

ЛЮБИЦЕВА О.О., ПАНКОВА Є.В., СТАФІЙЧУК В.І.

ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

Навчальний посібник

Київ
«АЛЬТЕРПРЕС»
2007

Серія «Бібліотека професійного менеджера»

Рецензенти: П.Г.Шищенко, чл-кор. АПН України, доктор
геогр. наук, професор;
Б.П. Яценко, доктор геогр. наук, професор

Любіцева О.О., Панкова Є.В., Стафійчук В.І.

Л 93 Туристичні ресурси України. Навчальний посібник. —
К.: Альтерпрес, 2007. — 369 с.: іл., картосхеми

ISBN 966-542-244-8 (серія)
ISBN 966-542-338-X

Розглядаються науково-методичні засади дослідження ролі туристичних ресурсів в умовах глобалізації туризму та активізації участі України в світовому туристичному процесі. Пропонується класична класифікація туристичних ресурсів та методика їх вивчення. Основна увага приділена характеристиці основних природно-рекреаційних та культурно-історичних ресурсів України, традиційній українській культурі як ресурсу розвитку туризму. Розкривається роль готельної, курортно-санаторної, транспортної інфраструктури, туристичної галузі в інтенсифікації туристичного процесу в Україні.

Для фахівців сфери туризму, студентів туристичного фаху географічних, історичних, економічних факультетів вищих закладів освіти

*Рекомендовано до друку Вченою радою географічного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол №5 від 21.05.2007 р.)*

ISBN 966-542-244-8 (серія)
ISBN 966-542-338-X

© Любіцева О.О., Панкова Є.В.,
Стафійчук В.В. 2007
© «Альтерпрес», 2007

Передмова

«*Via est Vita*» - вважали римляни, закарбувавши цим висловом одвічне прагнення людини до пізнання світу. Рух є основою пізнання довкілля, людей, розширення власного Всесвіту, основою самовдосконалення і саморозвитку.

Для того, щоб це прагнення з ризикованої справи перетворилось у задоволення, повинні були пройти сторіччя, позначені безперервним розвитком суспільства, його рухом на шляху соціально-економічного розвитку і одночасного осягнення навколишнього світу та усвідомлення своєї ролі й місця в ньому. Історія людства - це й одночасно географія заселення та освоєння земного простору, історія войовничої боротьби з природним середовищем і розуміння нерозривності зв'язків з ним. Саме прагнення пізнання завжди було рушійною силою потягу до «зміни місця» і, коли це прагнення набуло масового характеру завдяки розширенню можливостей для подорожування, які надав індустріальний етап розвитку людства, виник туризм, а разом з ним ціла система з задоволення потреб подорожуючої людини, яку зараз називають індустрією туризму.

За останні п'ятдесят років туризм став потужним явищем суспільного життя, а індустрія туризму - однією з найбільш сталих та динамічно зростаючих складових світового господарства. До національної економіки практично кожної країни туризм вносить вагомий внесок як завдяки прямим сплатам, так і через мультиплікативний ефект зв'язків з іншими складовими господарського комплексу та у сфері зайнятості.

Ринковим туристичним продуктом є тур - подорож, здійснювана з некомерційною метою за певною програмою, яка складена з урахуванням індивідуальних побажань туриста. Тур - основний продукт туристичного підприємства, який формується менеджером відповідно до побажань туриста і можливостей туристичної фірми. Основою туру, яка може (повинна) привабити туристів, спонукати їх до подорожі (до придбання саме цього туру) є програма, основана на поєднанні певних ресурсів відповідно до мети подорожі. Таким чином, саме ресурси відіграють

ключову роль в атракції туристів, саме ресурси становлять мотиваційну привабливість туру.

Від кваліфікації менеджера туризму залежить програмне наповнення туру та його реалізація. Тому знання ресурсів, які використовуються чи можуть бути використані (туристичний ресурсний потенціал) в туристичній діяльності, є основою професіоналізму менеджера туризму.

Навчальний курс «Туристичні ресурси України» є одним з базових у підготовці менеджерів туризму. Метою даного курсу є ознайомлення майбутніх менеджерів з теоретико-методологічними основами туристичного ресурсознавства, надання знань з наявних туристичних ресурсів і визначення можливостей їх використання в туризмі. Тому така велика увага приділяється саме характеристиці туристичних ресурсів. Але тільки знання наявних ресурсів обмежує можливості розвитку туризму, тому майбутній менеджер повинен мати уявлення про напрямки та тенденції розвитку світового туризму, щоб в своїй практичній діяльності керуватися ними, створюючи новий турпродукт та просуваючи його на ринок.

Навчальний посібник складається з теоретичної та аналітичної частин. Перша частина присвячена науково-методичним засадам вивчення туристичних ресурсів, а аналітична – їх характеристиці та характеристиці умов їх використання.

Авторський колектив:

доктор географічних наук *Любіцева О.О.* (передмова, розділи I, II п. 3, III);

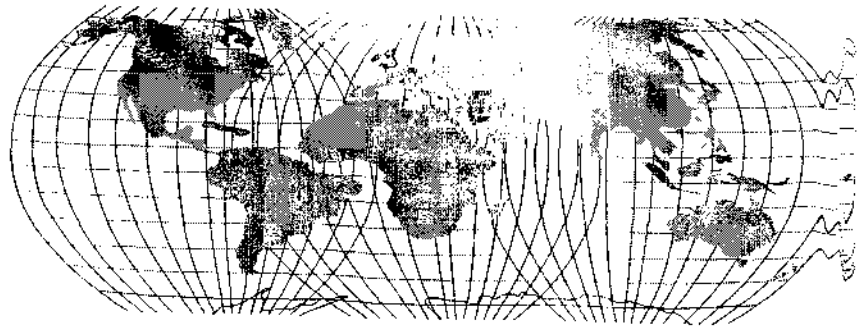
кандидат історичних наук *Папкова Є.В.* (розділ II, п. 2);

кандидат географічних наук *Стафійчук В.І.* (розділ II п. 1.).

Автори будуть вдячні за всі конструктивні зауваження, спрямовані на поліпшення даного навчального посібника, і врахують їх при подальшій роботі.

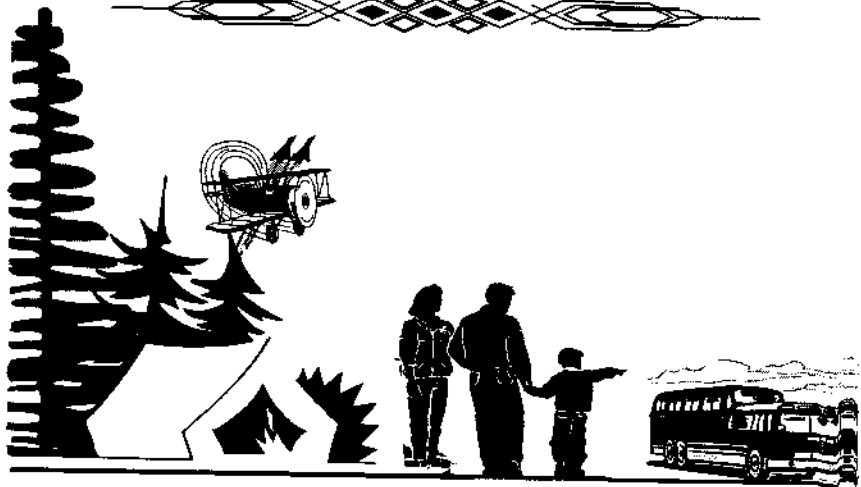
Зміст

<i>Передмова</i>	3
I. НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ	
1.1 Глобальні тенденції розвитку туризму	7
1.2 Місце України на світовому туристичному ринку	20
1.3 Класифікація туристичних ресурсів	30
1.4 Інформаційні джерела та методи обробки інформації	41
II. ХАРАКТЕРИСТИКА ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ	
2.1 Природно-рекреаційні ресурси	49
Кліматичні ресурси та умови	49
Бальнеологічні ресурси	67
Водні туристичні ресурси	79
Туристичні ресурси природно-заповідного фонду України	89
Біотичні туристичні ресурси	107
Рельєф як туристичний ресурс	126
2.2 Культурно-історичні ресурси	139
2.3 Етнічні ресурси	253
III. ІНФРАСТРУКТУРНІ УМОВИ ВИКОРИСТАННЯ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ	
3.1 Розвиток сфери гостинності	300
3.2 Санаторно-курортне господарство	316
3.3 Транспорт і транспортна інфраструктура	340
3.4 Туристичні підприємства	356
<i>Замість післямови</i>	368

I. НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ

1. Глобальні тенденції розвитку туризму
2. Місце України на світовому туристичному ринку
3. Класифікація туристичних ресурсів
4. Інформаційні джерела та методи обробки інформації

Глобальні тенденції розвитку туризму

Історія розвитку туризму протяжна, а сам цей розвиток полілінійний, чим обумовлені значні територіальні відміни та різноманітність видів і форм. За час стрімкого розвитку, що припадає на новітню історію, туризм пройшов ряд етапів: як спосіб активного проведення дозвілля (до середини ХХ ст.); як ефективна галузь господарства зовнішньоекономічного спрямування (друга половина ХХ ст.), а сучасний етап розвитку туризму (кінець ХХ - початок ХХІ ст.) можна охарактеризувати як етап переосмислення його ролі і значення в людській життєдіяльності, коли туризм перетворюється на соціокультурне явище, комунікативну складову глобалізаційних процесів.

Туризм як активна форма рекреації, сутністю якої є проведення вільного часу у подорожі за-для відпочинку, лікування, саморозвитку або з іншою некомерційною метою (наприклад, здійснення паломництва, відвідування батьківщини тощо) розвивається в тих країнах і серед тих прошарків населення, рівень життя та соціальний стан яких передбачає відповідний стиль життя. Таким чином, об'єктивним підґрунтям розвитку туризму є суспільний поступ, який ґрунтується на здобутках науково технічного прогресу і проявляється в зміні умов, характеру праці і життєдіяльності, у зростанні рівня і поліпшенні умов життя, підвищенні освітньо-культурного рівня, а науково-технічний прогрес на транспорті робить подорожування швидким і комфортним. Криза, викликана подіями 11 вересня 2001 р. у США, в той же час довела стійкість туризму як суцільного явища і як складової світової економіки.

Феномен туризму був зафіксований ще у 80-х роках ХХ ст. (Акапулько, 1982 р.), а подальший розвиток дав підстави визначати його як суспільне явище, для якого характерні стрімкі темпи зростання, полі-функціональність і постійне ускладнення функцій, геоторізація або залучення до використання в туризмі не тільки освоєної частини Землі, а й територій з екстремальними природними умовами, акваторій та навіть

навколоземного простору. Все це дає підстави визначити туризм як явище глобальне, яке справляє потужний і неоднозначний вплив на довкілля, економіку і суспільство країн, задіяних у туристичному процесі, їх народи, а також на міжнародні відносини й торгівлю, обумовлюючи необхідність міжнародного регулювання на основі принципів відповідального, сталого та загальнодоступного туризму, зафіксованих у Глобальному Етичному Кодексі Туризму (Сантьяго, Чілі, 1999 р.) та дотримання цих принципів на національному рівні.

Таке потужне явище сформувало сферу діяльності, спрямовану на задоволення потреб подорожуючої людини - індустрію туризму. Індустрія туризму функціонує як міжгалузевий господарський комплекс, який являє собою інтегровану систему галузей, виробництв і видів діяльності, об'єднаних спільністю мети та суспільним призначенням задовольняти потреби населення у проведенні дозвілля в подорожі шляхом створення та реалізації туристичного продукту. Індустрія туризму вирізняється складністю внутрішньої структури, ієрархією цілей функціонування складових, різноманітністю зовнішніх та багаторівневістю внутрішніх комплексують зв'язків, стадійністю споживання та організації обслуговування. Вона функціонує внаслідок різноманітних взаємодій та взаємозв'язків між структурними складовими, які виконують однорідні функції в сфері туризму, що дозволяє виділити організаційно-інституційну, функціонально-господарську та територіально-господарську підсистеми індустрії туризму (таблиця 1.1).

Таблиця 1.1 — Структури індустрії туризму

Підсистема	Структури	Компоненти
Інституційно-організаційна	I. Правова	1. Законодавча і нормативна база; 2. Митна служба; 3. Консульська служба
	II. Фінансово-економічна	1. Система оподаткування; 2. Система страхування; 3. Фінансова система і обмінний курс валют
	III. Кадрова	1. Система підготовка кадрів; 2. Система наукових досліджень і науково-дослідних розробок

Підсистема	Структури	Компоненти
Функціонально-господарська	I. Гостинності	1. Готельне господарство; 2. Харчування; 3. Галузі з надання додаткових послуг
	II. Транспорту	1. Авіаційний; 2. Автомобільний; 3. Залізничний; 4. Водний
	III. Туристичної та оздоровчої діяльності	1. Туристичні підприємства; 2. Екскурсійні бюро; 3. Санаторно-курортні установи; 4. Оздоровчі заклади
Територіально-господарська	I. Туристичні ресурси	1. Природно-рекреаційні; 2. Культурно-історичні; 3. Техногенні
	II. Соціально-демографічні	1. Населення 2. Розселення і історія формування території; 3. Традиційна етнічна культура населення
	III. Господарські	1. Господарський комплекс території; 2. Інфраструктурні системи; 3. Адміністративно-територіальний устрій і система управління

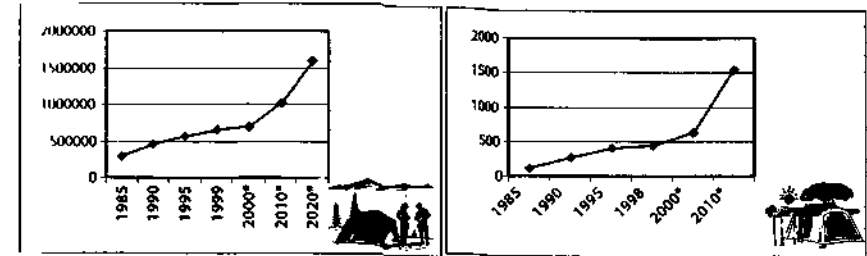
Інституційно-організаційна підсистема включає структури, представлені інституціями, які здійснюють державну туристичну політику шляхом правового, економічного та організаційного узгодження державних, місцевих, комерційних і некомерційних інтересів суб'єктів ринкової діяльності ринках туристичних послуг різного порядку. Регуляторними каналами впливу є законодавчо-нормативний, податковий, валютно-фінансовий, Інформаційний, управлінський, функціонально-господарська підсистема (формована функціонально-інтегративними зв'язками між структурами галузей матеріального виробництва і невиробничої сфери з надання транспортних, гостинних, дозвіллевих та низки додаткових послуг, які

сприяють забезпеченню туристичної мети на відповідному якісному рівні. Територіально-господарська підсистема становить ресурсну основу формування туристичного ринку на базі використання туристичного, соціально-демографічного та господарського потенціалу території.

Туризму, як потужній складовій світового господарства глобального рівня, притаманні такі риси:

- 1) динамічність, проявом якої є високі темпи зростання туристичної рухомості населення і прибутків від сфери економіки, яка забезпечує потреби туристів;
- 2) перманентна диверсифікація або постійне урізноманітнення потреб, попиту населення і відповідна зміна видів та форм туризму, реструктуризація туристичної діяльності, ускладнення туристичних функцій;
- 3) виключно ринкові форми організації, які ґрунтуються на механізмі узгодження попиту/пропозиції та маркетингових стратегіях масового виробництва туристичного продукту і його реалізації на індивідуальній основі;
- 4) транснаціоналізація діяльності, переважаюча роль концентрації капіталу та централізації управління на наддержавному рівні, значний вплив світогосподарських зв'язків і механізмів на систему державного регулювання діяльності туристичної сфери;
- 5) технологічна і фінансово-інформаційна залежність, яка передбачає значну інноваційну спрямованість складових індустрії туризму, зростання ролі інформаційно-комунікаційної складової, яка забезпечує ефективність туристичної діяльності;
- 6) стандартизація та уніфікація технологій обслуговування в туризмі, яка гарантує якість туристичної послуги незалежно від часу та місця її отримання;
- 7) соціалізація туризму завдяки відповідній державній політиці та діяльності некомерційних, недержавних та міжнародних організацій, спрямованій на розширення доступності туристичних послуг для менш заможних верств населення, на формування туристичне спрямованого життєвого стандарту, коли туризм стає невід'ємною складовою стилю життя більшості населення країни.

Туризм має глобальний характер і всі ознаки галузі світового господарства, про що свідчать значні обсяги діяльності міжнародного туризму. Індустрії туризму притаманні одні з найбільш високих та стабільних темпів зростання протягом досить значного проміжку часу. За останні тридцять років світовий туризм зростав в середньому на 7 % на рік за обсягами міжнародних туристичних потоків (мал. 1.1) і на 12 % на рік за обсягами надходжень (мал. 1.2). У 2004 р. чисельність міжнародних туристів в світі склала 763 млн чол., тобто майже кожен десятий мешка-

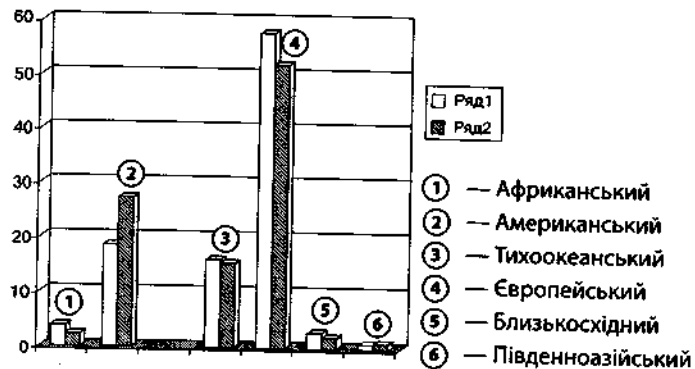
Мал. 1.1 – Динаміка міжнародних туристичних потоків (тис. чол.)

Мал. 1.2 – Зростання надходжень від туризму (млрд. \$)

нець планети подорожував за межі своєї країни, а з урахуванням обсягів внутрішнього туризму чисельність туристів зростає, за твердженнями експертів Всесвітньої туристичної організації (ВТО), майже на порядок. Тільки за останній рік ХХ ст. темпи приросту міжнародного туризму склали 7,4 %. Наприкінці 90-х років ХХ ст. загальний обсяг світового туристичного ринку (з урахуванням транспортних послуг) становив 10,7 % від світового ВВП. Протягом останніх тридцяти років ХХ ст. темпи зростання обсягів туристичної діяльності вдвічі перевищували темпи росту світового ВВП, що сприяло становленню та розвитку міжнародного ринку туристичних послуг і на початок ХХІ ст. обсяги прибутків від туризму становили понад 600 млрд. \$.

Міжнародна торгівля туристичними послугами завдяки потужному мультиплікативному ефекту сприяє розширенню зайнятості: в індустрії туризму зайнято майже 10,5 % від загальносвітової чисельності зайнятих і, за даними ВТО, на кожне робоче місце, створене в цій сфері, припадає від 5 до 9 робочих місць в інших галузях економіки.

Найбільшого розвитку туризм зазнав в Європі (мал. 1.3), на яку припадає понад половина світового туристичного потоку та майже половина всіх надходжень від туризму. І хоча частка цього регіону в регіональній структурі туризму зменшується, оскільки зростає інтерес до Тихоокеанського регіону та Африки, Європейський та Американський макрорегіони є і надалі залишаються найпривабливішими для туристів. На початку ХХІ ст. до Європи було спрямовано майже 57 %, а до Америки -17 % від загального обсягу міжнародних туристичних потоків, хоча у цих регіонах відмічається падіння темпів приросту, особливо у Європі та Північній Америці, в той час, як у Центральній та Південній Америці, навпаки, спостерігається значне зростання туристичних прибутків, особливо в районі Карибського басейну. Високими темпами зростання міжнародного туризму характеризується Тихоокеансько-Східноазійський

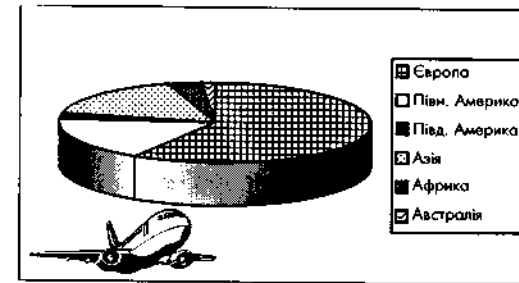
Мал. 1.3 – Регіональна структура міжнародного туризму (в розрізі макрорегіонів ВТО):

Африканський, Американський, Тихоокеанський, Європейський, Близькосхідний, Південно-Азійський, 2005 р.

- 1 – частка в загальному турпоточі;
- 2 – частка в обсязі надходжень.

макрорегіон, на який припадає майже 20 % загальносвітового потоку, що можна пояснити перебудовою внутрішнього ринку країн регіону, значними успіхами у розбудові національних індустрій туризму. У Африканському макрорегіоні останні роки ХХ ст. позначені значними успіхами міжнародного туризму, зростанням популярності таких країн як Марокко, Замбія, Зімбабве. На Близькому Сході, який, незважаючи на складну політичну ситуація залишається туристичне привабливим регіоном, особливо значними є темпи зростання туристичних потоків до Єгипту, частка якого в регіоні становить майже 26 %, країн Перської затоки, Сирії. Пів-денно-Азійський макрорегіон в цілому розвивається стабільно, але попит на послуги острівних країн зростає швидше завдяки проведенню ними активної туристичної політики на зовнішніх ринках. Антарктида дедалі більше притягує до себе туристів, але міжнародні угоди щодо обмеження діяльності в Антарктиді та опір ряду громадських організацій, які активно борються проти залучення цього екологічно вразливого регіону до туристичного процесу з огляду на складність і невирішеність проблем сталого розвитку туризму, тут можна було б спостерігати найбільші темпи зростання попиту, незважаючи на високі ціни (мал. 1.4).

Незважаючи на додання кризових явищ, ВТО прогнозує подальше зростання туристичного процесу до 2020 р. з щорічними темпами у 4,1 %. Враховуючи виявлені тенденції, прогнозується перерозподіл туристичних потоків (таблиця 1.2). Європа та Америка й надалі зберезуть свої

Мал. 1.4 – Розподіл туристичних потоків по материках, млн. осіб

лідерські позиції, але темпи зростання обсягів міжнародного туризму тут зменшаться і це позначиться на перерозподілі світового туристичного процесу: частка Європи зменшиться до 46 %, Америки - до 18 %. Після 2010 р. Америка поступиться другим місцем Тихоокеансько-Східноазійському макрорегіону, частка якого у світових туристичних переміщеннях, як прогнозують, зросте до 25 %. Експерти ВТО прогнозують для цього і решти південних макрорегіонів підвищені темпи зростання обсягів туристичної діяльності перш за все за рахунок розбудови індустрії туризму. В той же час прогнозується зменшення темпів зростання подорожей на далекі відстані (3,8 %) порівняно з внутрішніми континентальними (5,4 %). Відповідно, їх співвідношення в подільшому зміниться на користь останніх і становитиме 76 : 24 (2020 р.) проти 82 : 18 (1995 р.). Європейський і Американський макрорегіони концентрують основні внутрішньорегіональні потоки, зростає обсяг внутрішніх переміщень між країнами Тихоокеансько-Східноазійського макрорегіону.

Таблиця 1.2 — Прогноз обсягів міжнародних туристичних потоків в розрізі регіонів ВТО (млн. осіб)

Макрорегіон	1995 р.	2000 р.	2010 р.	2020 р.	Середньорічні темпи росту, %
Світ в цілому	565,4	698,3	1006,4	1561,1	4,1
Африканський	20,2	26,9	47,0	77,3	5,5
Американський	108,9	130,2	190,4	282,3	3,9
Тихоокеансько-Східноаз.	81,4	111,7	195,2	397,2	6,5
Європейський	338,4	403,3	527,3	717,0	3,0
Близько-східний	12,4	20,0	35,9	68,5	7,1
Південно-Азійський	4,2	6,3	10,6	18,8	6,2

Туризм, що зародився й зростав у Європі, поступово поширюючись світом, і надалі залишиться серед населення країн цього регіону найпопулярнішою формою дозвілля. Європа, незважаючи на певне падіння темпів росту міжнародного туризму і зменшення частки (за рахунок перерозподілу) у світовому туристичному потоці залишається світовим лідером туристичного руху, прийнявши близько 400 млн. туристів. При цьому 86 % з них - це туристи з європейських країн, майже 7 % становлять туристи з Америки та понад 3 % - з країн Азії.

Найбільшою туристичною активністю вирізняються країни Західної та Південної Європи, які здатні задовольняти найрізноманітніший попит практично в усіх сегментах туристичного ринку. Особливо високі темпи росту характерні для Південно-Європейського та Східно-Середземноморського субрегіонів. Протягом 90-х років ХХ ст. значно зросла популярність країн Центральної та Східної Європи, хоча темпи зростання міжнародних туристичних потоків тут незначні (майже у 1,5 рази менше за середньоєвропейські). Але надходження від туризму зростають повільніше за обсяги туристичного потоку, що свідчить про порівняно невисокі ціни або недостатньо розвинену індустрію туризму. Основна частка туристичних переміщень у цьому субрегіоні припадає на внутрішні регіональні (91 %), а міжконтинентальні, представлені потоками переважно з країн Азії (2,4 %) та Америки (2,1 %). Найбільша кількість іноземних туристів відвідує Росію, Польщу, Угорщину, Чехію.

Серед країн, що є лідерами світового туризму, 3/5 припадає на європейські країни (таблиця 1.3). Ситуація в туризмі дуже динамічна і цей динамізм засвідчують саме зміни серед країн-лідерів. За останні п'ять років до складу провідних країн в сфері туризму, завдяки активній підтримці цієї галузі в країні, ввійшов Китай, який потіснив Австрію і просунувся з 9 місця на 5 за кількістю прибулих туристів та на 7 за показником надходжень від туризму. За цим же показником на 10 місце в світі вийшла Мексика, витіснивши Швейцарію зі списку провідних туристичних країн. За кількістю прибулих туристів Іспанія та США помінялися місцями і наприкінці ХХ ст. Іспанія стала однією з провідних туристичних країн світу (щорічні середні темпи розвитку галузі становлять 8,8-9,5 %). Зменшується туристичний потік до Угорщини, що займала в 1996 р. 8 місце за кількістю прибулих, а вже в 1999 р. не ввійшла до провідної десятки. Країною стабільного розвитку туризму можна назвати Велику Британію, п'яте місце якої в світовому туристичному рейтингу залишається незмінним протягом останніх років при нульовому прирості потоку і надходжень.

Таблиця 1.3 – Провідні туристичні країни світу

Рейтинг країн за обсягами туристичного потоку (кількістю прибулих)		Рейтинг країн за надходженнями від туризму	
2000 р.	2004 р.	2000 р.	2004 р.
1. Франція	1. Франція	1. США	1. США
2. США	2. Іспанія	2. Іспанія	2. Іспанія
3. Іспанія	3. США	3. Франція	3. Франція
4. Італія	4. Китай	4. Італія	4. Італія
5. Китай	5. Італія	5. Велика Британія	5. Німеччина
6. Велика Британія	6. Велика Британія	6. Німеччина	6. Велика Британія
7. Канада	7. Гонконг	7. Китай	7. Китай
8. Мексика	8. Мексика	8. Австрія	8. Туреччина
9. Туреччина	9. Німеччина	9. Канада	9. Австрія
10. Росія	10. Австрія	10. Греція	10. Австралія

Найбільш популярними серед туристів, що подорожують Європою, залишаються Франція, Бельгія та Нідерланди, а Париж, Амстердам, Брюгге та Брюсель належать до найпопулярніших і найвідвідуваніших міст. Стабільною популярністю у туристів користується Рим, більш ніж на 10 % за рік зросла кількість туристів, що відвідали Венецію. Високі темпи зростання кількості туристів характерні за останні роки для таких європейських міст як Пальма, Валлетта, Кьольн, Гамбург, Цюрих, Мілан, Варшава, Прага, Будапешт. До найпопулярніших у туристів міст Європи для проведення нетривалого відпочинку за останні роки ввійшли Дублін та Лілль. Особливо значними є темпи зростання туристичної цікавості до Севільї, потік до якої збільшився на 40 %, що дозволило їй значно наблизитись до провідних центрів Європи, і увійти до двадятки найбільш відвідуваних міст. Незважаючи на події 11 вересня 2001 р., Нью-Йорк залишається одним з найпопулярніших туристичних центрів світу, до складу найвідвідуваніших американських міст увійшли також Бостон та Вашингтон.

Глобальний характер, стрімке просторове, соціокультурне, господарське поширення і прогнозування подальшого зростання дозволяють визначити глобальність проблем розвитку туризму. Ці проблеми можна звести до трьох основних взаємопов'язаних напрямків:

1) Проблема безпеки в туризмі. Ця проблема є однією з основних, які вирішуються в процесі туристичної діяльності і на які протягом всієї історії розвитку туризму зверталась найбільша увага. Подорож ніколи не була безпечною і завжди пов'язувалась з певними труднощами (долання простору та забезпечення життєдіяльності) та небезпекою, яка чатує на людину, що опиняється в незвичних місцях і в незвичних ситуаціях. Можна з впевненістю стверджувати, що на ранніх етапах подорожування і тривалий час (до формування умов розвитку масового туризму) розбій на шляхах став невід'ємним його супроводом. За свідченням історичних документів та оповідей численних мандрівників, більш-менш стабільні потоки навіть формували відповідний спосіб життя місцевих жителів, побудований на грабунках подорожніх. Так, ще ігумен Данило, який на чолі групи паломників здійснив «хоженіє» з землі руської у Святу Землю на початку XII ст. у своїй відомій оповіді про цю подорож зауважував: *«Многие иноверцы арабы устраивают засады в горах (их села расположены на равнине) и бьют пришельцев в этой страшной горе. Невозможно пройти здесь небольшой группе людей, только со многой дружиной можно пройти без страха по этому пути»* [5, с. 42]. А тому можливість унебезпечити подорож завжди була одним з провідних завдань: *«Благодатиею Божиц встретили добрую большую дружину, идущую в Иерусалим, мы пристали к ней и пошли с радостью и без боязни и дошли благополучно до Иерусалима, хваля Бога, сподобившего нас, недостойных, видеть священныя места, неизреченныя и несказанныя»* [5, с. 31].

З часом мало що змінювалось у цьому напрямку. Відомий український мандрівник XVIII ст. В. Григорович-Барський неодноразово жорстоко постраждав від нападу і грабунків «сарацинів» у своїх мандрівках до Святої Землі: *«В руках палиці та велики двосічні ножі за поясом... одні тяглися до обличчя, інші штовхали в груди, і лупцювали кулаками, а дехто з них замість кулаків тримав камінь і вдаряв мене ним, а той великою голкою, що нею купці зашивають мішки з товарами, колов мене в шию, вимагаючи від мене грошей; хтось узяв з землі піску і кинув мені в лице, і засипав уста й очі»* [3, с. 159].

Розвиток масового туризму поставив безпеку подорожування на державний рівень, що значно унебезпечило подорожі, але не зняло проблеми, яка загострюється відповідно до військово-політичної стабільності у світі та в окремих регіонах.

Забезпечення безпеки подорожування є одним з аспектів загальної державної безпеки і вирішується на державному рівні, а дотримання її вимог в туризмі є однією з нагальних, життєво важливих умов його стабільного розвитку, яка контролюється як державними, так і міжнародними угодами. Проблема безпеки подорожування можна

умовно поділити на дотримання вимог особистої та колективної безпеки, а ризики переважно належать до дотримання санітарно-гігієнічних (отруєння, інфікування та перенесення хвороб, їх виявлення на ранніх стадіях захворювання тощо) та техніко-технологічних (технічний стан обладнання, транспортних засобів, дотримання технологій експлуатації та ін.) вимог. Кримінальні прояви відносно особи або групи осіб (пограбування в містах та на дорогах, піратські напади на яхти в окремих районах Світового океану тощо) в усіх країнах світу переслідуються відповідно до умов міжнародного та державного кримінального права.

В кінці XX - на початку XXI ст. загострилась проблема тероризму. Тероризм є насильницькими діями (переслідування, захоплення заручників, вбивства тощо), здійснюваними з метою залякування, підкорення політичних супротивників або конкурентів, нав'язування певних дій чи лінії поведінки. Терор може бути індивідуальний, груповий (наприклад, діяльність екстремістських політичних угруповань), державний (репресії тоталітарних чи диктаторських режимів), міжнародний (спрямований на глав держав та урядів, дипломатичні представництва та міжнародні організації, терористичні акти з великою кількістю жертв). Міжнародний тероризм, як форма боротьби шляхом особистих або колективних дій, в якій знаходить прояв невдоволеність тими чи іншими подіями, особами, діями певних громадських чи політичних діячів, державною політикою окремих країн, спирається на організовані, часто міжнародні за характером діяльності, організації, які сповідують радикальні методи боротьби. Загострення міжнародного тероризму ставить під загрозу саме існування сучасної цивілізації, тому міжнародним співтовариством прийняті численні багатосторонні конвенції та законодавчі акти з посилення боротьби з міжнародним тероризмом. Боротьба з тероризмом, який визнаний «загрозою №1» для сучасної цивілізації, визначена провідним завданням діяльності міжнародних та регіональних організацій, прогресивної світової громадськості, діяльності держав та урядів. 2) *Екологічна проблема* є проблемою сталого (збалансованого) розвитку туризму. Взаємопов'язаність глобальних екологічних проблем людства з можливостями розвитку туризму викликала посилену увагу до екологічної функції туризму, сприяла екологізації туристичної діяльності, викликала розвиток окремого напрямку-екологічного туризму. Означена проблема постала не тільки у зв'язку з загальною екологізацією суспільної свідомості й осягненням глобальності екологічних проблем людства на межі століть, але у зв'язку зі зростанням значення екологічної функції туризму як природоохоронної та виховної.

Глобальність екологічного впливу туристичної діяльності знайшла відображення в Програмі збалансованого (сталого) розвитку туризму, що була запропонована на Самміті Землі (Ріо-де-Жанейро, 1992) та розвинена десятиріччя по тому (Йоханесбург, 2002).

Екологічні проблеми туризму по-різному усвідомлюються і вирішуються залежно від рівня соціально-економічного розвитку окремих країн та регіонів. Так, в Європі прийнята Декларація з біорозмаїття та розвитку туризму (Берлін, 1997). У відповідність із міжнародними нормами приводиться законодавство ряду країн, що розвиваються, щодо впливу туризму на довкілля (обмеження на полювання, вивезення окремих видів рослин та тварин, обмеження навантажень на вразливі екосистеми тощо).

Екологізація туристичної діяльності об'єктивно викликана геотризацією туризму, зміною попиту на ринку туристичних послуг в бік екологічно спрямованих видів та форм, що викликає «територіальну експансію» туристичної діяльності, освоєння нових територій до того слабо або зовсім не задіяних в туризмі. Такими територіями виступають передусім малозаселені, найчастіше економічно слабозрозвинені райони, які, не відчуваючи значного антропогенного тиску, мають найкращі екологічні показники, і де туризм стає одним з активних стимуляторів економічного зростання, розвитку національних промислів та ремесел, збереження національних традицій. Позитивним є також подальший розвиток туризму в національних парках та інших природних резерватах.

Але екологізація туристичного попиту несе в собі й негативні впливи. Це перш за все переважання антропогенного тиску в зонах давньої рекреаційної експлуатації, яке призводить до їх деградації, часто спричинюючи хаотичну дегломерацію туристичних центрів та вузлів.

Екологічна проблема потребує послідовного вирішення таких питань як сумісність туристичної діяльності загалом, її окремих видів та форм з властивостями території (особливо це стосується територій з нестійкими ландшафтами); наявність туристсько-рекреаційних ресурсів та можливості використання ресурсного потенціалу (ємність території); стан природоохоронної діяльності і функції туризму в цій системі (доступність туристичних ресурсів). Означена проблема потребує розробки науково обґрунтованих і жорстко локалізованих нормативів туристичного природокористування - граничне допустимих навантажень на довкілля і окремі його компоненти, потребує, можливо, розробки системи екологічної безпеки рекреаційно-туристських територій, формування своєї екологічно-туристичної мережі.

- 3) *Соціокультурна* проблема в туризмі набуває глобального характеру, оскільки туризм є глобальним комунікатором, який дозволяє спілкуватися представникам різних етносів і конфесій. Міжетнічні,

міжконфесійні, міжцивілізаційні контакти стимулюють культурну дифузію, сприяють поширенню культурних здобутків та взаємозбагаченню культур, культурно-просвітницькому саморозвитку туристів. Саме соціокультурна функція туризму в сучасних умовах стає провідною, і в той же час постає проблема кроскультурних комунікацій.

Кожна людина як представник певного етносу, є носієм відповідної етнічної культури, етнічних стереотипів із власними ментальними ознаками. *«Етнос - це усталена спільність людей, що історично склалася на певній території і позначена спільністю мови, культури, побуту, психічного складу, єдністю етнічної самосвідомості, зафіксованої у самоназві, а також усвідомленням єдності родового походження і водночас несхожістю на інші етноси. Це органічна соціальна система з чітко вираженою структурою, в основі якої лежить система міжпоколінної етнокультурної інформації, освячена традиціями»* [8, с. 72]. При всій складності розуміння етнічності, це визначення стає загальноприйнятим для світової етнології. Отже, етнічна приналежність будується на антитезі: «ми - вони» і усвідомленні, що «ми _ не такі, як вони», розвиток якої може приймати крайні форми: «ми - кращі, ніж вони» і проявлятися в етноцентризмі, у нав'язуванні власних етнічних стереотипів (форм та норм поведінки, які прийняті в цьому етносі). Проявами етноцентризму є повне або часткове несприйняття особливостей іншої культури з ознаками поведінки, яка може викликати аналогічну зворотню реакцію і ставати основою конфлікту. Таким чином, постає проблема соціокультурної адаптації туриста до певного етнокультурного середовища. Цей адаптивний процес залежить від толерантності, рівня особистої культури та освіченості туриста, його готовності до сприйняття етнічного, релігійного чи етнорелігійного оточення. Саме запобігання можливим міжетнічним та міжконфесійним конфліктам через поширення етнічної інформації та виховної роботи є одним з нагальних завдань в діяльності суб'єктів туристичного ринку виробників турпродукту. З іншого боку, в країні, яка приймає туристів, також повинні проводитись аналогічні заходи в ході реалізації туристичної політики зі створення доброзичливого та приязного клімату, який би дозволив туристу швидше адаптуватися до незвичних умов і сприяв отриманню позитивних вражень від подорожі. Тобто, соціокультурна адаптація має обоюсторонній характер, який може корегуватися в ході проведення скоординованої туристичної політики.

В той же час етноспецифічні риси культури, які складаються історично в процесі адаптації певного етносу до умов існування (природного та соціокультурного оточення) та формують його матеріальну, духовну, екологічну культуру, є туристичним ресурсом, значення якого зростає з поширенням глобалізаційних процесів.

Місце України на світовому туристичному ринку

Національний туристичний ринок України є ринком країни перехідної економіки з середнім рівнем соціально-економічного розвитку, що формує ринкові структури та індустрію туризму відповідно до макрорегіональних (європейських) стандартів [6]. Сучасний етап характеризується відносно незначною участю у світовому туристичному обміні і переважанням експорту туристичних послуг.

Розвиток національного ринку туристичних послуг України ґрунтується на її туристсько-ресурсному потенціалі. Мотиваційними цінностями для розвитку внутрішнього та іноземного туризму залишається класичне поєднання природних і культурно-історичних ресурсів, посилене етнорелігійною самобутністю регіонів країни.

Ринок туристичних послуг в Україні ще остаточно не сформувався, оскільки економіка країни знаходиться в стані постійного реформування, що позначається й на розвитку туристичної галузі.

Україна має значний досвід з організації туризму: 60-ті-80-ті роки були періодом злету перш за все внутрішнього туризму, який носив переважно культурно-пізнавальний, рекреаційний та спортивно-оздоровчий характер. Незважаючи на заідеологізованість та заорганізованість, туризм, що за функцією був переважно соціальним, охоплював значну частину населення, поступово стаючи складовою стилю життя, коли відпустка або святкові дні асоціюються з подорожжю. Але наприкінці 80-х - початку 90-х років процеси перебудови всієї економіки торкнулись і цієї галузі, позначившись негативно на її розвитку: комерціалізація діяльності призвела до розпаду соціально орієнтованого внутрішнього туризму; відсутність єдиної державної політики позначилась практично втратою національного продукту і його заміною продуктом іноземним, результатом чого стало переважання зарубіжного туризму над іноземним (тут слід зазначити також вплив внутрішньої економічної ситуації, яка значно сприяла виїзду українських громадян за кордон по так званім «шоп-турам»); було порушено систему напрацьованих зв'язків як

на внутрішньому, так і на світовому туристичному ринках, що призвело до відтоку значних валютних коштів за кордон. Занепадала матеріально-технічна база туризму, яка і без того була переважно орієнтована на невибагливі смаки внутрішнього туриста і лише незначна її частина, представлена переважно мережами БММТ «Супутник» та ВАТ «Інтурист», що була розрахована на обслуговування іноземних туристів, могла бути використана в міжнародному туризмі, але її потужності становили лише п'яту частину від загальної мережі. В країні не існувало системи безперервної підготовки кадрів для туризму, а наявні кадри внаслідок економічних негараздів були розпорошені. Наслідком став значний спад туристичної активності на внутрішньому ринку країни на початку 90-х років та переорієнтація українських туристів з внутрішнього на зарубіжний туризм.

За часи незалежності, коли міжнародні туристичні обміни перестали регламентуватися державою, а міжнародний туризм перестав розглядатися передусім як засіб ідеологічного впливу, а став галуззю сфери послуг національної економіки і складовою її зовнішньоекономічної діяльності, обсяги міжнародного туризму значно зросли і відбувся зворотній процес: переважання міжнародного туризму над внутрішнім, а в міжнародному туризмі - виїзного (зарубіжного) туризму. Такою тенденція залишається й посьогодні. Частково така ситуація пояснюється саме економічними причинами, коли більшість туристичних поїздок була спрямована не на відпочинок, культурно-пізнавальні чи спортивно-оздоровчі цілі, а мала комерційний характер. Ця тенденція сформувала навіть стійкі напрямки міжнародної взаємодії - Польща, Туреччина, Китай відповідно до зміни попиту на внутрішньому ринку та рівня цін на товари в названих країнах. Однак в останні роки (приблизно з 1997 р., який є роком максимального пошкваллення туристичної діяльності за аналітичний період) спостерігається тенденція до стабілізації ринку зарубіжного туризму, введення його в цивілізовані межі туристичної діяльності. Певна стабілізація внутрішньоекономічного розвитку позначилась на мотиваційній структурі подорожей: туризм вже не розглядається як комерційна діяльність. В мотиваційній структурі попиту практично зникає шоп-туризм, а комерційна складова подорожей поступово спадає. Натомість зростає привабливість рекреаційних та екскурсійних турів, які поєднують відпочинок з культурно-пізнавальною програмою, лікувальних, релігійних турів. Стабілізується ринок ділового туризму. Можна навіть засвідчити певний розвиток елітарного сегменту ринку туристичних послуг переважно за рахунок далеких екзотичних подорожей (індивідуальні тури на Багамські, Канарські, Мальдівські о-ви, до Мексики та країн Латинської Америки, до африканських країн, відпочинок на курортах за системою «тайм-шер»).

У загальному обсязі туристичних послуг, наданих на території України, послуги зарубіжного туризму займають незначну частку порівняно з величиною потоку - всього 2,7 %, що говорить про значний імпорт цих послуг з території країни і значні економічні втрати. За межами країни українським туристам надано послуг на суму \$1,7 млрд. Середня вартість туру (в розрахунку на 1 особу за даними анкетування 1997 р., проведеного Держкомтуризмом України по вступі до ВТО і переході на розрахункову методичку ВТО) для українських туристів зростає в напрямку: країни СНД, Центральної Європи, Західної Європи та інші країни світу відповідно рівню економічного розвитку країн та цін і якості пропонованих послуг, що визначає вартість турпродукту. В країнах СНД цей показник становить 150 \$/особу, в країнах Центральної Європи - 270 та в інших країнах - 350 \$/особу. Вартість службових поїздок коливається в більш широких межах: від 230 в країнах СНД до 800\$/особу в інших країнах. Вартість службових поїздок відносно приватних також коливається в значних межах: найменший розмах коливань в країнах Центральної Європи (110 %) і найбільший - в інших країнах (230 %).

Частка міжнародного туризму в обсязі експорту послуг за період кінцею ХХ - початок ХХІ ст. зростає з 7 % до 10 %, а в імпорті становить 15 %.

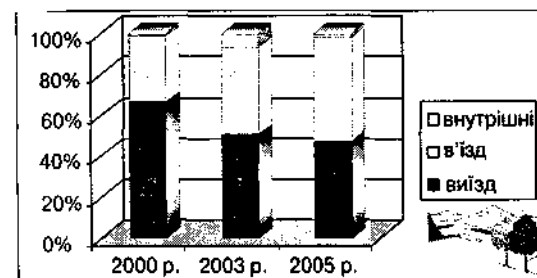
Україна на ринку міжнародного туризму виступає поки що як країна-генератор туристичних потоків. Основні обміни країна здійснює в межах субрегіонального ринку з країнами-сусідами Росією, Молдовою, Білоруссю, Польщею, Угорщиною, Словаччиною, які виступають і як генератори основних туристичних потоків в країну (в'їзний туризм), і як реципієнти для українських туристів (виїзний туризм). На сусідські обміни припадає в середньому за останні роки біля 65 % від загального обсягу міжнародних туристичних потоків.

Здобуття незалежності та суспільно-політична перебудова в Україні позначились зміною її статусу на ринку міжнародного туризму. Перш за все, розширилась участь країни на даному ринку. З країни-реципієнта з дозованим обсягом обслуговування вона перетворилась на країну-генератора туристичних потоків зарубіжного (виїзного) туризму. Подібний процес був притаманний на перехідному етапі для Польщі, Чехії, інших соціалістичних у минулому країн і має об'єктивне соціально-економічне підґрунтя.

Поступові зміни на краще в економічній ситуації та певні зрушення на шляху поліпшення матеріального становища населення створили об'єктивні передумови розвитку позитивного для туристичної діяльності ринкового середовища. Позитивні результати дала й державна туристична політика, перш за все через впровадження системи ліцензування, що посилює контроль за якістю туристичного обслуговування. Але у

міжнародному туризмі ситуація залишається нестабільною: поживлення туристичної активності чергується зі спадами, відтворюючи в цих коливаннях не тільки стан внутрішнього ринкового середовища, а й коливання світової ринкової кон'юнктури, де імідж України залишається невизначеним. На структуру туристичних потоків значний вплив мають зміни у в'їзній політиці як України, так і інших держав.

Укріплення правової бази туризму, визначена пріоритетність розпитку внутрішнього і стимулювання в'їзного туризму, певні зрушення на шляху розбудови матеріально-технічної бази і інфраструктури призвели до того, що протягом перших років ХХІ ст. на фоні загального зростання чисельності туристів потоки в'їзного (іноземного) і виїзного (зарубіжного) туризму майже зрівнялися. Якщо у 2001 р. зарубіжний (виїзний) туризм становив 43 % від усього обсягу туристичних переміщень, у 1,6 рази перевищуючи обсяг іноземного (в'їзного) потоку, то у 2004 р. це співвідношення склало майже 50 х 50 (мал. 1.5).

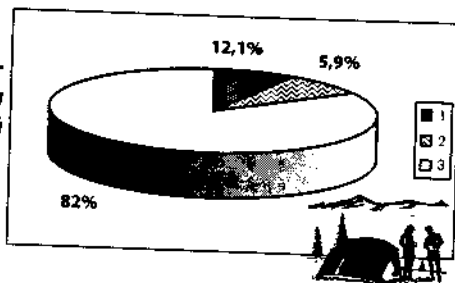

Мал. 1.5 -- Динаміка і структура туристичних потоків в Україні

З одного боку зростає цікавість до України, про що свідчать стабільні темпи зростання в'їзного туристичного потоку (в середньому на 5 % щорічно, починаючи з 2001 р.), з іншого, впорядкування внутрішнього ринку туристичних послуг вплинуло на зростання обсягів внутрішнього туризму і відповідне зменшення потоків виїзного туризму. Наприклад, протягом 2002 р. обсяги зарубіжних туристичних потоків скоротилися 11,1 1,5 %, що пояснюють зменшенням числа поїздок до сусідніх з Україною держав, які є основними партнерами на туристичному ринку [13]. Особливо скоротились поїздки із службовою метою, незначну частку становить також організований туризм (мал. 1.6). Тобто, тенденція пере-нищення виїзного потоку над в'їзним у структурі міжнародного туризму, яка була домінуючою протягом майже всього періоду становлення, поступово замінюється на зворотню, що може свідчити про стабілізацію національного ринку туристичних послуг.

Мал. 1.6 – Структура зарубіжного туризму за формами організації подорожей (2005 р.):

- 1 – організований туризм;
- 2 – службові поїздки;
- 3 – приватний туризм

Таблиця 1.4 – Основні партнери України на ринку міжнародного туризму, 2005 р.

Основні країни-постачальники туристів	Основні напрямки виїздного туризму
1. Росія	1. Росія
2. Молдова	2. Польща
3. Угорщина	3. Угорщина
4. Польща	4. Білорусь
5. Білорусь	5. Молдова

Основними партнерами країни на ринку міжнародного туризму залишаються країни-сусіди (таблиця 1.4). Найбільш негативний баланс Україна має з Польщею (потік виїздного до Польщі потоку перевищує в'їзний з Польщі у 6,7 рази). Негативним є також сальдо туристичного балансу з Угорщиною (в 1,6 рази) та з Росією (в 1,2 рази). З Молдовою та Білоруссю туристичний баланс позитивний (відповідно в 1,8 та 1,1 рази в'їзний потік в Україну з цих країн більший за виїзний з України).

В структурі міжнародних подорожей переважають приватні, а частка організованого туризму та службових поїздок постійно зменшується (мал. 1.6). Змінилась мотиваційна структура зарубіжного туризму - провідне місце займають поїздки з рекреаційною та екскурсійною метою. В ритміці виїзних потоків можна прослідкувати наявність двох «гарячих» сезонів - яскраво вираженого літнього та менш вираженого зимового. Потоки зарубіжного туризму замикаються переважно в межах Європи (таблиця 1.5), хоча їх географія постійно розширюється: якщо у 1997 р. українці відвідали 62 країни, то у 2001 р. - 96. Понад половина виїзного турпотіку припадає на країни СНД. Серед регіонів Європи постійно популярні Західна Європа (особливо Німеччина, Велика Британія, Швейцарія, Франція,) та Середземномор'я (Італія, Іспанія). Водночас зростають, завдяки активній ринковій політиці країн-партнерів, туристичні

потоки до країн Східного Середземномор'я (особливо до Туреччини, Кіпру, Ізраїлю), Північної Африки (Єгипет, Туніс), Англо-Америци, Китаю та країн Південно-Східної Азії.

Таблиця 1.5 – Регіональна структура міжнародного туризму України

Макрорегіони ВТО	Обсяг іноземного туризму		Обсяг зарубіжного туризму	
	Кількість осіб	% від загального обсягу	Кількість осіб	% від загального обсягу
Європа	4 263 773	96,8	8 558 049	98,9
Америка	70 503	1,6	47 618	0,55
Африка	14 977	0,34	3 631	0,04
Східна Азія і Тихоокеанський регіон	26 530	0,6	6 451	0,07
Південна Азія	11 618	0,25	1 580	0,02
Близький Схід	18 345	0,41	36 763	0,42
Всього	4 405 746	100,0	8 654 092	100,0

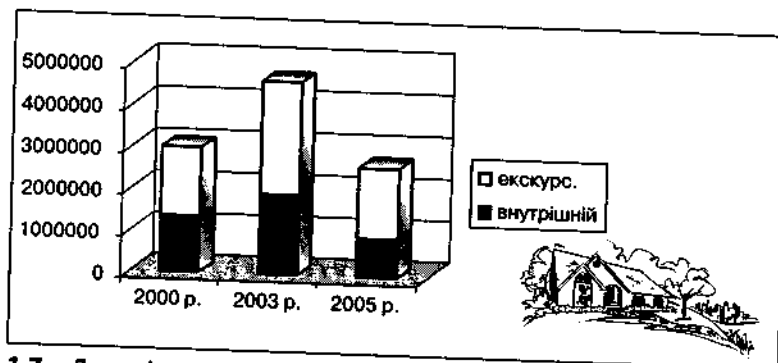
У в'їзному туризмі намітилась тенденція зростання чисельності іноземних туристів, яка у 2004 р. децю перевищила виїзний потік і становила 15,6 млн. осіб. На даному ринку також спостерігається значна сезонність, «пік» якої припадає на липень-серпень, оскільки основною метою приїзду в Україну іноземних туристів є рекреація і відпочинок, ознайомлення з історією і культурою країни. Водночас зростає чисельність туристів, які прибувають з курортно-лікувальною та спортивно-туристською метою, хоча частка цих сегментів залишається порівняно незначною. Набуває подальшого розвитку релігійний туризм і паломництво. Відповідно до мотивації потік іноземних туристів розподіляється й територіально: майже половина спрямована на Крим, третина - до Києва, п'ята частина - до Одеської області і майже 7 % - до Львівської. Основними формами організації іноземного туризму залишаються приватні подорожі (понад 2/3) при значній частці організованого туризму, який переважає в туристичних обмінах з країнами ЄС.

Спостерігається поступове розширення географії іноземного туризму: якщо у 1998 р. до України були спрямовані туристичні потоки зі 168 країн світу, то у 2001 р. - вже зі 172. В просторовій структурі в'їзного туризму понад половину становить потік з країн СНД (особливо

Казахстану, Молдови, Росії), майже третину - з країн ЄС. Постійно зростають туристичні потоки з країн Африки, Східної Азії та Тихоокеанського басейну, з Південної Азії, що, на жаль, свідчить не стільки про туристичну привабливість України, скільки про використання туризму як міграційного інструменту. Основний потік в Україну забезпечують сусідні країни - Росія, Молдова, Угорщина, Польща, Білорусь, Словаччина і майже п'яту частину обмінів становить прикордонний обмін. Зростає значення України як транзитної держави і це позначається на кількості одноденних відвідувачів, чисельність яких протягом останніх років стабільно зростає, перевищуючи 50 % всіх відвідувань. Особливо зріс транзитний потік через Україну з країн СНД (Туркменістану, Таджикистану, Росії, Білорусі, Вірменії, Грузії, Казахстану).

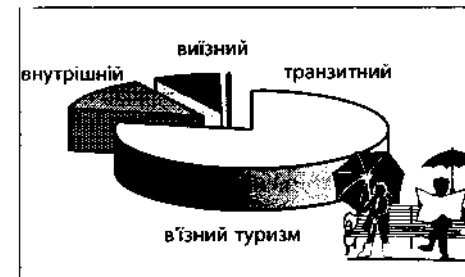
Туристична політика України на ринку міжнародного туризму передбачає використання активної маркетингової стратегії, спрямованої на стимулювання іноземного туризму шляхом створення позитивного туристичного іміджу країни як країни безпечної та комфортної відпочинку. З цією метою вводиться спрощення візових формальностей, розбудовується індустрія туризму та підвищується відповідно до європейських стандартів якість обслуговування. Традиційною стала участь України в міжнародних виставках: Лондон (Л/ТМ), Берлін (ІТВ), Мадрид (Піиг), Варшава, Москва (МІТТ) та інших, що дозволяє презентувати національний туристичний продукт та просувати його на європейському та світовому туристичних ринках. Двічі на рік (у квітні на початку туристичного сезону, та восени по його закінченні і напередодні зимового сезону) проводяться міжнародні виставки в Україні (м. Київ) та в регіонах (особливо в Криму - в Ялті, Севастополі).

Зусилля, спрямовані на відродження туризму як складової стилю життя населення України, на розвиток туристичного ринку позитивно позначилися на внутрішньому туризмі, на поживленні екскурсійної діяльності (мал. 1.7).

Мал. 1.7 - Динаміка внутрішнього туризму та екскурсійної діяльності

Відповідно до активізації туристичної діяльності більш ніж вдвічі Іріс за аналітичний період обсяг наданих послуг. В структурі туристичного споживання товарів і послуг на національному ринку країни понад дві третини припадає на споживання, забезпечене в'їзним туризмом і лише 14 %

Мал. 1.8 - Структура споживання товарів і послуг на національному туристичному ринку України

- внутрішнім (мал. 1.8).

Найбільшою туристичною активністю визначаються м. Київ, АР Крим, Львівська, Харківська, Одеська, Дніпропетровська, Донецька області. Ці області, що мають порівняно розвинуту туристичну інфраструктуру і здатні забезпечити різноманітний попит на ринку як внутрішнього, так і іноземного туризму, мають і найвищий в країні рівень туристичного споживання. Рівень споживання туристичних послуг в цілому характеризується значною територіальною диференціацією, але має тенденцію до зменшення поляризаційних тенденцій.

На національному ринку туристичних послуг прослідковуються дві тенденції:

- регіоналізації, основаній на територіальному поширенні туристичної діяльності завдяки місцевій ініціативі, яка є наслідком формування попиту та його задоволення шляхом реалізації підприємницької діяльності на певних територіях (відкриття туристичних підприємств, активізація підприємств, що надають послуги розміщення та екскурсійних бюро), проведення регіональної туристичної політики аквізиції туристів;
- децентралізації туристичної діяльності, яка проявляється у відкритті філій, спробах формування мереж на франчайзингових умовах, наслідком чого стало територіальне поширення туризму, розширення мережі туристичних пунктів та центрів, виробничі (переважно інформаційні, фінансові та розподільчі) зв'язки між якими стають основою формування місцевих територіальних ринків різного типу, спеціалізації та масштабів. Саме з місцевих туристичних ринків складається національний туристичний ринок України.

Туризм визнаний в Україні одним з пріоритетних напрямків розвитку господарства і розбудова національної індустрії туризму є необхідною умовою входження до світового туристичного процесу. За часи роз-

витку української державності цьому напрямку приділялась посилена увага. Про здобутки на цьому шляху свідчить прийнятий 1995 р. Закон України «Про туризм», який визначає загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України в галузі туризму, і який був приведений у відповідність з діючою практикою та прийнятий у новій редакції 2003 р. Метою закону є створення правової бази для функціонування туризму як високорентабельної галузі економіки та важливого засобу культурного розвитку громадян, забезпечення зайнятості населення, збільшення валютних надходжень, захист законних прав та інтересів туристів і суб'єктів туристичної діяльності.

Проведення державної політики в сфері туризму забезпечує створений 1993 року Державний комітет у справах туризму України - нині Державна служба з туризму і курортів Міністерства культури і туризму України. Цей орган управління завданням якого є забезпечення державної політики в сфері туризму, за часи свого існування зазнав багато реорганізацій, що не могли позитивно позначитись на послідовності проведення державної туристичної політики.

Стратегічна мета розвитку туризму в Україні полягає у створенні конкурентоспроможного на світовому та європейському ринках турпродукту, здатного максимально задовольнити потреби населення країни та привабити іноземного споживача, забезпечивши економічну функцію туризму в національній економіці. Мультиплікативний ефект туризму поширюється в країні більш ніж на 40 галузей господарства, забезпечуючи зайнятість 10-15 % населення країни, тобто майже кожне 25 робоче місце в країні пов'язане з туризмом. Безпосередньо в туристичній галузі зайнято понад 20 тис. осіб майже на трьох тисячах підприємств (туроператори і турагенції).

Входження України в світовий туристичний процес потребує відповідного кадрового забезпечення, оскільки рівень обслуговування в туризмі великою мірою залежить від рівня підготовки працівників. Це є специфічною рисою галузі, комплексність обслуговування в якій передбачає не тільки значну частку ручної праці, а й значний обсяг міжособових контактів. Комунікаційна складова туристичної послуги забезпечується персоналом практично на всіх стадіях обслуговування і є потужним чинником аквізиції туристів та якості обслуговування. Динамічність галузі (технологічні, маркетингові, інформаційні та інші інновації) потребує відповідної динамічної системи підготовки кадрів, здатних працювати на рівні світових і європейських стандартів.

В Україні підготовкою кадрів для сфери туризму займались з 70-х років ХХ ст., але підготовка ця була обмежена як за кількістю спеціалістів, так і за сферою прикладання праці. Спеціалізована середня фахо-

ва освіта надавалась Київським технікумом готельного господарства з підготовки спеціалістів середньої ланки для готельного господарства. Методистів-організаторів туристсько-екскурсійної справи готували на географічних факультетах Симферопольського (нині Таврійського) національного університету імені В.І. Вернадського та Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Перепідготовкою кадрів для різних сфер туристичної діяльності опікувалась система профспілок. Різноманітні курси, розраховані на спеціалістів з середньою та вищою освітою, готували екскурсіводів та гідів-перекладачів. В цілому ж кадрова політика в галузі не була систематичною і цілеспрямованою, що позначалось на якості обслуговування туристів.

Розбудова індустрії туризму потребувала кваліфікованих спеціалістів по всьому спектру спеціальностей, що викликало розвиток в країні системи підготовки кадрів для туризму. Ця система охоплює підготовку кадрів всіх управлінських рівнів, в тому числі спеціальна фахова освіта для туристичної галузі здійснюється майже у 150 навчальних закладах різного рівня акредитації, половина з них - вищі навчальні заклади, що надають кваліфікацію бакалавра, спеціаліста і провадять набір магістрів на відповідні спеціальності. Задля узгодження політики в сфері підготовки кадрів для індустрії туризму більшість навчальних закладів в середині 90-х років ХХ ст. утворили Асоціацію працівників навчальних закладів України туристичного і готельного профілю, яка ввійшла до складу відповідної структури ВТО.

Активна туристична політика, спрямована на стабілізацію споживчого ринку, комплексно-пропорційний розвиток індустрії туризму сприяють інтенсифікації внутрішнього туристичного ринку, посиленню участі країни в регіональному та світовому туристичному процесі. Основою туристичної політики країни повинна стати концентрація грошових, матеріальних, трудових ресурсів на створенні інноваційного конкурентоздатного турпродукту як на ринку традиційного для країни культурно-пізнавального та рекреаційного туризму, так і на нових видів та територіальних субринках. Перспективними, відповідно до сучасних тенденцій зміни мотиваційної орієнтації у формуванні попиту на європейському ринку, є субринки екологічного, курортно-лікувального напрямків туризму, та субринок комбінованих (ріка - море) круїзних турів. Релігійні ресурси, представлені християнськими, іудаїстськими та іншими святинами, що становлять мотиваційну цінність паломницьких турів як в межах країни, так і на міжнародному ринку, є основою розвитку сегменту релігійного туризму. Нарешті, транзитне географічне положення країни на перетині основних євразійських транспортних коридорів потребує створення інфраструктури автотуризму і розвитку даного ринкового сегменту.

Класифікація туристичних ресурсів

Класифікація є науково-методичним прийомом з упорядкування інформації за певною ознакою. Якщо таких ознак не одна, а декілька, тоді мова може йти про типологію. Найчастіше відомі з літератури системи впорядкування інформації з туристсько-рекреаційних ресурсів є класифікаціями, і побудовані вони переважно за сутнісною ознакою, тобто відбивають якісні відміни. Такий класифікаційний принцип є найбільш простим і зрозумілим, оскільки одразу ділить всю наявну інформацію на кілька великих класів і кожен з виділених класів має власну внутрішню структуру. Такий підхід шідний у просвітницькій, популяризаційній діяльності, на перших етапах наукової та практичної роботи. Але класифікаційна схема стає громіздкою і малоприматною для практичних цілей з ускладненням структури ресурсної бази.

Комплексний характер попиту/пропозиції, зростаючі можливості індустрії туризму зі створення об'єктів певного туристського призначення потребують перегляду класифікаційних основ, їх розширення та доповнення за іншими принципами.

У «Туристському термінологічному словнику» наведене таке трактування туристичних ресурсів: *«Ресурси туристські - природні, історичні, соціально-культурні об'єкти, з об'єктами туристичного показу включно, а також інші об'єкти, здатні задовольняти духовні потреби туристів, сприяти відновленню та розвитку їх фізичних сил. Р.т.є доступними для ознайомлення і використання незалежно від форми власності, якщо до того немає законодавча накладених обмежень. Природні та антропогенні геосистеми, тіла та явища природи, артефакти, які мають комфортні властивості і споживчу вартість для рекреаційної діяльності і можуть бути використані для організації відпочинку та оздоровлення певного контингенту людей в певний фіксований час за допомогою технології та наявних матеріальних можливостей.»* [12, сс. 446-447]. Як бачимо, трактування поняття «туристичні ресурси» достатньо широке, а номенклатура туристичних ресурсів практично безмежна. Туристичні

ресурси - це ті об'єкти природи, історії, культури, поточні події, явища, які можуть бути використані при створенні та реалізації туристичного продукту. Туристичні ресурси - це частина туристсько-рекреаційного потенціалу певної території, яка включена до складу туристичного продукту і підлягає реалізації з туристичною метою. Туристичні ресурси є почастки мотиваційною підставою для вибору певного турпродукту (за видом, напрямком, сезоном та іншими ознаками). Поняття «туристичні ресурси» і «рекреаційні ресурси» використовуються як синоніми, оскільки туризм є мобільною формою рекреаційної діяльності. Саме наявність та територіальна локалізація перш за все природних та культурно-історичних ресурсів визначає туристсько-рекреаційну спеціалізацію певних територій.

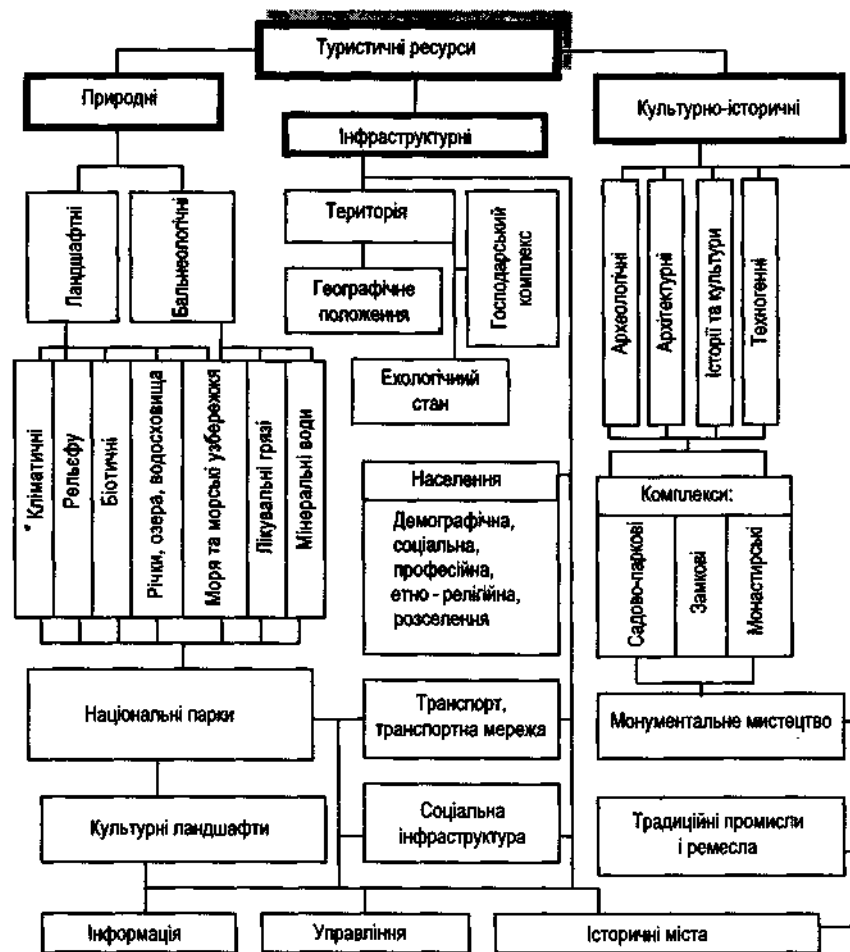
Туристична діяльність на певній території розвивається на основі тих ресурсів, які існують чи можуть бути задіяні або створені в країні. Розрізняють наявні ресурси, що вже використовуються в туристичній діяльності, та потенційні (туристсько-рекреаційний потенціал), які можуть бути задіяні за певних умов (реставрація, реконструкція, розвиток транспортної, туристичної інфраструктури тощо). Потенційні ресурси надають можливості для нарощування пропозиції, створення нового турпродукту, є основою як інтенсивного, так і екстенсивного розвитку туризму шляхом залучення до туристичної діяльності нових територій задля інтенсифікації внутрішнього та іноземного туризму.

Структура туристичних ресурсів достатньо добре розроблена і представлена в літературі (наприклад, праці Ананьєва М.А., Бейдика О.О., Гезгали Я, Зачиняєва Н.П., Квартальнова В.О., Крачила М.П., Любіцевої О.О., Мироненка М.С., Пірожняка І.І., Поповича С.І., Твердохлебова І.Т., Фальковича Н.С. та багатьох інших).

Різномірність туристичних ресурсів викликає необхідність їх класифікації. До класифікації туристичних ресурсів можна застосувати такі підходи:

- 1) сутнісний (за предметною сутністю ресурсу);
- 2) діяльнісний (за характером використання в туризмі);
- 3) атрактивний (за мірою та формою залучення до туристичної діяльності);
- 4) ціннісний, оснований на унікальності даного ресурсу;
- 5) функціональний, оснований на неповторності туристичних умов і ресурсів в поєднанні з комплексністю їх використання;
- 6) еколого-економічний (за споживчою вартістю ресурсу).

- 1) Згідно предметно-сутнісного підходу (мал. 1.9) туристичні ресурси поділяються на: а) природно-рекреаційні (клімат та розподіл його

Мал. 1.9 – Класифікація туристичних ресурсів (сутнісний підхід)

складових протягом року, узбережжя морів та океанів, акваторії водойм та річок, мінеральні джерела, мальовничі ландшафти, національні природні парки тощо); б) культурно-історичні, куди відносяться археологічні, архітектурні пам'ятки, здобутки історії і культури минулого та сучасні архітектурні та техногенні шедеври; інфраструктурні, представлені територією, яка сама є ресурсом (її протяжність, конфігурація, географічне положення), населенням з його традиційною етнічною культурою (одяг, їжа та напої, житло, промисли та ремесла, традиційні прийоми господарювання, вірування, побутові звички та традиції, свята та обряди, завдяки яким можна ознайомитись з фольклором, піснями, танцями населення даної країни тощо), втіленою як в традиційну, так і в сучасну систему господарювання, яка забезпечує функціонування туристичної галузі в складі суспільно-географічного комплексу території шляхом розвитку виробничої та соціальної інфраструктури, наприклад, цілеспрямовано створюючи місця відпочинку як спеціалізовані територіальні рекреаційні комплекси (ТРК).

- 2) Діяльнісний підхід дозволяє класифікувати ресурси за соціально-економічною сутністю, вартісними та трудовими ознаками на: а) туристичні блага, наявність яких об'єктивна і практично не залежить від людської діяльності. Це природно-рекреаційний потенціал території, представлений сприятливим для відпочинку в будь-яку пору року кліматом, мальовничими краєвидами, іншими природно-географічними умовами; б) туристичні ресурси, які включають об'єкти, створені людською працею (пам'ятки історії, культури, архітектури, музеї тощо) та об'єкти, до яких докладається людська праця з метою підтримки їх атрактивних якостей (пляжі, національні парки тощо); в) туристична інфраструктура, представлена підприємствами розміщення, харчування, транспорту, екскурсійного обслуговування та проведення дозвілля.

Перші дві групи обумовлюють абсолютні переваги певних територій в розвитку туризму і становлять мотиваційну основу для здійснення подорожі, а третя група сприяє комфортності подорожування, створюючи умови споживання турпродукту. За рівнем розвитку туристичної інфраструктури, що характеризує розвиток пропозиції на туристичному ринку, ступенем її концентрації можна робити опосередкований висновок про цінність даної території для туристів. В той же час слід мати на увазі, що надмірна експлуатація туристичних цінностей призводить до їх деградації і негативно впливає на попит. Тому необхідним елементом туристичної діяльності є визначення граничних навантажень на туристичні об'єкти певного класу і неухильне їх дотримання в практиці

експлуатації. Вже зараз в ряді країн існують обмеження на відвідування національних парків, окремих об'єктів природи та історико-культурних пам'яток.

- 3) *За атрактивністю* в туристичну діяльність можна виділити: а) об'єкти показу або атрактивні об'єкти, які включають до складу турпродукту і використовують як елементи програмного забезпечення турів;
- б) об'єкти дозвілля, які можуть становити як програмне забезпечення, так і входити до складу додаткових послуг, що надаються в місцях відпочинку.
- 4) Відповідно до *ціннісного підходу* розрізняють світову культурну та природну спадщину та національне культурно-історичне і природне надбання. Поняття культурної і природної спадщини формувалося протягом другої половини ХХ ст. і оформилось прийняттям у 1972 р. Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. В якості культурної спадщини Конвенцією визначені пам'ятки історії та художньої творчості, їх ансамблі та пам'ятні місця, які мають видатну універсальну цінність з точки зору культури, науки та естетики. До природної спадщини належать пам'ятки природи (геологічні, фізико-географічні і біологічні об'єкти) та території, що є ареалами поширення видів тварин і рослин, які знаходяться під загрозою знищення, що мають видатну універсальну цінність з точки зору науки, охорони довкілля чи природної естетики. Таке розширення трактування культурної і природної спадщини людства ґрунтується на розумінні цілісності, взаємозв'язності природних і культурних компонентів у розвитку людської цивілізації, на зростаючій в умовах глобалізації пріоритетності загальнолюдських цінностей. Саме тому спадщина визначається як *«інтегральний чинник (а на нашу думку/О.Л./, як результат) формування і розвитку етносів, матеріалізований в об'єктах та явищах природи і культури, що знаходить свій прояв у георозмаїтті»* [13, с. 55], закріплюючись, ще додамо від себе, в етно-екологічній геокультурній ситуації, що й становить основу цього георозмаїття. Збереженню біологічного, ландшафтного та етнічного розмаїття присвячена науково-практична діяльність ЮНЕСКО зі створення Списку всесвітньої спадщини та охорони його об'єктів. В першу чергу до Списку заносяться об'єкти, які зазнають негативного впливу як природних (землетруси, епейрогенічні рухи земної кори, зміни кліматичних умов, зсувні та яружні процеси, абразія берегів, вивітрювання тощо), так і антропогенне обумовлених (забруднення повітря, поверхневих та підземних вод, порушення геологічного середовища та ґрунтового покриву, деградація рослинності, в тому

числі внаслідок рекреаційної дегресії, шум, вібрація та інші порушення природних параметрів довкілля) чинників і потребують підтримки всієї світової громадськості зі збереження, відновлення та охорони.

До Списку всесвітньої спадщини (на початок ХХІ ст.) внесено майже 600 об'єктів, з яких 76 % становлять об'єкти культурної, 21 % - природної та 3% - природно-культурної спадщини, що розташовані в більш ніж 110 країнах світу. Щорічно Список поповнюється приблизно тридцятьма новими об'єктами завдяки діяльності Всесвітньої комісії по культурі та розвитку ЮНЕСКО та національних органів з охорони природної і культурної спадщини. Найбільше пам'яток, які внесені до Списку і знаходяться під охороною ЮНЕСКО, сконцентровано в Європі (понад половина від загальної кількості), що є наслідком чіткої, цілеспрямованої діяльності державних інституцій європейських країн зі збереження пам'яток природи, історії і культури.

Кожна країна, згідно діючого законодавства, опікується охороною культурно-історичної та природної національної спадщини, яка також становить туристичні ресурси даної країни.

- 5) *Функціональний підхід* до класифікації туристичних ресурсів оснований на комплексному характері туристичного споживання і туристичної діяльності з виробництва турпродукту. Комплексність споживання туристичних ресурсів відтворює мотивацію подорожування і ґрунтується на георозмаїтті. Поняття георозмаїття в його конкретно-територіальному наповненні може розглядатися як «родове» щодо туристичних ресурсів. Таке твердження ґрунтується на розумінні мотиваційної туристичної привабливості певних територій як таких, що є відмінними за комплексом ознак від місця постійного проживання туриста.

Георозмаїття є об'єктивним фактом сполученості природничої і соціальної історії, зафіксованим зовнішніми відмінами «від місця до місця». Георозмаїття сформувалося внаслідок адаптації певного етносу до природного середовища, «яке його годує» (за висловом М. Гумільова) [40, с. 17] і візуально фіксується пейзажними властивостями культурного ландшафту. Культурні ландшафти в процесі культуругенезу змінюються, але в цілому зберігають основні властиві їм риси, які склалися в процесі традиційного природокористування з притаманними тільки йому елементами матеріальної та певною мірою духовної культури, що склалися на даній території. Георозмаїття - категорія динамічна, яка постійно трансформується під впливом інноваційного процесу, посиленого останнім часом дією глобалізації. Сучасні інновації змінюють, часто стандартизують, доповнюючи характерними елементами культури доби глобалізації, традиційні культурні ландшафти, досить лише згадати урба-

містичні пейзажі великих міст, багатоповерхові транспортні розв'язки тощо. Але георозмаїття, як відміна «від місця до місця», зафіксоване в формах і типах геопросторової організації природокористування, можна розглядати як ознаку туристичної привабливості певної території. Георозмаїття, його ознаки, що є мотиваційне привабливими для здійснення подорожі і особистого ознайомлення з ними (туристичного споживання), є туристичним ресурсом.

Георозмаїття фіксується ландшафтними відмінами, які є зовнішньою ознакою, та культурними відмінами, які становлять функціональне наповнення виділеної за зовнішніми ознаками етно-ландшафтної геокультурної системи (артефакти матеріальної, духовної та екологічної етнічної традиційної та сучасної культури, подійні соціокультурні факти сучасного життя тощо). Ландшафт є закономірним сполученням природних компонентів, що має чіткі просторові обриси. Ці обриси сприймаються як цілісна, закономірна, гармонійна картина з характерними тільки для даної місцевості рисами - пейзажними (зовнішніми) ознаками. Пейзажні властивості ландшафту відбиті в зорових образах, що закарбовуються в людському сприйнятті і містять для людини не тільки інформацію, яка дозволяє орієнтуватися в довкіллі, але й важливі життєві цінності, формуючи світосприйняття. Відомі з численних описів факти сприйняття людиною, яка виросла і сформувалась в певному ландшафті, іншої за пейзажними властивостями території. Так, у людини, що виросла на рівнині, гірські пейзажі викликають разом із захопленням незвичним, почуття незручності і невпевненості; безкрайні пустельні простори (будь-яка піщана чи сніжна пустеля) викликають у жителя середніх європейських широт відчуття пригнічення і занепокоєння. Те ж стосується й кольорів рідного пейзажу: вони вкарбовуються в сприйняття природного оточення і крізь них людина сприймає згодом інші пейзажі, мимоволі відтворюючи їх в звичній гамі. Як зазначає В.П. Семенов-Тянь-Шанський, голландські художники, що звикли до коричнево-зелених кольорів рідних ландшафтів, навіть на полотнах на біблійські та євангельські сюжети, зображуючи Палестину чи Єгипет, подавали суміш голандських пейзажів з римськими руїнами в звичній приглушеній кольоровій гамі. Таким чином, пейзаж є візуально-естетичним сприйняттям довкілля. Візуальний підхід дозволяє виділити в ландшафті характерні риси і на цій основі провести типологію ландшафтів за пейзажними ознаками (мал. 1.10).

Пропонована типологія побудована на основі міркувань, висловлених В.П. Семеновим-Тянь-Шанським [11]. «Дикий» або природний пейзаж є первісним, який за наявністю біотичного компоненту поділяють на органічний, де основною складовою є рослинність, і неорганічний, де основною складовою є рельєф.

Мал. 1.10 – Пейзажна типологія ландшафтів

Неорганічні пейзажі, які формуються за відсутністю одного з природних компонентів, викликають у людини «пустельне почуття» - самотності, меншевартості, покинутості, врешті-решт, чогось фантастичного, позалюдського. Наприклад, печерні пейзажі формуються в результаті взаємодії земної поверхні, води та повітря, але практично без участі сонячного світла та тепла, яке проникає в печери через численні перепони. Тому, мабуть, з печерами в людській свідомості здавна пов'язані сакральні уявлення (від християнського усамітнення - затворництва до демонології). Культурним є пейзаж, в якому наявні і візуально «прочитуються» антропогенні складові: елементи матеріальної культури чи наслідки людської діяльності. За ознакою змінності (міри антропогенного втручання в природне середовище) культурні ландшафти можна поділити на мінімально антропізовані, де наслідки людської діяльності «вкраплені» в природне оточення (лісогосподарські, транспортні та інфраструктурні) та максимально антропізовані або практично повністю змінені людиною (промислові, урбаністичні). Між цими двома крайніми проявами окультуреності існує безліч перехідних типів (наприклад, різноманітні сільськогосподарські тощо). Таким чином, пейзаж сприймається передусім як певний простір, структурований за співвідношенням природних та антропогенних компонентів в ландшафті.

Пейзажні характеристики ландшафту змінюються в часі залежно від інтенсивності антропогенних впливів. За цією ознакою виділяють п'ять видів пейзажів:

- 1) первісні, яких не торкнулась людська діяльність (слід зауважити, що таких ділянок в світі стає все менше. Дикими можна вважати, та й то умовно, високогірні території, незадіяні в господарюванні, та високі широти, де немає постійного населення, а провадяться тільки наукові роботи, та окремі території, що за своїми природними умовами непридатні для заселення);

- 2) напівдикі, в яких наявні певні ознаки освоєння людиною цих територій. Це території, де панує привласнюючий тип господарювання з його обмеженими технологіями, наприклад, мисливські угіддя;
- 3) культурні, в яких домінуючими складовими є результати людської діяльності (поселення, технічні об'єкти, кар'єри, рекультивовані землі, зрошувальне землеробство тощо);
- 4) занепалі, в яких наявні елементи матеріальної культури та відчуваються наслідки людської діяльності, але які занедбані чи внаслідок загального падіння цивілізації, чи економічного занепаду, чи з військово-політичних причин тощо. В таких пейзажах спостерігається руйнування елементів матеріальної культури, експансія природних компонентів, особливо рослинних, але природна для даної місцевості рослинність інколи нездатна відродитись, внаслідок значного тиску в попередній період, і тому замінюється іншою, що справляє враження занедбаності певної території;
- 5) здичавілі або пейзажі, де майже стерлись наслідки людської діяльності, практично повністю замінені відновленими елементами первісного природного середовища, лише де-не-де зустрічаються найбільш стійкі з привнесених зниклою людською культурою ознак.

Таким чином, ми маємо багатомірність об'єктивних зовнішніх, незалежних від людини, умов та чинників, які впливають на сприйняття та пейзажно-естетичну оцінку ландшафту. Це вектори абсолютного та циклічного часу, напрямку та динаміки змін, множинності структур тощо, різнонаправлена дія яких формує пейзажні ознаки певних територій, незалежно від суб'єктивних естетичних оцінок.

На сприйняття пейзажних особливостей конкретною людиною впливають передусім її суб'єктивні риси: особисті ознаки (стать, вік, фізичний стан), властивості характеру (оптиміст, песиміст) та психічного складу (холерик, сангвінік), етнічна та релігійна приналежності, які є переважно успадкованим культурним надбанням, рівень та характер освіти (набута культура), місце проживання (місто певної величини чи село) як середовище життєдіяльності, яке формує ціннісні орієнтири і впливає на сприйняття та оцінку пейзажних ознак ландшафту. Великою мірою на сприйняття та естетичну оцінку пейзажа впливає настрої суб'єкта. Таким чином, пейзажна оцінка ландшафту є результатом суб'єктивного сприйняття стану довкілля, а об'єктивні чинники обумовлюють спільність таких суб'єктивних естетичних оцінок, притаманних певному суспільству на певній стадії розвитку, формуючи суспільні естетичні норми в оцінці довкілля, моделюючи ідеальні ландшафти і врешті-решт моделюючи поняття краси довкілля.

Поняття ідеального ландшафту як абсолютної естетичної цінності виступає мірою відповідності реальних пейзажних ознак суб'єктивним уявленням спостерігача, сформованим в певному суспільстві. Саме на цій відповідності ґрунтується естетична оцінка певного ландшафту. Естетична оцінка є продуктом суспільного розвитку і з певного етапу цього розвитку формується мистецтвом: пейзажний та жанровий живопис, література, поезія, відтворюють засобами мистецтва не тільки зовнішні ознаки, а й настрої, сприйняття зображуваного. Тобто, естетична оцінка ландшафту опосередковано відбиває рівень розвитку та стратифікованість певного суспільства, тому ці оцінки завжди конкретні, мають чітку територіальну та сезонну «прив'язку», етнічне забарвлення. З іншого боку, естетичні ціннісні орієнтири змінюються з розвитком суспільства. Як зазначає А. Геттнер [12] ідеалом краси ландшафту епохи пізнього середньовіччя в Європі були затишні ландшафти, подібні до ландшафтів Луари часів Людовика XIV, а в XIX ст. вони вже здавалися одноманітними і нудними. Альпи протягом сторіч викликали у людей негативні емоції (занепокоєння, жах перед їх величчю) і тільки з кінця XVIII ст. стали предметом захоплення. Ще пізніше прийшло визнання кризи степу та моря. Така зміна естетичних орієнтирів свідчить про зміни в способі життя, відбиває їх певним чином. Можна стверджувати, що з розвитком сучасної цивілізації, коли середовище людської життєдіяльності стає все більш штучним, все менше будуть цінитися красоти культурного ландшафту і все більшої ідеалізації буде зазнавати краса дикої природи. Певною мірою про такі зміни ціннісних орієнтирів пейзажно-естетичної оцінки довкілля дозволяє засвідчити розвиток екологічного туризму, в основі якого лежить прагнення «побути наодинці з природою» (по можливості більш дикою) або випробувати себе в змаганні з нею (екстремальний туризм, альпінізм).

Таким чином, туристичні ресурси можна розглядати як елемент етно-ландшафтної геокультурної системи, виокремлений на основі функції туристичного споживання, представлений взаємодією та взаємозв'язком сталої етнічної та динамічної інноваційної культури, зафіксований в зовнішніх ландшафтних та сутнісних діяльнісних ознаках георозмаїття.

- б) *Еколого-економічний підхід* ґрунтується на оцінці споживчої вартості туристичних благ і ресурсів. Наявність туристичних ресурсів розглядається багатьма авторами (наприклад, Квартальнов В.А., Мироненко М.С., Твердохлебов І.Т.) як чинник виробництва туристичного продукту, в той час як ми вважаємо їх неодмінною його складовою, яка, залежно від характеру ресурсу, має певну споживчу вартість.

Відповідно до цієї ознаки *e* туристичні блага, споживання яких не залежить від людської діяльності на певній території (наприклад, клімат чи наявність морських акваторій); туристичні блага, споживання яких залежить від екологічного стану території і природоохоронної діяльності (стан води, повітря, ґрунтів, рослинного покриву тощо); туристичні ресурси постійного моніторингу і відповідного вкладання капіталу і праці на відновлення ресурсів, їх атрактивних властивостей (наприклад, шляхом реставрації, реконструкції, розвитку відповідної інфраструктури); туристичні ресурси цільового призначення, створені задля поживлення туристичної діяльності на даній території.

Наведені підходи і побудовані на їх основі класифікації не вичерпують всієї багатоаспектності туристичних ресурсів, вони лише підкреслюють складність і неоднозначність поняття «туристичний ресурс» при його видимій зрозумілій простоті. Наприклад, можуть бути запропоновані до класифікації туристичних ресурсів такі загальнонаукові підходи як історичний (це дозволяє класифікувати ресурси за часом їх виникнення), системний (класифікація ресурсів за взаємо-узгодженістю зв'язків), синергетичний (виявлення зв'язків та сукупної дії чинників, які посилюють ефект сприйняття в туризмі) тощо. В даній роботі подальша характеристика туристичних ресурсів України подається за найбільш поширеним сутнісним підходом, але занадто широке трактування історико-культурних ресурсів потребувало окремого розгляду класу культурно-історичних пам'яток та особливостей традиційної етнічної культури населення країни. До того ж в умовах зростаючої глобалізації, вплив якої проявляється в стандартизації та уніфікації виробничих технологій і поширюється на стиль життя, особливо міського населення, стають помітними тенденції етнічної самоідентифікації. Проявами таких тенденцій *e* відродження національних та місцевих традицій, традиційних свят та обрядів, формування на їх основі сучасних святкових заходів, які зазнають широкого розповсюдження *e* туризмі, зокрема європейських країн. Таким чином, етнічний чинник, який відбиває особливості життя населення певної території, його ментальність, світосприйняття, проявляється *e* особливостях суспільного життя, спілкування, в кроскультурних комунікаціях туристів, набуває непересічного значення і потребує детального вивчення.

Інформаційні джерела та методи обробки інформації

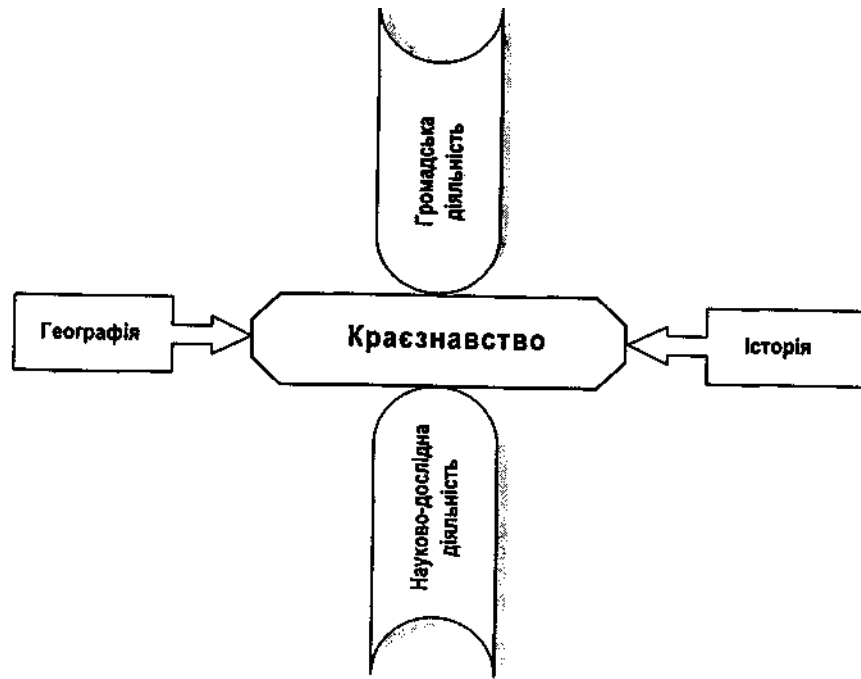
Пошук інформації про наявність та характер туристичних ресурсів на певній території є за сутністю дослідницькою роботою, яка потребує певних знань та вмінь, оволодіння методикою дослідницької діяльності.

Туристичні ресурси, відповідно до їх класифікаційних ознак (природні, історико-культурні, етнографічні і т.д.), ціннісних властивостей (об'єкти, які знаходяться під охороною ЮНЕСКО, об'єкти національної історико-культурної спадщини чи місцевого значення), доступності та можливості огляду тощо по-різному можуть бути використані в туристичній діяльності, тобто мають різні атрактивні властивості. У першому наближенні їх можна поділити на об'єкти, які становлять мотиваційну мету подорожування; об'єкти, які становлять сутність певної екскурсійної програми; об'єкти, які можуть бути використані як елемент екскурсійної програми. Комплексний характер попиту/пропозиції в сучасній туристичній діяльності і відповідний розширений підхід до трактування туристичних ресурсів, запропонований нами (п. 1.3), дозволяють розглядати практично всі умови і ресурси певної території як такі, що можуть, за тих чи інших обставин, бути залученими у туристичну діяльність. Таким чином, дослідження туристичних ресурсів є комплексним дослідженням умов і ресурсів певної території (краю) і за сутністю є краєзнавчим. Тому до дослідження туристичних ресурсів можуть бути застосовані основні підходи та принципи краєзнавчого дослідження.

Краєзнавство є міждисциплінарним напрямком з комплексних наукових досліджень окремої території (частини країни, краю): її природи, населення, його історії та культури, системи господарювання та побуту, які формувалися в процесі життєдіяльності населення в конкретних місцевих ландшафтних умовах.

Краєзнавство в залежності від об'єкту дослідження поділяють на географічне, історичне, шкільне, туристичне тощо [7]. Краєзнавчі дослідження завжди базуються на територіальному принципі і можуть

охоплювати територію будь-якого таксономічного рівня: село, місто, адміністративний район чи область тощо. Серед основних підходів до дослідження слід зазначити системний, історичний, культурологічний, екологічний. До основних функцій краєзнавства належать громадська та просвітницько-виховна. Краєзнавчі дослідження виконуються як фахово підготовленими спеціалістами, так і ентузіастами з місцевого населення, а їх результати концентруються в експозиціях краєзнавчих музеїв (мал. 1.11)

Мал. 1.11 – Джерела та функції краєзнавства

Результати комплексних досліджень окремих територій є основою та вагомим підґрунтям для регіоналізації туристичної діяльності, її розвитку «на місцях», формування ексклюзивного турпродукту.

Методика дослідження туристичних ресурсів певної території складається з двох основних етапів, які умовно можна назвати пошуковим та експедиційним.

Сутність першого етапу полягає у пошуку та обробці вторинної інформації - літературних, картографічних, телекомунікаційних джерел.

Цей етап можна розглядати як самостійний і обмежити дослідження туристичних ресурсів певної території характеристиками, почерпнутими з вказаних інформаційних джерел, а можна - як певною мірою підготовчий, який передуює експедиційним польовим дослідженням, які дозволяють поглибити отриману на попередньому етапі інформацію, певним чином її «персоніфікують», дають уявлення про стан об'єкту, його доступність, пейзажні характеристики місцевості і можливості використання в туристсько-екскурсійній діяльності, розширюють, доповнюють та оновлюють наявну інформацію.

Пошукові дослідження розпочинаються з інформаційного забезпечення, коли виявляється коло джерел інформації та провадиться їх інвентаризація з метою оцінки якості, достовірності та повноти, відповідності поставленій меті. Наступним кроком є робота з літературою: географічною, історичною, науково-популярною, художньою, довідковими та фондовими матеріалами. Даний етап передбачає роботу в бібліотеках: пошук інформації у тематичних та алфавітних каталогах, у періодичній пресі. Важливою складовою є опрацювання фондових матеріалів, які зберігаються в спеціальних фондах геологічних установ, науково-дослідних інститутів, інших організацій у вигляді звітів або проектів та надають інформацію про попередні спеціалізовані та комплексні наукові дослідження даної місцевості і стосуються в першу чергу природно-рекреаційних ресурсів (наприклад, гідрогеологічні дослідження, які можуть містити характеристики мінеральних або термальних вод в даному районі, які розвідані, але не використовуються), звітів етнографічних експедицій.

Дослідницькі роботи з ресурсного забезпечення розвитку туристичної діяльності передбачають обов'язкову роботу в архівах різного рівня та спеціалізації. Архівні матеріали розкривають історію краю, його досліджень, надають відомості про видатні постаті та події, а також можуть забезпечити картографічним матеріалом.

Картографічні матеріали слід віднести до обов'язкової джерельної бази. Вони можуть бути представлені як сучасними загальногеографічними, тематичними (наприклад, спеціальні карти несприятливих природних процесів та явищ) або туристичними картами, так і архівними картографічними матеріалами.

Найсучаснішим джерелом пошуку інформації про туристичні ресурси певного краю (території) є використання можливостей мережі Internet. За допомогою мережі Інтернет та інформаційного простору Word Wide Web (www) можна отримати доступ до будь-якої довідкової інформації, яка міститься на серверах провідних бібліотек світу, або до відповідних баз даних. Для цього потрібно мати необхідне технічне та

програмне забезпечення і загальний доступ до мережі, який надається місцевим провайдером і є платною послугою. WWW-технологія забезпечує роботу з організованою за ієрархічним принципом і зв'язаною посиланнями інформацією та мультимедійною формою її подання: текстом, звуком, графікою, відеозображенням. Щоб знайти потрібну інформацію, треба знати точну адресу сервера чи конкретного файлу. Якщо така інформація відсутня, можна скористатися пошуковими системами Yasndex.ги, Pambleg.ги, Yahoo.com, які є спеціальними серверами-каталогами, на яких інформація впорядкована за темами та ключовими словами.

Зібрана інформація потребує впорядкування, розробки відповідних форм представлення та бази даних. Інформаційна база даних повинна бути впорядкована як за галузевим (наприклад, за сутнісними класифікаційними ознаками), так і за територіальним принципом. Тут постає проблема визначення елементарного рівня, нижче якого інформація визначається як несуттєва, та проблема визначення територіальної ячейки інформації, вибір якої залежить від масштабів дослідження. Елементарними для мікротаксономічного рівня досліджень є село, урочище або місцевість, для мезорівня - містечко, місто, район і т.д. Результати проведеного пошуку повинні містити детальний опис об'єктів та місцевостей - місцезнаходження, вид ресурсу (за класифікатором), його характеристику, фотографії, малюнки (при наявності) задля співставлення колишнього та сучасного вигляду.

Впорядкована за певними принципами інформація може бути представлена в текстовому, табличному або графічному (фотографії, малюнки) вигляді і обов'язково нанесена на карту.

Отриману інформацію можна розглядати як підготовчий матеріал для проведення подальших польових досліджень, які мають за мету перевірку та уточнення інформації, отриманої на першому етапі, а також візуальну оцінку атрактивних властивостей наявних об'єктів.

Польову частину збору інформації можуть становити ознайомчі екскурсії або експедиції. Польовому періоду передують підготовчий, який полягає у розробці програми та маршруту експедиції, добір кадрів, забезпеченні необхідною інформацією та технічними засобами (наприклад, фото- та кінокамери, диктофони тощо),

В ході польових досліджень перш за все встановлюється ступінь відповідності зібраних попередньо на пошуковому етапі літературних, картографічних та інших даних дійсному стану речей. Оцінюванню підлягають атрактивні властивості як історико-культурних, так і природних об'єктів: візуальне сприйняття та пейзажні властивості; стан об'єкту; його доступність (передусім транспортна). Крім того, в ході польових досліджень збирається найрізноманітніший місцевий матеріал - топоніміч-

ний (походження назв поселень, урочищ, горбів тощо), фолклорний (усні перекази, пісні, спогади про історичні події або стихійні природні явища тощо), етногосподарський (відомості про місцеві промисли та ремесла, їх особливості та місцевих майстрів задля збереження традиційних знань, вмінь, навичок місцевого населення та їх розвитку засобами туризму) та інший, який може становити інтерес при комплексному туристсько-рекреаційному використанні даної території.

Зібрана інформація опрацьовується по завершенні експедиції у так званий камеральний період. Він є заключним, під час якого аналізуються, уточнюються, перевіряються матеріали, зібрані в експедиції, визначаються атрактивні властивості об'єктів та місцевостей, їх можливе використання в туристсько-екскурсійній роботі. Виявлені, описані та закартографовані туристські об'єкти підрозділяються на ті, що мають самостійне значення і можуть бути використані як складова турпродукту (об'єкт відвідування, мета екскурсії), і ті, що є допоміжними і можуть бути використані як об'єкт екскурсійного показу у складі екскурсії. Дана інформація додатково вводить до бази даних разом із пропозиціями щодо використання.

Пропонована методика поєднує елементи роботи з інформаційного забезпечення розробки туру (екскурсії) з науковою роботою і охоплює весь можливий спектр пошуку інформації про туристські ресурси певної місцевості. В практичній діяльності, залежно від поставленої мети, можна обмежитись і пошуковим етапом. Але особисте ознайомлення практичних працівників зі станом об'єктів, пропонувананих для екскурсій, значно підвищує рівень розробки турпродукту та його якість.

Список посилань до розділу I.

1. *Бабурич В.Л., Мазуров Ю.Л.* Географические основы управления: Курс лекций по экономической и политической географии. Учеб. пособие. - М.: Дело, 2000. - 288 с.
2. *Геттнер А.* География: ее история, сущность и методы // Пер. с нем.-Л. - М.: 1930-416с.
3. *Григорович-Барський В.* Мандри по Святых Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік. /Пер. з давньоукр.А - К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. - 768с.
4. *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. - Л., «Наука» ЛО, 1990.-279с.
5. *Житие и хождение Даниила, русской земли игумена.* - В кн.: Книга хоженый. Записки русских путешественников XI-XII вв. - М.,1984.

6. *Любіцева О.О.* Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти). Монографія. - К.: «Альтерпрес», 2002. - 436 с.
7. *Ланкова Є.В.* Туристичне краєзнавство. Навч. посібник. - К.: Альтер прес, 2001.- 352 с.
8. *Пономарьов А.П.* Українська етнографія. Курс лекцій. - К.: Либідь, 1994.-317с.
9. Про стан та перспективи розвитку туризму в Україні: інформаційно-аналітичний матеріал до парламентських слухань / Авт.-упорядн.: Цибух В.І., Науменко Г.П., Федорченко В.К., Безукладникова Ю.О., Бриков С.О. та ін. - К.: вид-во. КІТЕП, 2000. - 87 с.
10. Санаторно-курортне лікування, організований відпочинок та туризм в Україні: Статистичний бюлетень. - К.: Держ. комітет статистики України, 2000. - 50 с.
11. *Семенов-Тянь-Шанский В.П.* Район й страна. - М.-Л., 1928. - 311 с.
12. Туристский терминологический словарь: Справочно-методическое пособие / Авт.-сост. Й.В. Зорин, В.А. Квартальнес. - М.: Советский спорт, 1999. - 664 с.
13. Туризм в Україні, 2004. Статистичний бюлетень. -К.: Держ. тур. адміністрація, 2005. - 47 с.
14. *Ваіапсе оі Біаігівгісз YearBook, 2001*
15. *ТоигІ5т Магкет Тгепсіз: Еигоре - 2001. - ШД Сарііап Науа 42, 28020 Масігісі, Браіп. - 233 5.*
16. *YearBook of ТоигІ5гп Біаіі\$ііс5 - 1995-1999.- УУТО, МасШ, Браіп. - Vol I, Vol II*

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

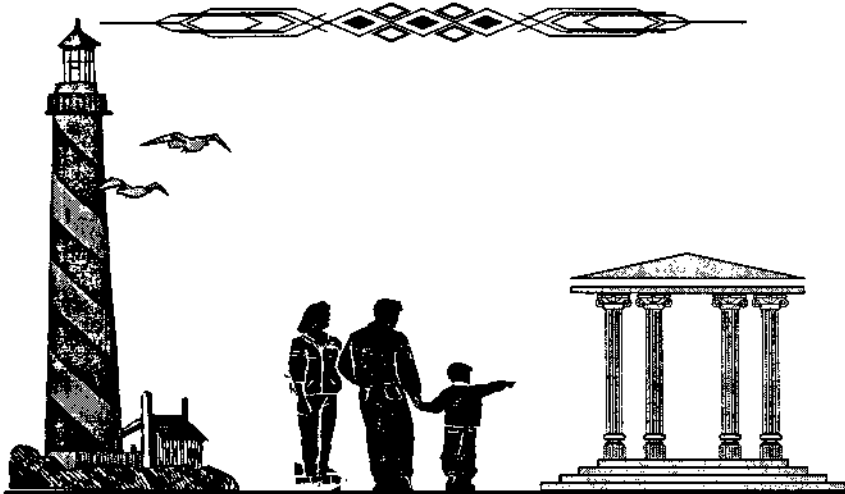
1. Які етапи розвитку туризму можна виділити у новітні часи? Що характерне для кожного з цих етапів?
2. Які риси притаманні туризму на етапі глобалізації?
3. Які риси характеризують туризм як галузь світового господарства?
4. Що означає термін «індустрія туризму»?
5. Назвіть структурні компоненти індустрії туризму. За яким принципом вони об'єднані в підсистеми?
6. З яких елементів складається функціонально-господарська підсистема індустрії туризму? Які характерні риси їх функціонування?
7. З яких елементів складається територіально-господарська підсистема індустрії туризму? Які характерні риси їх функціонування?

- 8.3 яких елементів складається інституційно-організаційна підсистема індустрії туризму? Які характерні риси їх функціонування?
9. Дайте характеристику макрорегіональних відмін в розвитку туризму.
10. Назвіть глобальні проблеми розвитку туризму та дайте їх характеристику.
11. Як можна визначити тип туристичного ринку України?
12. В чому полягають особливості туристичного процесу в Україні?
13. Дайте характеристику участі України в міжнародному туристичному процесі. Що характерно для ринку міжнародного туризму в Україні?
14. Які процеси проходять на внутрішньому туристичному ринку України?
15. Дайте характеристику державної туристичної політики України на сучасному етапі.
16. Доведіть необхідність класифікації туристичних ресурсів.
17. Назвіть основні підходи до класифікації туристичних ресурсів.
18. В чому сутність предметної класифікації туристичних ресурсів?
19. В чому сутність ціннісної класифікації туристичних ресурсів?
20. В чому сутність функціональної класифікації туристичних ресурсів?
21. Які підходи та принципи можуть бути застосовані до дослідження туристичних ресурсів?
22. Чому власне краєзнавчі методи та підходи найбільш придатні в дослідницькій роботі з оцінки атрактивних властивостей туристичних ресурсів?
23. Розкрийте сутність та назвіть характерні риси пошукового етапу дослідження туристичних ресурсів.
24. Розкрийте сутність та назвіть характерні риси експедиційного етапу дослідження туристичних ресурсів.
25. Які інформаційні джерела можуть бути використані в дослідженні туристичних ресурсів?

II. ХАРАКТЕРИСТИКА ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ

1. Природно-рекреаційні ресурси
2. Культурно-історичні ресурси
3. Етнічні ресурси

Природно-рекреаційні ресурси

Кліматичні ресурси та умови

Знайомство з природними туристичними ресурсами України варто розпочати з кліматичних, оскільки саме вони визначають просторову організацію відпочинку. Перебуваючи у тісному взаємозв'язку з усіма компонентами природи, клімат одночасно справляє на них значний вплив, в тому числі через показники погоди і на самопочуття людини, перетворюючись у важливий рекреаційний ресурс.

Туристичні кліматичні ресурси - це перш за все комфортні погодні умови, наявність сонячного сяння, ультрафіолетової радіації, чистого насиченого фітонцидами та іонами повітря та ін., що у сукупності сприяє проведенню різноманітних туристичних занять. У результаті використання клімату в якості головного лікувально-профілактичного фактору формуються кліматичні курорти, які застосовують аеро-, геліо, таласотерапію. Досить часто на кліматичних курортах застосовуються також ландшафтотерапія, мікрокліматичні особливості (зокрема печер та шахт - спелеотерапія), інші природні лікувальні фактори (лікувальні грязі, мінеральні води, кавуни тощо). В Україні функціонують кліматичні курорти та курортні місцевості в усіх природних зонах [див. схема 2.1]. Територія України хоч і розміщена майже повністю (за винятком Південного берегу Криму) в зоні помірного континентального клімату, але зважаючи на різний вплив кліматоутворюючих факторів, має досить значні відміни характеристик погоди в різних регіонах. Це обумовлює нерівномірний розподіл туристів як по регіонах держави, так і по сезонах.

Туристичну оцінку кліматичного потенціалу України, яка включає характеристику кліматичних умов держави, певним чином інтегрує в собі показник температури повітря. Адже температура відображає синтезований вплив сонячної радіації, атмосферної циркуляції і підстила

ючої поверхні, але не виключає впливу сильного вітру, прямої сонячної радіації, підвищеної вологості повітря, несприятливих атмосферних явищ.

Для літніх видів відпочинку за оцінками фахівців [7] найсприятливіші умови з середньодобовими температурами понад +15 °С не менше 100 днів за рік; для зимових - відповідно з температурою нижче 0 °С більше 110 днів. Обов'язковою умовою до того ж є наявність снігового покриву не менше 10 см та не більше 30-40 см. Варто також зазначити, що при температурі -10 °С починається зона дискомфорту. При низьких температурах вітер підсилює тепловіддачу організму, що може призвести до переохолодження. До того ж сильний вітер втомлює та подразнює нервову систему, ускладнює дихання, особливо у горах.

Тривалість періоду з температурами понад +15 °С в Україні найменша в гірських районах Карпат (до 50 днів), найбільша - в Причорномор'ї (понад 140 днів). Кількість днів з температурою нижче 0 °С у межах від 50 на Південному березі Криму до 130 у північно-східних регіонах [див. табл. 2.1].

Таблиця 2.1 – Кількість днів з температурами понад 15 °С та до 0 °С.

Область	Кількість днів з t, °С		Область	Кількість днів з t, °С	
	понад +15	до 0		понад +15	до 0
АР Крим	120-140	50-100	Миколаївська	125-140	85-105
Вінницька	100-135	95-120	Одеська	125-140	60-105
Волинська	100-105	100-110	Полтавська	110-130	115-125
Дніпропетровська	125-135	100-120	Рівненська	100-105	100-110
Донецька	125-130	110-120	Сумська	100-110	130-135
Житомирська	95-100	115-120	Тернопільська	100-110	105-110
Закарпатська	90-130	70-100	Харківська	115-125	120-130
Запорізька	125-135	85-115	Херсонська	135-140	80-100
Івано-Франківська	85-100	100-115	Хмельницька	100-110	110
Київська	100-115	115-120	Черкаська	110-120	115-120
Кіровоградська	115-130	110-120	Чернівецька	85-110	105-120
Луганська	120-130	120-125	Чернігівська	100-110	120-130
Львівська	85-100	90-110	Україна	85-140	50-130

Примітки: – в гірських районах до 50 днів;
– в гірських районах до 115 днів.

Період з найсприятливішим для літньої рекреації температурним режимом в Україні становить 5-6 місяців (від 3 місяців у передгір'ї Карпат до 9 на ПБК). За Живицьким сприятливі дні при цьому становлять 80 %, в тому числі 40 % - комфортні погоди. [7].

В цілому безморозний період в Україні коливається від 145 днів у лісних Карпатах, до 259 - на ПБК [12, с. 268-268], а в 1966 році в Ялті він тривав 342 дні [5, с. 180].

Щодо зимових видів відпочинку, то тривалість сприятливого періоду - від 0 місяців на ПБК до 4-5 - у Карпатах (з початку грудня до середини квітня). Як правило, постійний сніговий покрив на північному сході встановлюється у другій декаді листопада (в Карпатах навіть раніше), на півдні та в Криму - наприкінці грудня - початку січня. Сходить сніг на півдні Криму у другій декаді лютого, в північних районах України - у березні. Не зважаючи на корективи, які вносить глобальне потепління клімату, можна констатувати, що кількість днів з постійним сніговим покривом в Україні коливається від 20 до 115 і більше у високогір'ї Карпат. Товщина снігового покриву задовольняє вимоги не лише в гірських районах, а й на Поліссі та заході Поділля. У цих регіонах приблизно 70 % днів періоду мають сприятливий тип погоди.

Звичайно, що температурний режим не повністю характеризує кліматичні умови. Важливе значення в оцінці рекреаційної цінності клімату має режим ультрафіолетової радіації (УФР), який здійснює бактерицидну вітаміноутворюючу дію на організм людини і є невід'ємною складовою геліотерапії.

Україна розміщена у другій зоні ультрафіолетового комфорту, що означає: УФР надходить цілорічне, але сприятливий для геліотерапії період триває 6-8 місяців (з квітня до початку жовтня). Кількість УФР залежить від тривалості сонячного сьйва, яка зростає від 1738 год./рік на Волині до 2000-2200 в Закарпатті і приморських регіонах та 2400 і більше на заході Криму. Для порівняння: тривалість сонячного сьйва на Північному Кавказі становить 1750-1860 год./рік.

Річний хід атмосферного тиску значною мірою обумовлений тим, що держава знаходиться в зоні переважно західного переносу повітряних мас і в залежності від пори року під впливом кількох баричних максимумів та Ісландського мінімуму. Досить часто територією України проходять циклони (130-135 днів на рік [5]). Циклонічна погода є несприятливою для окремих видів рекреації, оскільки супроводжується значними змінами атмосферного тиску та інших метеорологічних елементів, які викликають сонливість, нудоту, роздратованість, загострення деяких хронічних хвороб. Особливо несприятливими є кліматичні умови для хворих та людей похилого віку у листопаді-лютому.

В різні пори року над територією України переміщуються різні типи повітряних мас. Як правило восени і взимку - зволожені, відносно теплі морські помірні і тропічні маси з Атлантики. Малохмарна морозна зимова погода - наслідок вторгнення холодних сибірських континентальних та арктичних повітряних мас. Навесні та влітку в Україну часто проникає сухе повітря з тропічних широт Євразії.

Циркуляція атмосфери обумовлює річний хід опадів, які можуть виступати значним лімітуючим рекреацію фактором. В Україні кількість опадів зменшується від 550-650 мм на північному заході до 300-450 мм у степовій зоні [див. рис. 2.1]. Мінімум опадів випадає на Тендрівській косі (Херсонська область) - до 300 мм за рік. Карпати та Кримські гори виступають бар'єром для вільного переміщення повітряних мас і тому їх передгір'я акумулюють значно більшу кількість опадів: відповідно 1200-1500 мм (до 2200 мм у Міжгірському і Тячівському районах) та 1000-1200 мм (до 1700 мм на західних ділянках Ялтинської яйли). Основна маса опадів випадає влітку, лише в Кримських горах та на ПБК - переважно взимку. Як лімітуючий фактор такий розподіл опадів виступає хіба що в Карпатах, де протягом літнього місяця їх може випасти до 580 мм.

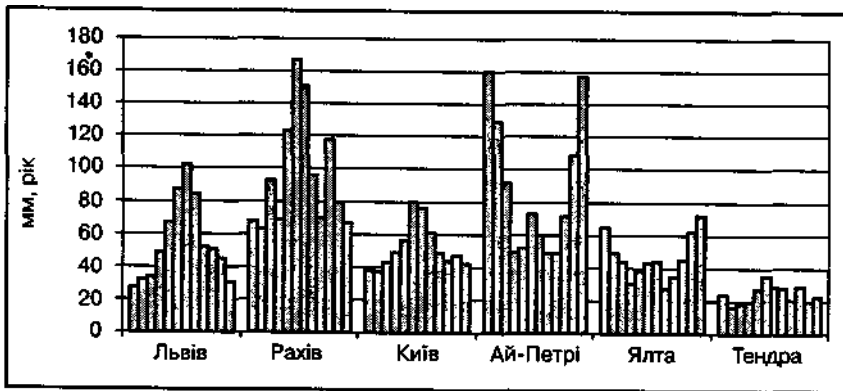

Рис. 2.1 – Кількість атмосферних опадів в окремих регіонах України

Отже, територія України розташована у помірній кліматичній зоні (найсприятливішій для проживання людини), яка охоплює рівнинну частину території держави, Українські Карпати та Кримські гори. Південний берег Криму є складовою субтропічної (середземноморської) кліматичної зони. Під впливом підстилаючої поверхні (форми рельєфу, рослинності, наявності водоймищ, міст тощо) виникає місцева циркуляція, що позначається на особливостях мікроклімату окремих регіонів. Часто саме мікрокліматичні особливості і зумовлюють появу кліматичних місцевостей і курортів.

Південний берег Криму - один з основних кліматичних туристичних районів України. Його значення підсилюється унікальністю в межах держави. Південне узбережжя Криму від мису Іллі (поблизу Феодосії) до мису Айя (поблизу Севастополя) і південні схили Кримських гір до висоти 600 м - це область субсередземноморського слабконтинентального клімату. Для нього характерна м'яка волога зима з відсутнім стійким сніговим покривом і жарке сухе безхмарне літо. Від холодних повітряних мас ПБК захищають гори, пом'якшує цей вплив і незамерзаюче море. Однак, дані табл. 2.2 показують, що клімат Ялти більш прохолодний у порівнянні з відомими курортами Середземномор'я. При пересічній температурі січня +2° - +4° С, інколи на ПБК трапляються морози до -17° С.

Таблиця 2.2 – Порівняння кліматичних характеристик Ялти та деяких курортів Середземномор'я [1, с. 52].

Курорт	Температура повітря в січні, °С	Температура повітря в липні, °С	Температура води в липні, °С	Відносна вологість повітря в липні, %	Кількість днів з опадами влітку
Ялта	4,0	23,7	23,1	61	5,2
Ніцца	7,0	23,0	21,3	54	3,0
Хайфа	13,9	27,8	26,9	71	0
Анталія	9,9	28,1	25,8	62	0

Характерною особливістю теплового періоду є бризова циркуляція, яка зумовлює підвищення вологості повітря і зниження його температури. Спостерігається також поєднання денного бризу з долинним вітром (район Ялти та Місхора) і, як наслідок - переміщення морської вологи в гори та випадання там дощу.

В цілому поєднання температури (+20 — +24 °С), відносної вологості повітря (близько 60 %) та повільних вітрів створює комфортні умови для літнього відпочинку на ПБК. Вже в квітні формується сприятливий стійкий погодний режим з переважанням сонячних помірно вологих днів, що сприяє кліматолікуванню, який триває аж до початку листопада. Мінливість погодного режиму і метеорогічних елементів влітку найменша в році.

Тривалість сонячного саява (2200-2350 год./рік), комфортні погодні умови, які створюють можливість цілорічного функціонування санаторіїв та насиченість повітря фітонцидами і морськими солями сприяли формуванню на південному узбережжі Криму близько двадцяти при-

морських кліматичних курортів та курортних місцевостей [див. табл. 2.3] із спеціалізацією на лікуванні переважно легеневих (нетуберкульозного характеру), серцево-судинних та нервових захворювань.

Курорт, курортна місцевість	Середня t° C		Кількість сонячного світла, год./рік	Темпера- тура води влітку, °C	Вологість повітря, середня за рік, %	Медичні показання
	січня	липня				
Алупка* Шевченкове	+3— +4	+24,6	2150	+22— +28	69	органи дихання
Алушта* Малоріченське, Морське, Рибаче, Партеніт	+3	+23,7	2260	+17—+23	63–68	органи дихання, ЛОР-органи, функці- ональні захво- рювання нервової системи та опорно- рухового апарату
	+2— +4	+24	2260	+17—+24		
Гаспра	+3— +4	+25	2200	+22— +24	68	нервова система
Гурзуф Артек	+3— +4	+24,6	2200	+22— +24	68	органи дихання нетуберку- льозного характеру, нервова і серцево- судинна система
Коктебель	0	+24	2200	+18—+20	бл. 60**	органи дихання
Кореїз Місхор	+3— +4	+24,6	2300	+22— +24	72**	бронхіальні паталогії нетуберку- льозного характеру
Ласпі	+3	+24	2300	+23		органи дихання

Продовження табл. 2.3

Курорт, курортна місцевість	Середня t° C		Кількість сонячного світла, год./рік	Темпера- тура води влітку, °C	Вологість повітря, середня за рік, %	Медичні показання
	січня	липня				
Лівадія	+3	+25	2300	+22	50**	реабілітація після пере- несеного інфаркту міокарда
Масандра*	+3	+23	2200	+24	61	органи дихання
Ореанда	+3	+25	2300	+22	61	серцево- судинна система
Сімеїз* Понізівка, Голуба Затока	+4,1	+24,4	2360	+17— +24	69	туберку- льоз
Судак Привітне, Курортне	+1,8	+23,2	2262	+20	70-75	органи дихання нетуберку- льозного характеру, системи кровообігу та нервової системи
Феодосія	+0,6	+24	2300	+17— +24	бл. 60**	органи дихання нетуберку- льозного характеру, кровообігу, органів травлення та нервова система
Форос Мелас, Кастрополь	+4,1*	+23,6	2320	понад +17	69	органи травлення
Ялта Курпати	+4	+23,7	2200	+23,1	61	органи дихання нетуберку- льозного характеру, нервова і серцево- судинна система

Примітка: * - температура повітря в лютому та серпні відповідно.

** - в липні.

Складено на основі даних 2,4,6.

Беззаперечним лідером не лише в Криму, а й загалом в Україні, за кількістю рекреаційно-курортних установ є Ялта, яка розташована на мальовничих схилах амфітеатроподібної улоговини, на березі відкритої Ялтинської бухти. Велика Ялта - центр Ялтинського туристичного району, до якого входять такі курорти як Алушта, Гурзуф, Алупка, Форос з їх курортними місцевостями. Як приморський кліматичний курорт Ялта почала розвиватися з 60-х років XIX ст. Сприятливими факторами були і залишаються: положення на березі теплого незамерзаючого моря, захищеність горами від північних вітрів, численні паркові насадження, які надають повітрю лікувальних властивостей, джерела мінеральних вод. Зима у Ялті м'яка, із значною кількістю хмарних днів, весна прохолодна. Вже у квітні формується стійкий режим з переважанням сонячної, помірно вологої погоди і стає можливим проведення активних видів кліматотерапії. Літо і осінь - теплі та сухі. Сонячного саява у Ялті майже стільки ж, як у Ніцці, Каннах або Сан-Ремо, натомість, набагато більше, ніж у Сочі або Кисловодську. Купальний сезон триває близько 130 днів - майже до кінця жовтня. Однак, після повернення з субсередземноморського клімату ПБК в помірно континентальний решти України в осінній період варто приймати до уваги можливу акліматизацію.

У межах Ялтинського туристичного району функціонує близько 200 туристичних закладів різного профілю. Однак, розміщення усіх бажаючих відпочити є значною проблемою. З 1,5 млн. щорічних туристів, приблизно 2/3 оселяється у приватному секторі.

Феодосійський рекреаційний район дещо відрізняється від Ялтинського метеоумовами, оскільки включає в себе як частину ПБК (Судакський рекреаційний підрайон) так і південно-східну степову частину Криму та південь Арабатської Стрілки з курортом Кам'янка. Купальний сезон, обумовлений погодними умовами, триває з кінця травня по вересень. Опадів за рік випадає 350-400 мм. Вагомим фактором у функціонуванні району є широке застосування мінеральних вод та лікувальних сульфідних мулових грязей озера Аджиголь.

Особливі кліматичні умови склалися в гірських районах України: Карпатах та Кримських горах. Висотна поясисть зумовлює зниження атмосферного тиску, температури та вологості повітря, підвищення його чистоти і прозорості, насиченості негативними іонами. З підйомом у гори збільшується кількість годин сонячного саява, активність сонячної радіації, зростає біологічна активність ультрафіолетових частин спектру та швидкість вітру. Важливу роль при цьому відіграє експозиція

схилів, кут їх нахилу, пересіченість місцевості тощо. Поєднання багатьох типів клімату на порівняно невеликих територіях визначає суттєву різноманітність відпочинку і великі можливості кліматотерапії. Поряд з цим для гірських районів характерні небезпечні гідрометеорологічні явища - снігові лавини, дощові паводки, селеві потоки та інше.

Кліматична підобласть Українських Карпат охоплює гірські райони Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. Погодні процеси і кліматичні умови підобласті формуються під впливом атлантичних і середземноморських циклонів з інтенсивними опадами протягом року.

В передгір'ї - до висоти 500-600 м - клімат помірно теплий, з середньорічними температурами біля 6 °С. Температура січня становить - 3°—5°С. На висоті понад 1500 м середньорічна температура падає до 0 °С, а температура січня - до -12 °С. При вторгненні антарктичних циклонів падає до -30 °С. Тривалість періоду із стійким сніговим покривом у горах з грудня по кінець квітня та середня його товщина 30-50 см є сприятливим фактором для гірськолижного відпочинку, занять сноубордом, фрістайлом, лижних прогулянок тощо. Найсприятливіші умови в зимовий період мають такі центри як Рахів, Ясіня, Воловець, Паляниця, Подобовець, Тисовець, Славське, Ворохта, Розлуч, Турка, Буковель і Вижиця та інші.

Літо в Карпатах прохолодне й вологе, з частими дощами і вітрами. Влітку випадає до 70 % річної норми опадів. Більше опадів випадає на південно-західних схилах гір. Пересічна температура липня від +18° в передгір'ї до +7 °С на висоті понад 1500 м. Максимальна температура падає від +37° до +30 °С. Захищені горами з півночі та заходу долини Закарпаття відрізняються теплим вологим кліматом з середніми температурами січня -3°—5 °С, липня - +19°- +20 °С.

Кліматичні умови Карпат є більш комфортними для організації зимових видів рекреації, а передгірних районів та Закарпаття, як зимових, так і літніх.

Важливими кліматичними курортами регіону є Ворохта, Косів, Шешори, Яремча, Ясіня, Яблунця, Славське, Сойми, Перечин, Чинадійово, Кобилецька Поляна тощо. В табл. 2.4 зазначені лише ті, у яких клімат як лікувальний фактор має першочергове значення, їх можливості у лікуванні різноманітних хвороб посилюються використанням на більшості курортів регіону інших туристичних ресурсів, зокрема, бальнеологічних.

Таблиця 2.4 – Кліматичні курорти Карпат

Курорт	Середня t °С		Кількість опадів, мм на рік	Тривалість періоду із стійким сніговим покривом	Медицинні показання
	січня	липня			
Ворохта	-6,4	+15	860	96	різні форми туберкульозу
Карпати (Свалявський р-н)	-3	+22	600	110	органи серцево-судинної і нервової систем, органи травлення
Косів	-5,5	+18	800	100	активні форми туберкульозу у дітей
Татарів	-7	+15	800	85	туберкульоз легень
Чинадійово	-3	+20,5	834	75	органи кровообігу та функціональні захворювання нервової системи
Шешори	-5	+18	800	100	оздоровлення
Яремча	-4,3	+17	881	100	туберкульоз легень, органи опорно-рухової та нервової систем
Ясіня	-5,9	+16,7	бл. 1000	120	оздоровлення

До даного регіону відноситься і курорт Солотвино, який використовує специфічні властивості мікроклімату соляних копалень для лікування хронічних неспецифічних захворювань легень, зокрема бронхіальної астми. У деяких випадках має сприятливу дію на функціональний стан нервової і серцево-судинної систем, на різні види обміну речовин, сприяє покращенню клінічного стану гіпертоніків. Подібні курорти є в Донецькій та Луганській, проєктуються в Тернопільській та Чернівецькій областях.

Таблиця 2.5 – Порівняльна характеристика спелеосанаторіїв у Солотвині та Соледарі

Характеристика	Солотвино	Соледар
Глибина підземної клініки, м	300	288
Об'єм галерей, м ³	22000	45000
Температура повітря, °С	+23°—+24	...
Атмосферний тиск, мм.рт.ст.	750–775	770–775
Відносна вологість повітря, %	20–60%	58–62
Концентрація частинок солі, мг/м ³	2–5	1,5–9,1
Вміст частинок розміром до 5 мкм, %	70–80	85
Вміст кисню, %	20,7	20,4
Вміст вуглецю, %	0,03	0,03

Нижчі за висотою Кримські гори також характеризуються вертикальною зональністю. Зокрема, якщо для передгір'я властиві посушливі степові умови, то гірський Крим - це район з високою мірою зволоження (900-1100 мм опадів на рік). Сніговий покрив (висота в січні-лютому - 31-50 см) утворюється в листопаді і лежить до середини квітня. Однак, сніг заповнює лише улоговини, тоді як відкриті вітрам гірські вершини є оголеними. Кількість днів із сніговим покривом близько 110.

Температурний режим також досить різноманітний, при тому, що середньорічні температури не опускаються нижче 6 °С. В січні середньомісячна температура повітря становить -4°-5 °С (мінімальна на -26 °С); в липні - +15 °С (максимальна за рік - +26 - +28 °С). У Кримських горах часто виникають фени, тобто, вітри, які дмуть з гір і викликають підвищення температури та зниження вологості повітря.

Гірський Крим має сприятливі для розвитку туризму (пішохідного, спелеотуризму, пізнавального, взимку - гірськолижного тощо) кліматичні умови. В межах гірсько-кримської кліматичної області розташований кліматичний курорт Старий Крим

Клімат рівнинної частини України помірно континентальний. Максимальної континентальності та посушливості на території України він досягає в степовій зоні. Для літа властиві стійкі, переважно спекотні та сухі погоди. В липні середньомісячна температура становить +21°— +30 °С. Зима холодна, малосніжна з дуже мінливою погодою і середніми температурами від -7 °С на північному сході до -2 °С на південному захо-

ді. Степ - район з найменшою відносною вологістю повітря і кількістю опадів (250-300 мм). На півдні в середньому за рік буває 70 днів з опадами.

Найсприятливіші кліматичні умови для лікування та відпочинку склалися на вузькій (до 40 км) приморській смузі, де і знаходяться основні приморські кліматичні курорти степової зони України, придатні для геліо-, аеро-, таласо- та кінезотерапії [див. табл. 2.6].

Таблиця 2.6 – Основні кліматичні курорти степової зони України

Курорт, курортна місцевість	Середня t°, C		Кількість сонячного сьйва, год./рік	Температура води влітку, t °C	Вологість повітря, липнь, %	Медичні показання
	січня	липня				
Бердянськ	-3,8	23,4	2383	+24	73	органи руху, нервова система, хвороби периферійних судин, гінекологія
Євпаторія	-0,1	23,2	2011	+20— +22	мін. 53*	опорно-рухова, нервова система, органи дихання, гінекологія
Кароліно-Бугаз –Затока Шабо	-2	22,4	2200	+19,9— +22	55–60	опорно-рухова система
Кирилівка	-3	23,5	2200	+24,4	50*	опорно-рухова і нервова системи, гінекологія
Коблеве	-2,7	+22,6	2280	+22	60	оздоровлення
Кремінна	-7,6	21,5	...	-	43–45	оздоровлення...
Маріуполь Приморське	-5,2	22,7	2100–2300	+22—+24	71*	серцево-судинна система, органи дихання, неврози, неврастенія, вегетативна дистонія

Продовження табл. 2.6

Курорт, курортна місцевість	Середня t°, C		Кількість сонячного сьйва, год./рік	Температура води влітку, t °C	Вологість повітря, липнь, %	Медичні показання
	січня	липня				
Мелекіне	-4	23		+22—+24		оздоровлення
Одеська група курортів	-3	22,5	2200	+24— +26	75*	див. текст
Очаків	-3	22,8	2286	+22—+24	50–60*	бронхіти, астма
Приморське (Білгород-Дністровський р-н)	-1,5	22,6	2200		55	туберкульоз
Саки	-0,6	22,5	2500	озеро	69–85*	органи руху та травлення, нервова система, уро- та гінекологія, захворювання шкіри, ЛОР-хвороби,
Сергіївка	-2	22,1	2200		55*	органи руху, кістково-сухожильний туберкульоз, органи дихання нетуберкульозного характеру та нервова система
Скадовськ	-2,5	23,4	2500	+19— +24	60–70*	хронічні катарити дихальних шляхів, астма
Святогірськ	-6,5	21,5	2100	+23— +24 (річка)	40–45	органи кровообігу, нервова система, органи руху

Примітка: * - влітку, ... - дані відсутні

Одеська група курортів є ядром Одеського туристичного району, який охоплює території трьох причорноморських областей, та найбільшим у степовій приморській частині скупченням лікувально-оздоровчих закладів. І хоча перший лікувальний заклад було побудовано для використання бальнеологічних ресурсів Куяльницького лиману (1833 рік), на сьогодні більшість курортів групи використовують лікувальні властивості приморського клімату. Кліматичними приморськими курортами є 6 з 10: Аркадія, Великий Фонтан, Лузанівка, Лебедівка, Лермонтовський, Чорноморка. Крім того до Одеської групи курортів відносять курорти Кароліно-Бугаз, Затоку та Сергіївку.

Клімат є типовим для приморських районів степової зони. Зима малосніжна, тепла і м'яка з пересічною температурою січня в Одесі -3 °С (абсолютний мінімум —30 °С). Літо сухе, жарке, пересічна температура липня становить +22,5 °С (максимум - +38°). Поєднання температурного режиму та вологості повітря (пересічна 75 %) є комфортним для абсолютної більшості туристів. Кількість годин сонячного сяйва близько 2200 з максимальною кількістю сонячних днів у серпні. Дуже сприятливі умови для проведення таласотерапії: вода поблизу берегів влітку прогрівається до +24°— +26 °С. Найкращий період для купання - червень-серпень. Загальна протяжність пляжів в Одесі близько 20 км. Для узбережжя властива бризова циркуляція. Важливим фактором для проведення аеротерапії є морське повітря, насичене солями хлору, броду та йоду.

Значення Одеської групи курортів (як і більшості інших у цій зоні) посилюється використанням лиманних та озерних лікувальних грязей, рапи лиманів та мінеральних вод.

Туристичні ресурси одеських кліматичних курортів ефективні при лікуванні хронічних захворювань опорно-рухового апарату, нервової, серцево-судинної систем та хвороб органів дихання нетуберкульозного характеру; в поєднанні з бальнеологічними ресурсами - органів травлення, гінекологічних захворювань. В регіоні наявні всі умови для розвитку водного, культурно-пізнавального, автомобільного тощо туризму.

Більше третини території (34 %) України займає лісостепова зона, яка хоч і є найбільш придатною для проживання людей, однак відзначається значною мінливістю погоди, що не є сприятливим для кліматолікування. Пересічна температура липня підвищується з північного заходу на південь від +18 °С до +22 °С, з абсолютним максимумом +39 °С. Пересічна температура січня становить -5°-8 °С з мінімумом на сході біля -36 °С. Сніговий покрив нестабільний і його середня висота рідко перевищує 20-30 см. Кількість днів із сніговим покривом від 110 на північному сході до 70 на південному заході. Кількість опадів змен-

шується із заходу на схід з 750 до 450 мм, так само як і кількість днів з опадами, відповідно від 180 до 130 за рік.

Кліматичні умови лісостепу є комфортними та субкомфортними для різнопланових туристичних занять і в літній, і в зимовий період, але малоприсадибні (через часту зміну метеорологічних характеристик) для кліматолікування. Кліматичні курорти та курортні місцевості зони [див. табл. 2.7] є результатом близькості великих міст (як от Конча-Заспа, Феофанія в зоні Києва, Соснівка - Черкас), додаткового використання бальнеологічних ресурсів (Біла Церква) або ж використання сприятливих мікрокліматичних властивостей території (Заліщики) тощо.

Таблиця 2.7 – Кліматичні курорти лісостепу

Курорт, курортна місцевість	Середня t °С		Кількість сонячного сяйва, год./рік	Опадів, мм/рік	Медичні показання
	січня	липня			
Біла Церква	-6,0	19,3	1850	498	органи руху, нервова система, туберкульоз легень
Брюховичі	-3,0	18,3	...	660	кровообіг, органи дихання
Заліщики	-4,5	19	1900	564	ревматологія
Качанівка	-7	20	1890	550	туберкульоз легень
Конча-Заспа	-6	20	1843	550	серцево-судинна, нервова система, органи руху
Ліщинівка	-5,7	20,3	1930	430	органи дихання нетуберкульозного характеру для дітей, кістковий туберкульоз
Печера	-6	18,7	1851	544	туберкульози легень, кісток
Пирогове-Феофанія	-6	19,1	1843	600	оздоровлення
Прохорівка	-5,4	19,1	1930	490	оздоровлення
Сокілець	-5,6	19,0	...	576	органи дихання, травлення, серцево-судинна система
Соснівка	- 6	23	2000		туберкульоз кісток

Перспективним для розвитку літньої рекреації та таким, що має тривалу історію існування є рекреаційне господарство Полісся. Однак аварія на ЧАЕС завдала йому значної шкоди (зокрема курортна місцевість Радча в Народицькому районі Житомирщини перестала функціонувати).

В цілому клімат Полісся помірний, вологий. Найчастіше комфортна погода спостерігається в літні місяці. Захід відзначається підвищеною хмарністю та прохолодою влітку і м'якою зимою. Пересічна температура січня від -4 °С на Волині до -8 °С на Сумщині. Саме тут відзначаються абсолютні мінімуми температури - близько -36 °С. Висота снігового покриву також найбільша на північному сході (30-40 см). Сприятливий період для організації зимових видів туризму на Волині триває в середньому 50 днів [8].

Характерною особливістю клімату Полісся є затяжні перехідні сезони з несприятливими для рекреації і тривалого відпочинку на відкритому повітрі умовами. Прихід вологого морського повітря з Атлантики і супроводжується сильною хмарністю та опадами. Річна сума опадів становить 500-600 мм, з яких 70 % випадає в теплу пору року. Більше третини періоду становлять вологі дні, тобто з вологістю понад 80 %.

Пересічна температура липня збільшується від +17 °С на півночі до +19,5 °С на півдні зони, з максимумом близько +39 °С. Сприятливий період для організації всіх видів відпочинку в теплу пору року триває 145-155 днів.

Кліматичні курорти та курортні місцевості Полісся зосереджені з переважно навколо Києва: Ворзель, Пуща-Водиця, Буча, Клавдієве-Тарасове, Лютіж та Святошин. Варто зазначити також курорт Горинь - (Рівненська обл.) та курортні місцевості Дениші (Житомирська обл.) Грем'яч (Волинська обл.). Вони використовують чудові мікрокліматичні умови, що сприяють відновленню людського організму і лікуванню органів нервової системи в санаторіях «Першого травня», «Праця» (Пуща-Водиця), органів кровообігу - «Зірка», «Україна» (Ворзель) та багатьох інших.

Пуща-Водиця - справжній природній інгаляторій посеред соснового лісу. Літо тут прохолодне, осінь - тепла та суха, зима - м'яка. Пересічна річна температура становить 7 °С, відносна вологість - 76 %. Сприятливим є також вплив мальовничих пейзажів, можливість купання у лісових озерах, заняття лижним спортом або «тихим полюванням» - у залежності від сезону.

Досить цікавим з точки зору пізнавального туризму є перебування у місцях, пов'язаних з екстремальними явищами, в тому числі і кліматичними [див. табл. 2.8].

Таблиця 2.8 - Деякі абсолютні характеристики клімату
[на основі даних 4, 5]

Елемент клімату	Показник	Час	Місце
Абсолютний максимум	40,1 °С	Липень 1938 р Липень 1971 р	м. Куп'янськ (Харківська обл.) Асканія Нова
Найтриваліша спека (більше 30 °С)	75 днів	літо 1946	м. Мелітополь
Абсолютний мінімум	-43 °С -42 °С	Січень 1929 р Січень 1935	Карпати м. Луганськ
Найтриваліші холоди (нижче -10 °С)	544 години	22.01-14.02 1954 р.	м. Полтава
Абсолютний максимум опадів за добу	282 мм	13.06.1957	с. Підгайці (Передкарпаття)
Найбільша кількість опадів за рік	2251 мм	1899	с. Ділове (Закарпаття)
Найсухіша територія	менше 300 мм/рік	-	Північний берег Каркінітської затоки
Максимальна швидкість вітру	50 м/с	Грудень 1947 р	г. Ай-Петрі

Для території України характерні і деякі негативні гідрометеорологічні явища: туман, ожеледь, завірюха, злива з громом, град, суховії; в гірських місцевостях можливі снігові лавини, селеві потоки та інше. Однак їх повторюваність незначна (ожеледь в середньому від 0 днів за рік у Ялті до 40 в Дебальцевому; грім - від 15 днів на Тарханкуті до 40-у високогір'ї Карпат; град - 1-2 дні на рік (4 дні в гірському Криму) тощо) і це не може завадити розвитку туристичного господарства у будь-якому регіоні держави. Параметри кліматичних умов знаходяться в межах оптимальних для розвитку всіх основних видів рекреаційної діяльності.

«Сприятливі кліматичні умови для сезонних видів відпочинку зберігаються тут протягом 70-77 місяців,..., тобто підсистема відпочинку і туризму в Україні може функціонувати практично безперервно» [7, с. 101]. А за підходом до оцінювання кліматичних туристичних ресурсів, наведеним Н. Фоменком: більша частина України отримує найвищий бал. Оскільки, має сприятливі кліматичні умови протягом більш ніж 9,5 місяців з теплим літом і помірно холодною зимою та стійким сніговим покривом (північний захід) або спекотним тривалим літом і короткою теплою

зимою без стійкого снігового покриву (південь). Найбільш несприятливими для туристичних занять в Україні можна вважати квітень та кінець жовтня - початок листопада.

Найкращі в кліматичному відношенні туристичні території зосереджені на узбережжі Чорного та Азовського морів (переважно для літнього відпочинку), та Карпатах і Закарпатті (як літня, так і зимова рекреація). Кліматичні курорти України сприяють оздоровленню та лікуванню захворювань органів дихання, нервової та серцево-судинної систем тощо. Важливим плюсом для розвитку туристсько-рекреаційного комплексу є відсутність періоду акліматизації для жителів переважної частини Європи, які є потенційними споживачами українського туристичного продукту. Клімат України не є екстремальним з точки зору адаптації, проте вимоги до неї зростають при зміні географічної зони (особливо в міжсезоння) та висотних поясів.

Список посилань:

1. *Багрова Л.А., Боков В.А., Багров Н.В.* Географія Крима. - К.: Либідь, 2001.
2. Географічна енциклопедія України: В 3-х т./ Редкол.: ... О.М.Маринич (йідпов. ред.) та ін. - К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1989. - Т. 1: А - Ж.; 1990. - Т. 2: З-О.; 1991. - Т. 3: П - Я.
3. *Заставний ФД* Географія України. - Львів, Світ, 1994.
4. Клімат України. / Под ред. Прихотько Г.Ф. й др. - Ленінград: ГИМИЗ, 1967.
5. *Коротун І.М., Коротун Л.Н., Коротун СІ.* Природні ресурси України. - Рівне, 2000.
6. Курорт. Знциклопедический справочник. - М.: Сов. знциклопедия, 1988.
7. *Мацола В.І.* Рекреаційно-туристичний комплекс України. - Львів, 1997.
8. *Павлов В.І., Черчик Л.М.* Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи. - Луцьк, Надстир'я, 1998.
9. *Руденко В.П.* Географія природно-ресурсного потенціалу України. - К.: ВД «К.-М. Академія» - Чернівці: Зелена Буковина, 1999.
10. *Фоменко Н.В.* Туристичні ресурси та курортологія. - Івано-Франківськ, 2001.
- йї. *Царик Л., Чернюк Г.* Природні туристичні ресурси. Методи оцінки і аналізу. - Тернопіль, 2001.
- М.Шищенко П.Г.* Принципи й методи ландшафтного аналізу в регіональному проектуванні. - Киев: Фитосоціоцентр, 1999.
- ІЗ. Ярош АУИ. й др. Сравнительная медико-климатическая характеристика основных приморских курортных местностей Европы й прилегающих к ней регионов Азии й Африки. - Симферополь: СОНАТ, 2000.

Бальнеологічні ресурси включають в себе лікувальні властивості мінеральних вод, грязей та озокериту. Традиції використання цих властивостей нараховують не одну тисячу років і саме бальнеологічні ресурси, стали основою формування курортного господарства. Перші бальнеологічні курорти (про які є писемні згадки) виникли на о. Евбея (Греція). В Україні перші заклади, які почали функціонувати, використовуючи мінеральну воду для лікування, виникли у Шклі (1576), Саках (1799), Трускавці (1827), Одесі (1829), БерМінВодах (1862), Моршині (1877).

Основний вид бальнеологічних ресурсів - це мінеральна вода, як природна вода, що має лікувальні властивості внаслідок підвищеного вмісту біологічно активних компонентів [2].

Найбільше територіальне поширення в Україні, якщо не брати до уваги мінеральних вод без специфічних компонентів, мають **радонові** лікувальні води з різноманітним хімічним складом. Вони характерні для північних та центральних областей Правобережжя (Житомирська, Київська, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Дніпропетровська) та Приазов'я (Запорізька, Донецька). Вміст радону від 50 до 2000 еман/л. За ступенем мінералізації представлений весь спектр.

Радонові мінеральні води застосовують курорти Хмільник, Кременна, санаторії та водолікарні Житомира, Черкас («Радон»), Білої Церкви, Миронівки, Полоного (Хмельницька обл.). Даний тип вод має значні ресурси для розширення їх використання особливо у південно-східних областях ареалу поширення.

Басейни поширення **йодних, бромних та йодобромних** мінеральних вод переважно хлоридного натрієвого складу займають значні площі, але не мають цілісного ареалу. Джерела даного типу поширені в АР Крим та Приазов'ї, східних областях України, Причорномор'ї, Львівській та Закарпатській областях. За ступенем мінералізації - це розсоли (до 300 г/л). Вміст йоду становить 0,01-0,1 г/л, бром - 0,02-1,5 г/л.

Води даного типу застосовують в оздоровництвах Криму та Закарпаття (Берегівська КРЗ).

Різнманітні за хімічним складом, ступенем мінералізації (0,6-35 г/л) та вмістом сірководню (0,01-0,6 г/л) родовища **сульфідних** мінеральних вод поширені в трьох ареалах:

- Карпатський регіон з південно-західним Поділлям;
- північне Причорномор'я (захід Одещини, південний захід Херсонщини);
- Керченський півострів.

Регіони півдня України залишаються швидше перспективними щодо пошуків та експлуатації родовищ сульфідних мінеральних вод. Натомість родовища заходу України широко використовуються курортами Немирів, Шкло, Любін Великий, Три ареали поширення в Україні мають також **крем'янисті** мінеральні води: центральна частина Поділля, Закарпаття та міжріччя Сіверського Донця і Ворскли у верхній частині течії. Ці переважно прісні води (мінералізація до 1,4 г/л) використовують для розливу (Берегівська, Харківська №1, Кам'янець-Подільська, Хмельницька тощо) та на курортах Березівка і Рай-Оленівка Харківської області.

Обмежений ареал поширення, та чи не найширше застосування в рекреаційному господарстві України, мають **вуглекислі** мінеральні води, їх джерела приурочені до території Закарпаття, Покуття, заходу Буковини та Керченського півострова. За складом вони бувають:

- гідрокарбонати! кальцієві, з загальною мінералізацією до 1,5 г/л (типу Нарзан);
- гідрокарбонати! натрієві, 6-7 г/л (типу Єсентуки);
- хлоридні натрієві, 12-97 г/л (типу Арзні).

Крім того, вони можуть мати підвищений вміст миш'яку, заліза, кремнієкислоти тощо.

Води даного типу використовують санаторно-курортні заклади Закарпаття та на розлив (Лужанська №1 та №2, Поляна Квасова, Сваля-ва, Плосківська, Драгівська, тощо).

Мінеральні води з **підвищеним вмістом органічних речовин** (Нафтуса та типу Нафтуса (Збручанська, Ново-Збручанська)) поширені на території Львівської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької та Івано-Франківської областей. Саме ці прісні води принесли світову славу оздоровницям Трускавця. На базі їх використання розвивається курортне господарство Сатанова, Східниці; функціонують санаторії «Україна» (Хмельницька обл.), «Збруч» (Тернопільська обл.).

По території майже всіх областей України поширені джерела мінеральної води **без вмісту специфічних компонентів** різноманітного хімічного складу, з мінералізацією від 2 до 350 г/л. Води даного типу широко застосовують курорти Трускавець, Моршин, Миргород, Слов'янськ, санаторії Одеської групи курортів, Криму тощо. Такі столові та лікувально-столові води як Айвазовська, Феодосійська, Миргородська, Олеська, Солуки також відносяться до даного типу.

Миш'яковисті мінеральні води мають в Україні вузько локалізований прояв в околицях с. Кваси Рахівського району Закарпатської області. На основі їх використання функціонує санаторій «Гірська Тиса», який має

лише два світових аналоги. Даний тип мінеральних вод показаний для лікування анемії, центральної та периферійної нервових систем.

Залісисті мінеральні води в основному використовуються у якості лікувально-столових і йдуть на розлив, їх прояви є у Вижицькому, Новоселицькому, Хотинському, Сокирянському районах Чернівецької області, на півночі Донеччини.

Лікувальні грязі та окремі мінеральні води використовуються лише зовнішньо та переважно зовнішньо на курортах Саки, Затока, Очаків, Коблеве, Біла Церква, Хмільник, Миронівна, Великий Любін, Синяк, Трускавець. У якості лікувально-питної на 100 % або переважно використовуються води джерел Миргорода, Березівських Мінеральних Вод, Святогірська, Перечина, Поляни, Східниці, Голубино, Сатанова, Бердянська, Куяльника. Комплексне використання мають бальнеологічні ресурси курортів: Моршин, Сойми, Міжгір'я, Кваси, Шаян, Слов'янськ, Сергіївка тощо.

Запаси мінеральних вод України потребують подальшого уточнення, оскільки дані різних джерел дуже відрізняються. Більш-менш достовірними є дані про найбільш вагомий курортно-бальнеологічний регіон України - Карпатський, де нараховується біля 800 джерел мінеральної води з сумарним дебітом понад 57,5 тис. м³, що становить приблизно чверть всіх водопунктів України та 15 % їх сумарного дебіту. Експлуатаційні ж запаси розвідані і затверджені лише для 16 родовищ [4]. Лише запаси мінеральної води в Українських Карпатах можуть забезпечити оздоровлення і лікування понад 7 млн. чол. на рік [3].

Важливою складовою бальнеологічних ресурсів є **лікувальні грязі** (пелюди), які застосовують у вигляді ванн та аплікацій. Перші заклади держави, які почали використовувати лікувальні властивості грязей, виникли на півдні: 1833 р. - на узбережжі Куяльницького лиману; 1895 р. - поблизу Голої Пристані (Гопрі).

У якості лікувальних грязей можуть виступати мули, сапропелі, торфи, сопкові грязі тощо, родовища, яких за генезисом, відповідно, поділяються на мулові, торфові та псевдовулканічні.

В санаторно-курортних закладах України найширше застосування мають мулові органо-мінеральні сульфідні грязі солоних озер та лиманів Азово-Чорноморського регіону. Вони являють собою пластичну масу зелено-сірого або чорного кольору, їх загальні розвідані запаси становлять близько 125 млн. м³. За розвіданими запасами найбільшими родовищами є лимани: Алібей, Шагани, Куяльницький, Тилігульський, Хаджибейський [див. табл. 2.9]. Приблизно половина родовищ поки що не експлуатується. Поряд з тим, мулові грязі знайшли широке застосування як самостійно, так і в поєднанні з іншими лікувальними факторами, на курортах Одеси, Криму, Запорізької та Херсонської областей.

Таблиця 2.9 – Родовища мулових лікувальних грязей в Україні
(на основі 2).

Родовище, область	Розвідані запаси, тис. м ³	Використання
оз. Солоний Лиман, Дніпропетровська	948	Обласна лікарня реабілітація «Солоний Лиман»
оз. Ріпне, Донецька	250	Курорт Слов'янськ
оз. Сліпне, Донецька	400	Курорт Слов'янськ
Молочний лиман, Запорізька	...	не використовуються
Утлюцький лиман, Запорізька	...	не використовуються
Кирилівське озеро, Запорізька	...	Курорт Кирилівка
оз. Велике та Красне, Запорізька	53' + 250	Курорт Бердянськ
оз. Саки, АР Крим	4721	Курорти Саки, Євпаторія
Мойнацьке озеро, АР Крим	...	Курорт Євпаторія
оз. Кизил-Яр, АР Крим	10000	не використовуються
оз. Аджигольське, АР Крим	72	не використовуються
оз. Тобечицьке, АР Крим	5500	не використовуються
оз. Чокрацьке, АР Крим	4660	Курорт Феодосія
оз. Узунларське, АР Крим	6930	не використовуються
оз. Сасик (Сасик-Сиваш), АР Крим	855	не використовуються
оз. Конрадське, АР Крим	245	не використовуються
оз. Солонець-Тузли, Миколаївська	237	не використовуються
Тилігульський лиман, Миколаївська	11276	Курорт Коблеве
Березанський лиман, Миколаївська	10910	не використовуються
Куяльницький лиман, Одеська	15327	Одеська група курортів
Хаджибейський лиман, Одеська	11048	не використовуються
Будацький лиман, Одеська	4190	Курорт Сергіївка
Лиман Шагани, Одеська	14965	не використовуються
Лиман Алібей, Одеська	16986	не використовуються
Лиман Бурнас, Одеська	3214	не використовуються
оз. Грязьове, Херсонська	106	Санаторій «Гопри»
оз. Салькове, Херсонська	501	не використовуються
оз. Кругле, Херсонська	100	не використовуються
оз. Генічеське, Херсонська	1082	не використовуються

Примітка: * – експлуатаційні запаси; ... – дані відсутні

У північній та західній частинах України поширені торфові лікувальні грязі. До них відноситься торф з високим вмістом (понад 25 %) і ступенем розкладання (понад 40 %) органічних речовин. Найціннішими вважаються гіпсові і купоросні торфи з мінералізованим (понад 2 г/л) грязьовим розчином. Серед найбільш відомих родовищ: Немирівське, Шкловське, Великолюбінське Моршинське (Львівська область), Війтівцеве (Вінницька обл.), Настасівське (Тернопільська область), Черченське, Підпечеринське, Осмолодське (Івано-Франківська область), Журавицьке (Волинська обл.), Зарічанське (Житомирська обл.), Малосорочинське (Полтавська область), Березівське (Харківська область) та родовища Глибочицького, Сторожинецького, Вижнівського районів Чернівецької обл. Найбільшим родовищем вважається Моршинське - запаси грязей становлять 239 тис. м³. Вони знайшли застосування на курортах Шкло, Моршин, Хмільник, Миргород, у водолікарнях відповідних областей. Дуже негативний вплив на використання торфових лікувальних грязей мала аварія на ЧАЕС.

Сапропелеві грязі - намули переважно прісних водойм, збагачені органічною речовиною (більше 50 %), які утворилися в результаті багаторазової макро- і мікробіотичної переробки водних рослин і тварин. Поширені вони на Поліссі: с. Вільчани, Житомирська область; Микулинецьке родовище в Тернопільській області; озера Скоринь і Бурків (Любешівського), Ковпино і Оріхове (Ратнівського), Синове (Старовижівського), Туричанське (Турийського) та Охотин (Ковельського районів Волині). Розвідані запаси сапропелів лише на Волині становлять 61,2 млн т. [6].

В рекреаційному господарстві України обмежено використовуються сопкові грязі (курорт Феодосія) з Булганацької групи вулканів на Керченському півострові.

У санаторно-профілактичних закладах переважно Карпатського регіону широко застосовують озокерит (гірський віск), який являє собою суміш високомолекулярних вуглеводів, смол і асфальтенів, що й визначає лікувальні властивості цієї паливної корисної копалини. Більшість родовищ озокериту в Україні приурочені до Передкарпаття. Саме тут знаходяться найбільші у світі: Бориславське (експлуатується з 1856 року) та Трускавецьке родовища. На території Львівської області прояви озокериту є також в смт. Стара Сіль та с. Івана Франка. Родовища Івано-Франківщини (Дзвиняцьке, Старунське) переважно виведені з експлуатації.

На основі використання мінеральних вод, лікувальних грязей та озокериту в Україні сформувалась світового значення мережа бальнеологічних, бальнеогрязьових, грязьових курортів [див. карта. 2.2 та табл. 2.10].

Таблиця 2.10 – Курорти України, що функціонують на основі бальнеологічних ресурсів. [складено на основі 8,9]

Назва курорту або курортної місцевості	Місткість, чол.	Лікувальні фактори	Медичні показання
БАЛЬНЕОЛОГІЧНІ			
Аркадія	3000	хлоридно-гідрокарбонатно-сульфідна	опорно-рухова система, нервова система, серцево-судинна система, гінекологія
Біла Церква		радонова	опорно-рухова система, периферійна нервова система
Березівські Мінеральні Води	1108	бромна, йодо-бромна; крем'яниста гідрокарбонатна кальцієво-натрієво-магнієва	шлунок, кишечник, печінка, сечова система
Великий Фонтан	2000	хлоридно-гідрокарбонатно-сульфатна натрієва	органи травлення
Верховина (Сойми)	500	вуглекисла хлоридно-гідрокарбонатна натрієво-кальцієва	шлунок, кишечник, печінка, жовчні шляхи, порушення обміну речовин, серцево-судинна система
Гірська Тиса	500	миш'яковиста; вуглекислі хлоридно-гідрокарбонатна натрієво-кальцієва та залізна	опорно-рухова система, периферійна нервова система, серцево-судинна система, шкіра
Гусятин	...	типу Нафтуса	органи травлення
Драгове		вуглекисло-гідрокарбонатно-хлоридна натрієва	органи травлення, порушення обміну речовин
Деренівка (Ужгород)		крем'яниста	седативний, протизапальний, антиоксидантний вплив
Карпати	1000	крем'яниста; вуглекисла гідрокарбонатна натрієва	кардіоневрологічні захворювання, органи травлення
Квітка Полоники (Голубине)	500	вуглекисла гідрокарбонатна натрієва	шлунок, кишечник, печінка, жовчні шляхи, порушення обміну речовин і супутні захворювання серцево-судинної системи

Продовження табл. 2.10

Назва курорту або курортної місцевості	Місткість, чол.	Лікувальні фактори	Медичні показання
Келечин	на перспективу до 3000	вуглекисла гідрокарбонатна кальцієво-натрієва (типу Нарзан); сульфідна	серцево-судинна система, органи травлення, ендокринна система
Кобилецька Поляна	...	вуглекисла гідрокарбонатна кальцієво-натрієва; радонова	серцево-судинна система, органи травлення, ендокринна система
Мелас	300	сульфатно-гідрокарбонатна кальцієво-натрієво-магнієва	органи травлення
Микулинці		підвищений вміст органічних речовин (типу Нафтуса)	органи травлення
Плоске	200	вуглекисла гідрокарбонатна натрієва	серцево-судинна система, органи травлення, ендокринна система
Приморське	...	сульфідна хлоридно-натрієва; гідрокарбонатно-хлоридна натрієва	серцево-судинна система, нервова система, ендокринна система, обмін речовин
Поляна	500	вуглекисла гідрокарбонатна натрієва	шлунок, кишечник, підшлункова залоза, печінка, жовчні шляхи, порушення обміну речовин і супутні захворювання серцево-судинної системи
Рай-Оленівка	505	крем'яниста гідрокарбонатна натрієво-магнієво-кальцієва	органи травлення (головним чином печінка, підшлункова залоза, жовчні шляхи)
Сатанів	...	підвищений вміст органічних речовин (типу Нафтуса)	органи травлення
Синяк	400	сульфідна сульфатна кальцієва	серцево-судинна система, периферійна нервова система, опорно-рухова система

Продовження табл. 2.10

Назва курорту або курортної місцевості	Місткість, чол.	Лікувальні фактори	Медичні показання
Сонячне Закарпаття	605	вуглекисла гідрокарбонатна натрієва	шлунок, підшлункова залоза, обмін речовин, серцево-судинна система
Старобільськ	200	хлоридна натрієва радонова	опорно-рухова система, периферійна нервова система
Східниця	310	гідрокарбонатна; сульфатногідрокарбонатна кальцієво-натрієва; з високим вмістом органічних речовин	сечова система, шлунок, кишечник
Усть-Чорна	200	хлоридна натрієва	опорно-рухова система, периферійна нервова система
Шаян	400	вуглекисла хлоридно-гідрокарбонатна натрієва; вуглекисла гідрокарбонатна натрієва	шлунок, кишечник, печінка, жовчні шляхи, серцево-судинна система, порушення обміну речовин
Щербинці	...	залізна	кровотворення, анемії
БАЛЬНЕОГРЯЗЕВІ			
Бердянськ	2560	сульфідна мулова грязь; хлоридно-натрієва	опорно-рухова система, гінекологія, серцево-судинна система, периферійна нервова система
Гопри	265	сульфідна мулова грязь; хлоридно-натрієва рапа	опорно-рухова система, периферійна нервова система, гінекологія,
Горинь		хлоридно-натрієва; торфова грязь	органи травлення
Євпаторія	10500	сульфідна мулова грязь; термальна хлоридно-натрієва; азотно-метанова гідрокарбонатно-хлоридна натрієва; ропа	опорно-рухова система, органи травлення, інфекційні захворювання центральної та периферійної нервової системи, гінекологія, шкіра

Продовження табл. 2.10

Назва курорту або курортної місцевості	Місткість, чол.	Лікувальні фактори	Медичні показання
Затока	...	сульфідна мулова грязь; хлоридно-гідрокарбонатна натрієва; ропа	опорно-рухова система, серцево-судинна система, периферійна нервова система
Кирилівка	404	сульфідна мулова грязь	опорно-рухова система, периферійна нервова система, гінекологія
Куяльник	2000	сульфідна мулова грязь; хлоридно-гідрокарбонатна натрієва	шлунок, кишечник, печінка, сечовий міхур, порушення обміну речовин, нервова система
Любінь Великий	660	сульфідна сульфатно-гідрокарбонатна кальцієва; торфова грязь	система кровообігу, опорно-рухова система, периферійна нервова система
Миргород	1837	хлоридна натрієва; торфова грязь	органи травлення, порушення обміну речовин
Моршин	6860	сульфатно-хлоридна натрієво-магнієво-кальцієва (розсоли); без специфічних компонентів; торфова грязь	периферійна нервова система, сугави, гінекологія, органи травлення
Немирів	550	сульфідна сульфатно-гідрокарбонатна кальцієва	система кровообігу, опорно-рухова система, шкіра, периферійна нервова система
Саки	700	сульфідна мулова грязь; термальна гідрокарбонатно-хлоридна натрієва; ропа	опорно-рухова система, центральна і периферійна нервова система, гінекологія і супутні хвороби органів травлення
Сергіївка	1000	сульфідна мулова грязь; бромна хлоридна натрієва	опорно-рухова система, нервова система, гінекологія, кістково-сугавний туберкульоз

Продовження табл. 2.10

Назва курорту або курортної місцевості	Місткість, чол.	Лікувальні фактори	Медичні показання
Слов'янськ	1035	сульфідна мулова грязь; хлоридна натрієва (розсоли); залізна	опорно-рухова система, шкіра, гінекологія, спинний мозок
Солоний Лиман		сульфідна мулова грязь; хлоридна натрієва	сустава, периферійна нервова система
Трускавець	10000	біля 10 різновидів води, в т.ч. Нафтуса; озокерит	печінка, нирки, сечова система, порушення обміну речовин і супутні захворювання серцево-судинної системи
Феодосія	1000	сульфідна мулова грязь; сульфідно-хлоридна натрієва; сульфідна хлоридно-гідрокарбонатна	шлунок, кишечник, печінка, жовчні шляхи, порушення обміну речовин, кровотворення
Хаджибей	200	сульфідна мулова грязь; хлоридно-натрієво-магнієва; рапа	опорно-рухова і нервова системи
Хмільник		радонова, сапропелі	опорно-рухова, периферійна нервова, серцево-судинна системи, реабілітація після інфаркту та інсульту, шкіра, гінекологія
Черче	260	сульфідна сульфатно-гідрокарбонатно-кальцієва; гідрокарбонатно-сульфатно-кальцієва; сульфатно-кальцієва з підвищеним вмістом заліза та вуглекисню; торfoва грязь	опорно-рухова система, периферійна нервова система, гінекологія
Чократ	250	сульфідна мулова грязь; ропа; хлоридна натрієво-магнієва	опорно-рухова система, органи травлення, периферійна нервова система, гінекологія
Шкло	500	сульфатна кальцієва; вуглекисла гідрокарбонатна натрієво-кальцієва	шлунок, кишечник, система кровообігу, опорно-рухова система, периферійна нервова система

Продовження табл. 2.10

Назва курорту або курортної місцевості	Місткість, чол.	Лікувальні фактори	Медичні показання
ГРЯЗЕВІ			
Лебедівка	240	сульфідна, хлоридна натрієва та магнієво-натрієва мулова грязь	опорно-рухова система
Лермонтовський	425	сульфідна мулова грязь	опорно-рухова система, нервова і серцево-судинна система
Малодолінське	370	сульфідна мулова грязь	опорно-рухова система, ревматизм
Холодна балка	350	сульфідна мулова грязь; ропа	опорно-рухова система, ревматизм

Примітка: ... - дані відсутні

В Україні виділено також перспективні санаторно-курортні зони, зокрема: Верхньосинеvidненська, Грозівська на Львівщині; Ужоська, Велико-Більчанська в Закарпатті; Мізунська на Івано-Франківщині; Путильська, Брусницька на Буковині; Грем'яцька на Волині та ін.

Мінеральні води та лікувальні грязі є дуже примхливими природними утвореннями. Генезис деяких з них залишається невивченим, оскільки процес утворення відбувається під впливом сукупності геологічних, гідрологічних, морфологічних, кліматичних, фізико-хімічних, біологічних чинників. Однак, встановлено, що зміна хоча б одного з факторів формування або компонентів навколишніх природних комплексів може негативно вплинути на їх якість та утворення в майбутньому. Так, зокрема, дуже негативні наслідки на процес грязеутворення мало з'єднання з морем Хаджибейського лиману та оз. Саки. Тому особливо високі вимоги ставляться до господарської діяльності в районах їх поширення. Більшість джерел мінеральної води та родовищ лікувальних грязей входять до природних та біосферних заповідників, національних природних парків, водно-болотних угідь або оголошено заказниками, пам'ятками природи, заповідними урочищами.

Отже, Україна відносно багата якісними та унікальними джерелами мінеральних вод, родовищами лікувальних грязей та озокериту, які мають територіальне поширення по всіх областях, однак особлива територіальна концентрація і різноманітність складу характерна для:

- мінеральні води - Карпатський регіон, північ лісостепу та Азово-Чорноморське узбережжя;

- лікувальні грязі - південь України та Західне Полісся;
- озокерит - Львівська область.

На основі їх застосування функціонують відомі бальнеологічні курорти (Трускавець, Миргород, Немирів, Кваси, Хмільник, Саки, Євпаторія тощо), окремі санаторії, водолікарні, профілакторії в усіх областях України.

Список посилань:

1. *Багрова Л.А., Боков В.А., Багров Н.В.* География Крыма. - К.: Либідь, 2001.
 2. Географічна енциклопедія України: В 3-х т./ Редкол.:... О.М. Маринич (відлов, ред.) та ін. - К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1989. - Т. 1: А - Ж.; 1990. - Т. 2: З - О.; 1991. - Т. 3: П - Я. .
 3. *Гетьман В.І.* Курортно-туристичні системи Українських Карпат. // Укр. геогр. журнал. - 1999. - №3. - с.34-37.
 4. *Свдокименко В.К.* Регіональна політика розвитку туризму. - Чернівці, Прут, 1996.
 5. *Заставний Ф.Д.* Географія України. - Львів, Світ, 1994.
 6. *Львів Л.В., Мольчак Я.О.* Озера Волині. - Луцьк: Надстир'я, 2000.
 7. *Коротун І.М., Коротун Л.Н., Коротун С.І.* Природні ресурси України. - Рівне, 2000.
 8. Курорты. Энциклопедический справочник. - М.: Сов. энциклопедия, 1988.
 9. *Мацола В.І.* Рекреаційно-туристичний комплекс України. - Львів, 1997.
- Ї.О.Никителова Е.М., Беленький К.З.* Проявлення мінеральних вод й месторождения лечебных грязей в приморской зоне междуречья Дунай-Днестр, их современное использование. // Мінеральні ресурси України. - 2003. - №2. - с. 40-44.
11. *Павлов В.І., Черчик Л.М.* Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи. -Луцьк, Надстир'я, 1998.
 12. Проблеми інформатизації рекреаційної та туристичної діяльності в Україні: Перспективи культурного та екологічного розвитку. - Праці міжнародного конгресу. - Трускавець, 23-28 травня, 2000.
 13. *Фоменко Н.В.* Туристичні ресурси та курортологія. - Івано-Франківськ, 2001.
 14. *Царик Л., Чернюк Г.* Природні туристичні ресурси. Методи оцінки і аналізу. - Тернопіль, 2001.

Водні туристичні ресурси

Абсолютна більшість санаторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку, туристичних баз та інших оздоровчо-відпочинкових закладів розміщені на берегах або у безпосередній близькості до водних об'єктів, наявність яких значно підвищує рекреаційний потенціал місцевості. Як свідчить статистика, відпочинок на березі водойм є пріоритетним для двох третин респондентів.

Водні туристичні ресурси включають в себе моря, озера, річки, водосховища, ставки, які придатні для занять водними видами відпочинку, туризму та спорту. За словами В. Мацоли, не зважаючи на відносно слабку забезпеченість водними ресурсами Україна може задовольнити відповідні туристичні потреби практично на всій території.

Найпотужніші не лише водні, а й цілому, туристичні комплекси України сформувалися на узбережжі теплих Чорного та Азовського морів. За даними Шуйського Ю.Д., довжина берегової лінії нашої держави становить 3744, 6 км: Чорне море - 1829,1 км; Керченська протока - 64,0 км; Азовське море -799,8 км; затока Сиваш - 1051,7 км.

На 1 км узбережжя припадає приблизно 160 км² площі і 12,8 тисяч жителів України (для порівняння: Греція - 8,7 та 70; Італія - 42 та 8,1, Хорватія - 23 та 1,7, Польща - 637 та 78,6).

На Україну припадає 41,3% довжини берегів **Чорного моря** [13]. Крім того, саме північна частина моря вважається найсприятливішою з точки зору рекреації, оскільки невелика глибина (близько 100 м) та прихід теплих річкових вод влітку забезпечують значно більше прогрівання, ніж на інших ділянках. Середня температура води в літній період становить +20—1-24 °С, деінде - +27 °С. Береги Чорного моря в межах України переважно низовинні, за виключенням ПБК. Поширенні намівні піщані коси (Кінбурнська, Тендрівська, Бакальська та інші). Солоність поверхневих вод також незначна: 14 ‰, у лиманах - 1-10 ‰. Вода Чорного моря, за виключенням районів близьких до промислових центрів та портів, є прозорою, що в сукупності з багатим рослинним (660 видів) та тваринним (понад 2 тисячі видів) світами є сприятливим фактором для підводного полювання та дайвінгу.

Найкращі піщані пляжі властиві Північно-Західній, Дніпровсько-Каркінітській та Західно-Кримській, а гравійні - Південно-Кримській береговим областям. У той же час. Дунайська берегова лінія та узбережжя деяких лиманів через значну заболоченість і замуленість берегів не задіяні в рекреаційне господарство. В цілому з рекреаційною метою використовується дуже незначна кількість чорноморських пляжів. Крім того, руйнівну дію на пляжі мають зимові шторми та забирання пляжного

матеріалу (*тещ* гальки) у якості будівельних матеріалів» їх приватизація під будівництво дач, барів, ресторанів, кафе, атракціонів. Завдяки цьому площа «золотих» пляжів Євпаторії, Феодосії, Коктебелю, Ялти та інших курортів ПБК значно скоротилася [1, с. 69]. За даними А. Оліферова, ширина кримських пляжів скорочується на 0,3-0,5 м/рік.

Якщо не брати до уваги Сиваш, то на Україну припадає 43 % найбільш якісних у рекреаційному відношенні берегів Азовського моря. Зважаючи на свою мілководність (пересічна глибина 7,4 м, максимальна - 15м), температура поверхневого шару води влітку становить +25°-+32° С. Пересічна температура (+22°-+24 °С) та вологість (55-77 %) повітря у прибережній смузі влітку можуть бути оцінені як найсприятливіші для різноманітних туристичних занять. Пересічна солоність води - 13,8 ‰, максимальна в затоці Сиваш - 250 ‰. Ропа затоки Сиваш поки що використовується лише в якості сировини для хімічної промисловості, однак, має і важливе бальнеологічне значення. Прозорість води в Азовському морі невисока внаслідок значної кількості планктону, завислих частинок та під впливом хвильових процесів (висота хвиль у холодний період року сягає 2 м і більше). Це невелике за площею море (39 тис. км²) має надзвичайно багатий рослинний і тваринний світ. Зокрема видовий склад риб становить 79 видів, зустрічається азовський дельфін - азовка.

Південні береги Азовського моря урвисті, погорбовані; західні та північні - переважно низькі, піщані. Особливу туристичну цінність мають піщані коси з чудовими пляжами: Арабатська Стрілка (довжина узбережжя - 261,8 км), Федотова з Бірючим Островом (166,2), Обитічна (66,5), Бердянська (43,2), Білосарайська (26,0), Крива (21,3) [див. табл. 2.11]. Дно моря переважно рівне, з повільним зростанням глибини, у прибережній частині вкрите піском та черепашкою, окремі ділянки (переважно затока Сиваш) замулені. Ці фактори перетворюють наймілководніший морський басейн світу у надзвичайно придатний для розвитку дитячої рекреації.

Таблиця 2.11 – Структура пляжів Азово-Чорноморського узбережжя [розраховано по 10]

Область	Протяжність пляжів, км		
	шириною до 10 м	шириною 10–25 м	шириною більше 25 м
Одеська	30	30	110
Миколаївська	10	–	40
Херсонська	–	–	100
АР Крим	50	80	300/ 517
Запорізька	30	15	55
Донецька	20	10	70

Примітка: +/- 5 км

Тривалість купального сезону в Азово-Чорноморському басейні становить більше 4 місяців - з кінця травня до початку жовтня. Однак, варто пам'ятати, що відпочинок на морі корисний не всім, а в основному практично здоровим людям молодого та середнього віку.

Традиційною поки що залишається орієнтація переважної більшості туристів на курорти ПБК, Одеси, Скадовська, Бердянська, однак, останнім часом значно розвинулась інфраструктура і підвищився рівень обслуговування (при значно нижчих цінах) на західному узбережжі Криму, в окремих районах Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей. Загальна одноразова місткість всіх пляжів регіону оцінюється в 5 млн. чоловік.

В Україні налічують близько 20 тисяч озер, у тому числі 43 з площею понад Юкм² за даними Держводгоспу]. В цілому озера України мають велике значення для організації туризму та відпочинку. Вони придатні для купання, рибалки, заняття водними видами спорту та пізнавальної діяльності. Географічно озера України об'єднуються в такі групи: Шацькі, Слов'янські, Турійсько-Озерянські, Перекопські, Євпаторійські, Керченські та Придунайські. Найбільшу бальнеологічну цінність мають приморські озера та лимани, оскільки є місцем зосередження лікувальних грязей (Сасик, Тилігульський, Хаджибейський, Куяльницький [див. вище]).

Широко задіяними у туристичну галузь є озера півночі України,

Таблиця 2.12 – Найбільші озера України.

Назва	Площа, км ²	Ширина, км	Довжина, км	Максим. глибина, м	Середня глибина, м
Сасик (Кундук)	204,8	11,0	35,0	...	3,9
Ялпуг	149,0	5,0	39,0	...	6,0
Кагул	82–93,5	8,0	25,0	7,0	7,0
Кугурлуй	82,0	10,0	20,0	до 2,0	2,0
Катлабуг	67,0	6,0	21,0	до 4,0	4,0
Китай	60,0	3,5	24,0	до 5,0	5,0
Донузлав	48,2	8,5	36,0	27,0	27,0
Актаське	26,8	3,5	8,0	сер.0,1	0,1
Світязь	24,2	4,8	9,3	58,4	7,2

зокрема, Волині, Карпат. Крім Шацьких озер у Волинській області велике значення для відпочинку мають озера Біле, Люб'язь, Волянське, Оріхове, Турське та інші. Відомі туристичні зони Полісся розташовані

біля озер Білого (Володимирецький р-н Рівненської обл.), Борового та Оріхового (Коропський р-н Чернігівської обл.), Десняка (Сосницький р-н Чернігівської обл.), Красного (м. Новгород-Сіверський), Нобеля (Зарічанський р-н Рівненської обл.), озера Києва.

Велике естетичне забарвлення несуть у собі гірські озера Карпат, які мало придатні для купання, однак, зачаровують своєю красою: Бребенескул (на висоті 1801 м на р.м.), Синевир, Ворожеська, Несамовите, Драгобратське, Апшинецькі, Марічейка та багато інших.

Надзвичайно широкий спектр туристичного використання річок. При тому, що переважна кількість річок не відіграє безпосередньої рекреаційної ролі, вони є невід'ємною складовою краєвиду і за певних сприятливих умов (чиста вода, атрактивність ландшафту) навіть невеличкі струмки приваблюють туристів. За даними В. Вишневецького, в Україні налічується від 63 до 71 тисячі річок загальною довжиною близько 204 тис. км., з них завдовжки понад 10 км - 3,3 тисячі загальною довжиною 94,4 тис. км [3]. Пересічна густота річкової мережі становить 0,34 км/км², досягаючи свого максимуму в Карпатах - 2,0 км/км² (в АР Крим - 0,22 км/км²).

Найбільше абсолютне рекреаційне навантаження припадає на Дніпро та

Таблиця 2.13 – Найдовші річки України

Назва	Довжина в Україні, км	Назва	Довжина в Україні, км
Дніпро	981	Стир	445
Південний Буг	806	Західний Буг	392
Псел	717	Тетерів	385
Дністер	705	Сула	361
Сіверський Донець	672	Інгул	354
Горинь	659	Рось	346
Десна	591	Самара	320
Інгулець	549	Прут	272
Ворскла	464	Прип'ять	261
Случ	451	Тиса	201

його притоки: Прип'ять, Тетерів, Рось, Тясмин, Інгулець, Десну, Сулу, Псел, Ворсклу, Самару та ін. Ця найдовша водна артерія України проходить через два міста-мільйонери, важливі економічні та культурно-історичні центри держави (Київ, Канів, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь, Нову Каховку, Херсон тощо), які виступають не лише генераторами туристичних потреб, а й вагомими

круїзними центрами. На берегах приток Дніпра знаходяться такі міста, як Ковель, Луцьк, Рівне, Житомир, Біла Церква, Кривий Ріг, Чернігів, Суми, Полтава, Миргород, Павлоград тощо. Це зумовило розміщення великої кількості санаторіїв-профілакторіїв, баз відпочинку, дитячих таборів саме у басейні Дніпра.

Південний Буг протікає через відносно чисті в екологічному відношенні регіони серед мальовничих берегів (особливо в межах Поділля) і вважається спеціалістами найперспективнішим районом для туристичного використання. В басейні Південного Бугу знаходяться такі міста як Хмельницький, Вінниця, Умань, Кіровоград, Первомайськ, Миколаїв тощо.

Важливу і своєрідну туристичну роль виконують гірські річки Карпат, в т.ч. притоки Дністра, Пруту та Тиси. Окрім купання та рибалки, овіяні легендами та піснями ріки Черемош, Прут, Ріка, Тересва, Тербля, Уж, Стрий та інші придатні для сплавання на байдарках та каное. Малі річки Карпат чи не єдині в Україні, з яких безпосередньо можна пити воду. Меандруючи Подільською височиною Дністер та його притоки утворюють казкові каньйони і дають змогу споглядати величні панорами, у тому числі зі стін давніх фортець. У басейні цих річок знаходяться Дрогобич і Трускавець, Івано-Франківськ, Галич і Коломия, Тернопіль і Заліщики, Кам'янець-Подільський, Чернівці і Хотин, Білгород-Дністровський і Затока, міста і курорти Закарпаття.

Річки Криму (Салгир, Альма, Кача, Чорна, струмки ПБК) утворюють велику кількість водоспадів, каньйонів і тому, в першу чергу, є важливими екскурсійними об'єктами. Вагому туристичну функцію вони виконують для жителів Сімферополя, Білогірська, Нижньогірського.

Сіверський Донець з головними притоками (Лопань, Лугань, Оскіл, Айдар, Деркул) є водною артерією найбільш індустріалізованого району України. Звідси, з одного боку, високий рівень забруднення відходами металургійної, хімічної та нафтохімічної промисловості (особливо в межах Луганщини), з іншого - високий рекреаційний попит на відпочинок біля води. В басейні Сіверського Донця розміщена величезна кількість баз відпочинку, в т.ч. курорти Рай-Оленівка, Святогірськ та Кременна.

Дуже забрудненим є Кілійське гирло Дунаю (в межах України лише 174 км), однак, воно цілком придатне для організації круїзів (Ізмаїл, Кілія, Вилкове) та екологічного туризму (Дунайський біосферний заповідник).

Важливою проблемою України є забруднення та зменшення чисельності малих річок. Особливо гостро ця проблема стоїть перед Донецьком та Львовом, водні артерії яких перетворилися на стічні

канави. Крім промислового забруднення, серед факторів, що обмежують рекреацію на водних об'єктах є: заболоченість берега, абразивні береги, замулення і заростання, висока мутність, цвітіння, близькість сільськогосподарських угідь, концентрація розчиненого кисню.

Зарегульованість стоку дає можливість більш повного туристичного використання річок, особливо завдяки водосховищам. Рекреаційна цінність останніх визначається: типом ландшафту і формою берега, кількісними характеристиками (площею, формою, глибиною), температурою води, транспортною доступністю до великих міст. В Україні споруджено 1160 водосховищ загальною площею понад 9 тис. км² [4]. Найбільші водосховища споруджено на Дніпрі, Дністрі та Сіверському Донці [див. табл. 2.14]. Серед найбільших водосховищ найкраще туристичні потреби задовольняють Дніпровське, Дністровське, Сімферопольське (р. Салгир, площа - 3Д" км²), Ладизинське (р. Південний Буг) та інші.

Таблиця 2.14 – Найбільші водосховища України
[за даними Держводгоспу].

Водосховище	Річка	Площа при норм-ому підпірному рівні, км ²	Довжина, км	Середня ширина, км	Середня глибина, м
Кременчуцьке	Дніпро	2252	149	15,1	6,0
Каховське	Дніпро	2155	230	9,3	8,4
Київське	Дніпро	922	110	8,4	4,0
Канівське	Дніпро	581	123	5,5	4,4
Дніпродзержинське	Дніпро	567	114	5,1	4,3
Дніпровське	Дніпро	410	129	3,2	8,0
Дністровське	Дністер	142	194	...	21,0

Водосховища суттєво впливають на гідрологічний режим та мікроклімат прилеглої території, тому їх створення повинно бути екологічно обґрунтованим та економічно доцільним. В результаті господарської діяльності зменшується здатність до самоочищення, спостерігається «цвітіння» води, зникають цінні види риб, відбувається підтоплення узбереж і саме це є причиною низького залучення водосховищ Дніпра, Сіверського Донця, Інгульця, Кальміусу до туристичного господарства.

Потреби в купанні, рибалці, деяких видах водного спорту можуть задовольнити ставки, рекреаційна цінність яких визначається тими ж критеріями, що й водосховищ. Кількість ставків в Україні за різними даними від 27 до 29 тисяч, їх площа оцінюється в 2,2 тис. км². Часто саме ставок є єдиним місцем відпочинку біля води по місцю проживання для жителів багатьох сіл і містечок України. Особливо мальовничими є ставки, створені на місці колишніх гранітних (кам'яних) та піщаних кар'єрів Полісся і лісостепу.

Приблизно половина всіх водосховищ та ставків створені в басейні Дніпра.

Тривалість купального сезону на річках, озерах та водосховищах залежить від багатьох факторів, однак, можна виділити два великі регіони. На Поліссі та Заході України вона становить 90-120 днів, у центральних, східних та південних областях - більше 120 днів [8]. Гірські річки Карпат та Криму, зважаючи на низьку температуру води, високу швидкість течії та низьку глибину є взагалі малоприсадибними для купання.

Для організації повноцінного відпочинку населення велике значення має якість води та пляжів. За гігієнічними нормативами вона визначається за сумою органолептичних, хімічних та бактеріологічних показників. Якість природного середовища водних об'єктів зазнала дуже сильного антропогенного впливу (хімізація с/г, викиди неочищених стічних вод, неконтрольоване будівництво і організація сміттєзвалищ та ін.), що негативно вплинуло на їх рекреаційне освоєння.

Територія України надзвичайно багата на цікаві і атрактивні гідрологічні об'єкти (каньйоноподібні річкові долини, водоспади, карстові озера, джерела цілющої води, витоки рік тощо). Більшість з них оголошено заказниками, пам'ятками природи, заповідними урочищами і всі вони можуть виступати у якості об'єктів пізнавальної рекреації, в тому числі і для іноземних туристів. Зокрема, витоки Тиси щороку відвідують сотні туристів з Угорщини. За умов мінімального розвитку туристичної індустрії в її околицях ця цифра може бути набагато більшою.

В Україні на 2003 рік існувало 639 гідрологічних заказники (державного значення - 38) та 435 пам'яток природи (державного значення - 21) [див. табл. 2.15]. За їх кількістю серед областей України виділяються: Чернігівська (відповідно 90 та 28), Волинська (58, 17), Полтавська (57, 3), Хмельницька (49, 8); гідрологічних пам'яток природи найбільше у Вінницькій (61), Тернопільській (53) та Чернівецькій (49). Як правило, це об'єкти масового відпочинку, купання, рибалки, любительського веслування на човнах, відправлення культових обрядів.

Таблиця 2.15 – Гідрологічні заказники та пам'ятки природи державного значення

Область	Заказник	Пам'ятка природи
Волинська		оз. Святе, оз. Добре
Донецька		оз. Сліпне, оз. Ріпне
Житомирська	Червоновільський, Забарський, Дідове озеро	
Закарпатська	Апшинецький	Болото Чорне багно
Запорізька	Молочний лиман	
Івано-Франківська	Турова дача	Болото Висяче, Болото Ширковець, Болото Лисак, Болото Мшана
Київська	Усівський, Усівський, Іллінський	
Кіровоградська	Велика Вись	Болото Чорний ліс
Львівська	Потелицький, Чайковицький	
Полтавська	Середньосульський, Куквинський, Великоселецький, Плехівський, Рогозів куток, Солоне, Гракове	
Рівненська	Дібрівський, Острівський	Велике Почаївське озеро, оз. Стрільське
Сумська	Клементівський, Хухрянський, Бакирівський, Андріяшівсько-Гудимівський, Біловодський	оз. Шелехівське
Тернопільська	Семиківський, Серетський	
Хмельницька	Моночинський, Моломолинецьський, Башта, Михеївський	оз. Святе
Черкаська	Шуляцьке болото	
Чернігівська	Кравчукове болото, Дорогинський, Сосинський, болото Мох	Болото Гальський мох, Вадень, Мурав'ївське, оз. Трубин, Козероги, оз. Святе
АР Крим	Хапхальський	Урочище Карасу-Баші

Особливий інтерес серед водних об'єктів завжди викликали водоспади. Особливо їх багато в Карпатах, Кримських горах, на Подільській

височині [див. табл. 2.16]. Зокрема на р. Стрипі поблизу с. Русилів можна спостерігати за мальовничим каскадом з 12 водоспадів, висота окремих з них до 13 м. Найвищим водоспадом України і одним з найвищих у Європі є Учансу (висота падіння води - 98,5 м). В залежності від сезону він перетворюється, то в бурхливий потік, який можна спостерігати навіть з набережної Ялти, то стає подібним до Бахчисарайського фонтану.

Таблиця 2.16 – Найвідоміші водоспади України

Назва	Річка	Висота, м	Найближчий туристичний центр
Учансу	Учансу	98,5	Ялта
Кизил-Кобинський (каскад)	Кизил-Коба	50	с. Перевальне, Сімфероп. р-н
Трафанець	права притока Чорної Тиси	...	Ясіня
Шипіт	Пиліпець	24	Воловець
Джур-Джур	Улу-Узень	17	Алушта
Червоногородський	Джурин	16	Заліщики
Головкінського	Узень-Баш	12	Алушта
Скакало	Синявка	10	Мукачів
Вайводин	Вайводин	9	с. Тур'я Поляна
Сріблясті водоспади, Гук	Пістинька	4-5	Шешори
Гук	Рибниця	4	Косів
Лумшорський партизан	Туричка	...	Перечин
Манявський	Манявка	...	Яремча

Серед заказників та пам'яток природи місцевого значення особливий рекреаційний інтерес можуть викликати Манявський водоспад, гірське озеро Розсохан (Івано-Франківщина), Чехівська криниця (Луганщина), карстові озера Вікнини (Тернопільщина), Микільське та Понятівське поселення змії (Херсонщина), Суворівська криничка та життєдайне джерело Богородиці (Житомирщина), джерела мінеральних вод та багато-багато інших об'єктів.

Велика кількість водних видів відпочинку і спорту вимагає диференційованого підходу до вирішення питання туристичного водокористування. Водні об'єкти України здатні задовольнити практично весь спектр потреб туристів, однак потребують як матеріально-технічного облаштування, так і подальшого науково-методичного обґрунтування оптимізації туристичного водокористування. Нині найбільше рекреаційне навантаження припадає на узбережжя теплих Чорного та Азовського морів; водосховища та річки. Найбільша загальна площа потенційно туристичних акваторій в структурі туристичних угідь знаходиться у південних областях України: Херсонській, Одеській, Запорізькій та АР Крим.

Список посилань:

1. *Багрова Л.А., Боков В.А., Багров Н.В.* Географія Крима. - К • Либідь 2001.
2. *Васильєв Ю.С., Кукушкин В.А.* Использование водоемов и рек в целях рекреации. - Ленинград: Гидрометеиздат, 1988.
3. *Вишневський В.І.* Річки і водойми України. Стан і використання. - К.: Віпол, 2000.
4. Географічна енциклопедія України: В 3-х т./ Редкол.: ... О.М. Маринич (відпов. ред.) та ін. - К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1989. - Т. 1: А - Ж.; 1990 -12:3-0.; 1991. - Т. 3: П - Я.
5. *Ільїн Л.В., Мольчак Я.О.* Озера Волині. - Луцьк: Надстир'я, 2000.
6. *Леоненко В.Б., Стеценко М.П., Возний Ю.М.* Атлас об'єктів природно-заповідного фонду України. - К.: ВПЦ «Київський університет», 2003.
7. *Мацола В.І.* Рекреаційно-туристичний комплекс України. - Львів, 1997.
8. Рекреационное использование водохранилищ: проблемы и решения. - М.: Наука, 1989.
9. *Руденко В.П.* Географія природно-ресурсного потенціалу України. - К.: ВД «К.-М. Академія» - Чернівці: Зелена Буковина, 1999.
10. Україна. Природне середовище і людина. Серія карт. / Відп. ред. Л.Г. Руденко, В.М. Ліпінський, АЛ. Бондар. - К., 1993.
11. *Фоменко Н.В.* Туристичні ресурси та курортологія. - Івано-Франківськ 2001.
12. *Царик Л., Чернюк Г.* Природні туристичні ресурси. Методи оцінки і аналізу. - Тернопіль, 2001.
13. *Шуйський /*Од Довжина берегів Чорного та Азовського морів у межах України. // УГЖ. - 2001. - № 1. - с. 33-36.

Туристичні ресурси природно-заповідного фонду України

Важко уявити туристичну галузь Кенії, Танзанії, Південної Африки, США без використання об'єктів природно-заповідного фонду, зокрема, національних парків. Серед сприятливих для розвитку рекреації у заповідних місцевостях факторів можна зазначити:

- можливість спілкування з незайманою або малозміненою природою, що сприяє відновленню фізичних та моральних сил і збагаченню духовного світу людини;
- чисті повітря та водні ресурси;
- можливість будівництва на території або в буферній зоні лікувально-санаторних та оздоровчих установ;
- просвітницька робота, екологічне виховання та формування екологічного світогляду.

Натомість в Україні вони в основному продовжують виконувати головне завдання, яке стоїть перед такими об'єктами: збереження та відтворення генофонду живої природи і унікальних природно-територіальних комплексів, переважно залишаючись осторонь туристичної галузі.

До складу природно-заповідного фонду входять ділянки гео- та акваторії і окремі об'єкти, що «мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, туристичну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного та рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу, забезпечення фонових моніторингу довкілля» [3, с. 89]. Всі об'єкти ПЗФ, за виключенням природних заповідників, є складовими туристичного потенціалу території.

Після введення в дію у 1992 році Закону України «Про природно-заповідний фонд» відбулося значне зростання кількості та площі території об'єктів ПЗФ. На 2003 р. вона становила 2557,8 тис. га, або 4,2 % від площі держави. Швидке зростання площі (за 10 років майже вдвічі) відбулося в основному за рахунок створення біосферних заповідників, національних та регіональних ландшафтних парків.

За даними «Атласу об'єктів природно-заповідного фонду України» найбільша частка від площі ПЗФ припадає на заказники - 39,7 %, національні парки - 22,6 % та регіональні ландшафтні парки - 18,3 % [див. рис. 2.2]. Відсоток заповідності по окремих областях коливається від менш ніж 1% у Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Кіровоградській, Харківській до 14 % і більше в Закарпатській, Івано-Франківській,

Хмельницькій областях та м. Києві. 30,2 % площі Севастополя - це природно-заповідні території.

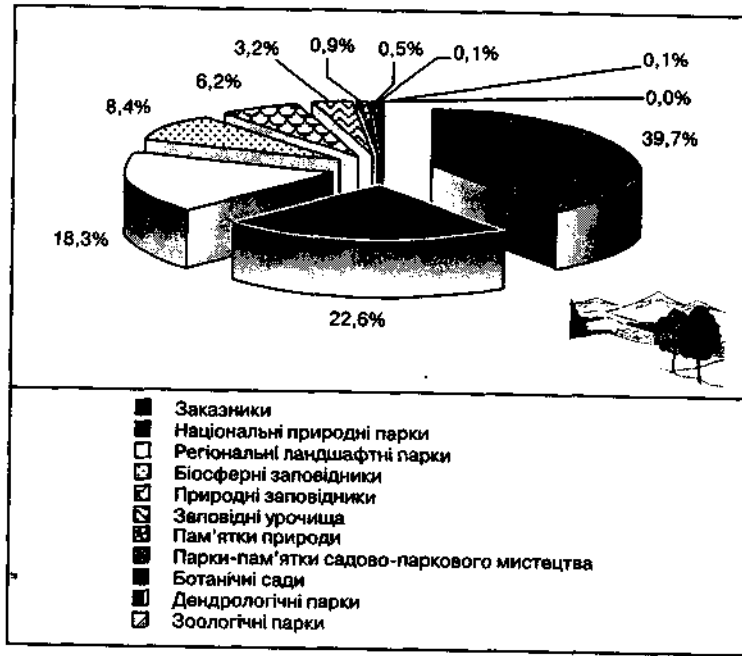

Рис. 2.2 – Структура території природно-заповідного фонду України станом на 2003 р. (%)

Загальна чисельність об'єктів ПЗФ становить близько 7 тисяч. У структурі ПЗФ України виділяють 11 категорій об'єктів, серед яких за чисельністю найбільше пам'яток природи - 3025, заказників - 2632, заповідних урочищ - 753, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва - 538 та регіональних ландшафтних парків - 44 [див. табл. 2.17]. 591 об'єкт має статус державного: 4 біосферні заповідники, 17 природних заповідників, 15 національних природних парків, 292 заказники, 132 пам'ятки природи, 88 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, 20 дендрологічних парків, 17 ботанічних садів та 7 зоологічних парків, їх загальна площа становить близько 51 % від усієї площі ПЗФ [9]. Державний статус мають і деякі регіональні ландшафтні парки.

Науково-дослідними природоохоронними установами міжнародного значення є *біосферні заповідники*. Головна мета їх створення - «збереження у природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення екологічного моніторингу, вивчення спонтанних

та глобально-антропогенних змін, що відбуваються в біосфері»[2, с. 241]. Мережа біосферних заповідників в Україні почала формуватися у 1984 році, коли ЮНЕСКО включила природні заповідники Асканія-Нова та Чорноморський до світової мережі. Нині цей статус мають також Карпатський та Дунайський заповідники, а загальна їх площа в Україні на кінець 2002 року становила 226719,5 га.

Найстарішим природним заповідником України (статус з 1921 року) і одним з перших, що отримав статус біосферного, є «**Асканія-Нова**» ім. Ф.Е. Фальц-Фейна. Заповідна діяльність була започаткована бароном Ф. Фальц-Фейном у 1898 році, а перша вольєра тут з'явилась ще у 1874 році. Крупне вівчарське господарство засноване тут у 1828 році. Найбільша цінність заповідника - єдина у Європі ділянка цілинного типчакково-ковилового засушливого степу площею 11054 га із загальної площі 33,3 тис. га. Крім заповідного ядра до складу заповідника входять також дендропарк, зоопарк та охоронна частина. Флора нараховує 1316 видів лише судинних рослин. У складі фауни 67 видів ссавців, 172 види птахів та 958 - комах [14].

Таблиця 2.17 – Географічна структура природно-заповідного фонду України (на 2003 р., сумарні дані по Україні на 2006 р. складено на основі 9)

Область	Біосферні заповідники				Національні природні парки				Заказники										Пам'ятки природи					Зоопарки			
	Разом	Біосферні заповідники	Природні заповідники	Національні природні парки	Регіональні ландшафтні парки	Загальнозоолог.	Ботанічні	Лісові	Ландшафтні	Парологічний	Іхтіологічний	Орнітологічний	Геологічний	Карст-степол.	Ентомологічний	Загальногеол.	Ботанічна	Комплексна	Геологічна	Гідрологічна	Зоологічна	Парки-пам'ятки садово-парко-	Лендшарпери		Ботанічні сади		
																										Разом	Біосферні заповідники
Волинська	375	0	1	1	1	31	30	38	32	58	1	14	0	0	0	1	102	1	0	17	8	27	11	0	1	0	
Донецька	112	0	1	1	4	1	18	9	11	0	0	6	1	0	5	0	10	2	15	10	1	13	1	0	1	0	
Закарпатська	71	1	0	2	0	5	21	9	2	1	3	1	1	0	0	0	13	1	0	1	1	7	1	0	1	0	
Івано-Франківська	438	0	1	3	3	2	25	9	8	5	0	2	0	0	0	0	144	12	10	14	1	186	8	5	0	1	
Кіровоградська	156	0	0	0	0	3	20	6	29	1	0	5	0	1	0	0	23	6	3	10	0	41	7	1	0	0	
Львівська	332	0	1	2	3	3	6	9	13	3	0	2	0	1	0	0	108	17	18	33	0	176	48	59	2	3	1
Одеська	123	1	0	0	2	3	8	1	18	0	0	1	0	0	3	0	50	0	2	6	0	58	4	22	0	1	1

Продовження табл. 2.17

Область	Біосферні заповідники				Національні природні парки				Заказники										Пам'ятки природи					Зоопарки			
	Разом	Біосферні заповідники	Природні заповідники	Національні природні парки	Регіональні ландшафтні парки	Загальнозоолог.	Ботанічні	Лісові	Ландшафтні	Парологічний	Іхтіологічний	Орнітологічний	Геологічний	Карст-степол.	Ентомологічний	Загальногеол.	Ботанічна	Комплексна	Геологічна	Гідрологічна	Зоологічна	Парки-пам'ятки садово-парко-	Лендшарпери		Ботанічні сади		
																										Разом	Біосферні заповідники
Полтавська	339	0	0	0	2	4	35	2	51	57	0	0	0	0	0	0	27	12	2	7	1	90	13	1	0	1	
Рівненська	268	0	1	0	2	7	39	16	4	12	2	9	4	0	18	0	251	1	82	53	3	390	4	13	9	3	1
Тернопільська	541	0	1	0	3	33	58	3	3	8	3	9	0	0	0	0	24	0	0	6	2	10	12	1	0	0	
Херсонська	76	2	0	1	3	6	2	5	0	0	2	0	0	0	0	0	63	6	46	49	0	38	39	4	1	0	
Черкаська	301	0	0	1	1	5	17	23	23	49	0	2	0	0	0	0	97	10	28	28	1	163	40	38	1	0	1
Чернівецька	413	0	1	0	0	6	41	1	12	90	1	5	0	12	0	0	63	6	46	49	0	38	39	4	1	0	
м.Севастополь	11	0	0	0	1	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	4	0	1	0	0	0	0	
Україна	7102	4	17	15	44	164	726	277	423	639	30	115	14	3	160	1	1597	149	364	435	36	3025	753	538	39	23	13

Примітка - ... в області є філіали або відділи відповідних об'єктів

Найбільший за площею біосферний заповідник України - **Чорноморський** (89,1 тис. га) також знаходиться на Херсонщині і включає частину акваторії Чорного моря, цінну в орнітологічному відношенні (гніздові та перелітні птахи). Зокрема, саме тут охороняється 90 % світової кількості чорноголової чайки. Об'єктом охорони є також ландшафти типчаково-полинових причорноморських степів та солончаків і гаї-колки - залишки лісів дуба, берези, верби, вільхи тощо. Найцікавішими ділянками визнано Ягорлицький кут, Потіївку, Солано-Озерне, Волошин ліс, Івано-Рибальчанське.

ч Гірські ліси Карпат покликаний оберігати **Карпатський** біосферний заповідник у Закарпатській області. Його площа становить 57,9 тис. га і до складу входять:

Чорногорський масив - південний макросхил Чорногорського хребта з чіткою вертикальною зональністю і ялицевими, ялиновими та буково-ялиновими лісами;

Мармароський масив - унікальні в межах Європи буково-ялице-во-смерекові та смерекові праліси;

- Угольсько-Широколужанський масив - найбільший у Європі осередок букових пралісів та єдине в Українських Карпатах місце зростання ялівцю козацького; реліктовим видом є - тис ягідний (близько 10 га.);
- Кузійський масив - мішані гірські ліси;
- «Долина нарцисів» - найбільший у Європі ареал нарциса вузько листого в околицях м. Хуст (257 га);
- «Стужниця».

У 1998 році природний заповідник **Дунайські плавні** було перетворено у Дунайський біосферний заповідник (площа - 46.4 тис. га). Під охороною знаходиться екосистема дельти Дунаю з унікальним природним комплексом плавнів та водно-болотних угідь. На території заповідника знаходиться «українська Венеція» - м. Вилкове.

Природні заповідники хоча і не є туристичними установами ПЗФ, однак, зважаючи на еталонність та унікальність природних комплексів, що ними охороняються, є цікавим об'єктом пізнання і, в першу чергу, природними науковими лабораторіями. Уявлення про географічну структуру та деякі інші характеристики природних заповідників України дає таблиця 2.18.

Таблиця 2.18 – Природні заповідники України

[складено на основі 1–3, 5, 6, 11, 14].

№ п/п	Назва, місцезнаходження	Площа, га	Рік заснув.	Коротка характеристика
1	Горгани Надвірнянський р-н, Івано-Франківська область	5344,2	1996	Буково-ялицево-смерекові, ялицево-смерекові, смерекові та кедрово-смерекові праліси. Етнографічний колорит охоронної зони.
2	Дніпровсько-Орільський Дніпропетровський р-н, Дніпропетровська область	3766,2	1990	Осокоріві, вербові заплавні та соснові ліси, лучна, водна та прибережно-водна рослинність.
3	Єланецький степ Єланецький р-н, Миколаївська область	1675,7	1996	Типові цілинні типчакові, типчаково-ковиліві та чагарникові степи та петрофітно-степові угруповання. Яружно-балковий комплекс степу.

Продовження табл. 2.18

№ п/п	Назва, місцезнаходження	Площа, га	Рік заснув.	Коротка характеристика
4	Казантипський Ленінський р-н, АР Крим	450,1	1998	Цілині ковилові петрофітні і лучні степи Приазов'я та морські водорості. Своєрідні форми давнього рифу, складеного моховатковими вапняками.
5	Канівський Канівський р-н Черкаська область	2049,3	1968	Ділянка корінного берегу середнього Дніпра. Канівські дислокації. Могила та музей Т.Г. Шевченка
6	Карадазький Судацький р-н, АР Крим	2855,2	1979	Рідкісні ботаніко-зоологічні об'єкти, сформовані під впливом континентального та середземноморського кліматів. Єдиний у Європі масив юрського періоду з типовими рисами вулканічної діяльності. Оригінальні форми вивірювання.
7	Кримський Бахчисарайський р-н, Ялтинська та Алуштинська міськради та Лебедині острови Роздольненський р-н, АР Крим	34563,5	1923	Лісові (дубові, букові і кримськососнові ліси, реліктові угруповання тиса ягідного і ялівцю високого) та яйлинські ландшафти. 45 видів ендемічних рослин. Місця гніздування водоплавних та водно-болотних птахів (щороку прилітає до 5000 лебедів-шипунів).
		9612,0	1949	
8	Луганський в т.ч. Провальський степ Свердловський р-н Станично-Луганське Станично-Луганський р-н Стрільцівський степ Міловський р-н, всі Луганська область	587,5	1975	Цілині різнотравно-ковилові, типчакowo-ковилові степи, заплави (в т.ч. з дібровами) та байрачні ліси. Станично-Луганський філіал – єдине в Україні заповідне місце, де зустрічається вихухоль звичайний.
		494,0	1968	
		494,0	1936	
9	Медобори Гусятинський р-н та Кременецькі гори Кременецький р-н Тернопільська область	9516,7	1990	Грабово-дубові, ясеневодубово-грабові, грабово-буківі, буківі, дубові та грабові ліси. Унікальні ландшафти Поділля.
		10,0	1990	

Продовження табл. 2.18

№ п/п	Назва, місцезнаходження	Площа, га	Рік заснув.	Коротка характеристика
10	Мис Март'ян м. Ялта, АР Крим	240,0	1973	Реліктовий ялівцево-суничниковий ліс та фауна як еталон взаємодії моря і суходолу (23 ендемічних види)
11	Опукський Керченський р-н, АР Крим	1592,3	1998	Вапнякова гора Опук із скельними видами рослин і тварин. Типчакowo-ковилові степові та солончакowi узбережні ландшафти.
12	Поліський Олевський та Овруцький р-ни, Житомирська область	20104,0	1968	Типові борові ліси, сфагнові та осоково-сфагнові болота. Реліктові шейхцерієво-сфагнові болота.
13	Рівненський Сарненський, Володимирецький, Рокитнянський та Дубровицький р-ни, Рівненська область	47046,8	1999	Болота всіх типів, що зустрічаються на Поліссі; заболочені березові і вільхові ліси, сухі бори.
14	Розточчя Яворівський р-н Львівська область	2084,5	1984	Унікальні у світовому масштабі природні комплекси лісостепу.
15	Український степовий в т.ч. Хомутівський степ Новозавоський р-н Крейдяна флора Краснолиманський р-н Кам'яні могили Володарський р-н, Донецька та Куйбишевський р-н Запорізька область Михайлівська цілина Лебединський р-н, Сумська область	1028,0	1961	Цілині різнотравно-типчакowi степи; лучна, лісова і наскальна флора. Михайлівська цілина – єдина в Україні ділянка лучного степу в лісостеповій зоні.
		1134,0	1988	
		404,0	1927	
		202,4	1928	
16	Черемський Маневицький р-н, Волинська область	2975,7	2001	Заболочені ділянки Західного Полісся.
17	Ялтинський гірсько-лісовий м. Ялта, АР Крим	14523,0	1973	Соснові, буківі і дубові ліси з вічнозеленим субсередземноморським підліском. 115 ендемічних видів флори.

Виконуючи беззаперечно важливу функцію збереження природного різноманіття, природні заповідники роблять неможливим знайомство з унікальними ландшафтами для широкого загалу. Створення у 1872 році першого національного парку Йеллоустон (США) започаткувало нову сторінку у спілкуванні людини і природи. Нині світова мережа національних парків нараховує понад 2300 відповідних об'єктів у всіх частинах світу. Швидке зростання їх кількості - результат економічної вигоди та соціальної (в першу чергу рекреаційної) цінності такої форми заповідання. Саме *національні парки* найкраще з об'єктів ПЗФ пристосовані для залучення в туристичну галузь, оскільки мають на своїй території дві (з чотирьох) зони для розвитку регульованої та стаціонарної рекреації. Основою для створення національного парку є наявність найбільш унікальних природних та історико-культурних комплексів (об'єктів), що мають особливу екологічну, естетичну, оздоровчу цінність. В ідеалі у парку перетинаються типовість та унікальність природних об'єктів, які дають уявлення про особливості даного регіону. Серед головних функцій національного парку, окрім рекреаційної, варто зазначити природоохоронну, науково-дослідну, культурно-освітню.

Мережа національних парків України включає нині 15 об'єктів, які репрезентують всі природні зони нашої держави, окрім Гірського Криму та ПБК [див. карту 2.3]. Їх загальна площа на початок 2003 року становить близько 650 тис. га або 24 % від заповіданої території України.

Перший національний природний парк в Україні

- **Карпатський** з центром у смт. Яремча Івано-Франківської області - було створено у 1980 році. Площа цього музею під відкритим небом у верхів'ях Черемошу та Пруту - 50.3 тис. га. На його території знаходяться такі відомі туристичні центри як Яремча, Ворохта, Кременці, Яблуниця; прокладено багато

пішохідних, велосипедних, лижних, кінних водних туристичних маршрутів. Унікальні лісові та альпійсько-лучні природні ландшафти включають в себе понад 1100 видів судинних рослин. Тут можна зустріти представників 46 видів ссавців, 180 видів птахів, у т.ч. ведмідь, рись, куниця лісова, олень європейський, тетерук, беркут, лелека чорний, рідкісну породу гуцульських коней. У парку багато мальовничих водоспадів (поблизу Яремчи - водоспад «Прибій» висотою 12 м) та гірських озер, печер та інших природних утворень. Цікавою і самобутньою є не лише природа, а й етнографічні особливості даного куточка Карпат. Гуцульський колорит особливо проявляється в місцевій кухні та дерев'яному зодчестві і різьбярстві. Карпатський національний природний парк щороку відвідує близько 1,5 млн відпочиваючих, що становить приблизно 80 % його ємності.

Шацький національний природний парк було створено у 1983 році на площі близько 50 тис. га. для охорони та регулювання рекреації в районі 22 Шацьких озер карстового походження, які мають здатність до самоочищення. На його території знаходиться і найглибше (глибина - 58,4 м) озеро України - Світязь. За даними Ф. Заставного, вода в озерах Світязь та Пісочне є чистою, придатною для пиття, гідрокарбонатно-кальцієвого типу [7]. Дев'ять озер мають однакову назву «Святе». На вудку можна піймати карася, окуня, щуку, знаменитого шацького вугра. 70 % породного складу становлять соснові ліси,

в першу чергу - сосняки-чорничники. У межах національного парку функціонує близько 40 пансіонатів та баз відпочинку.

Природний національний парк «**Синевир**» розташований у центральній частині Українських Карпат, у верхів'ї Тере-блі та Ріки, Міжгірського району. Утворений в 1989 році на площі 40,4 тис. га. Мета: охорона малопорушених природних ландшафтів південно-західної частини Гортан, рідкісних рослинних угруповань, раціонального використання багатих туристичних ресурсів. Зокрема на території парку є джерела мінеральної води типу «Нарзан», «Арзні», «Сентуки-17». Найвизначнішим природним об'єктом є озеро Синевир (площа водного дзеркала -4,4 га, глибина - 21 м, висота над рівнем моря - 989 м), яке серед дрімучого пралісу уособлює ов'яну легендами долю закоханих Сині та Вира. Флора парку нараховує близько 800 видів судинних рослин з добре вираженою висотною поясністю. Чисті букові, буково-ялицеві та ялицеві, ялинові ліси насичують повітря фітонцидами і сприяють оздоровленню людського організму. В урочищі Кончівський виявлено рідкісне для Карпат угруповання з переважаанням у деревостані в'яза гірського і явора.

Біля с. Негровець розташоване найбільше у Гортанах верхове сфагнове болото, де зростають рідкісні види занесені до Червоної книги України. В гірських річках водиться форель. **Азово-Сиваський** природний національний парк було створено у 1983 році на базі заповідно-мисливського угіддя, яке існувало з 1957 року. До складу НПП (площа 52,1 тис. га) входить акваторія затоки Сиваш з численними островами та о. Бірючий з Федотовою косою. Основа парку - багата орнітофауна. Так, у період скупчення тут мешкає понад 1 млн птахів, у т.ч. представники 30 видів занесених до Червоної книги: зуйок морський, ходуличник, кулик-сорока, славка, реготун чорноголовий, орлан-білохвіст та інші.

Природний національний парк «**Святі Гори**» створено у 1997 році, поряд з тим його можна вважати одним з найстаріших заповідних куточків України, оскільки, ще в 1704 Петро I видав директиву про охорону цієї ділянки. Перша ж писемна згадка про Святогірськ (1526 р.) належить німецькому послу Герберштейну. Природною домінантою парку є високі (100-120 м) білі крейдяні гори над меандрами Сіверського Донця, на крутих схилах яких ростуть хвойні ліси. На протилежному боці річки відкривається панорама трьохсотлітньої діброви. Балка Микитиха в урочищі Маяцька дача створює враження перебування у первісному лісі. В ландшафт чудово вписуються Святогірська Успенська лавра, пам'ятник Артему, інші історико-архітектурні споруди. Все це дає змогу говорити про парк як «українську Швейцарію» та наймальовничіший серед рівнинних. Національний парк загальною площею 40,6 тис. га є невід'ємною складовою курортної зони Святогірська.

Яворівський НПП було створено у 1998 на міжселебній території Яворівського та Жовківського районів Львівщини. Ця частина головного європейського вододілу являє собою переважно грабово-дубові, сосново-дубові та соснові ліси з реліктовими осередками смереки, ялиці, явора і займає площу 7,1 тис. га. Парк має багатий видовий склад рослинного та тваринного світу. Серед мисливських звірів переважають заєць-русак, білка, куниця, дикий кабан, козуля, єнотовидна собака, лисиця.

На відміну від інших національних парків Карпат, **Вижницький** (7,9 тис. га, 1995 рік) репрезентує низькогірну частину з досить м'яким кліматом і переважаанням теплолюбних деревних порід - бука та ялиці. Його вирізняють: ландшафтна неповторність басейнів Черемоша та

Серета; мінеральні джерела Черешенька, Вижниця (давні слов'яни з його води виварювали сіль). Лужки (у Європі лише три, подібні за набором терапевтичне активних іонів, джерела, вода яких сприяє лікуванню захворювань органів травлення та гемофілії), типу Нафтуса; культура та побут Північної Буковини. Національний парк - єдине місце зростання в Українських Карпатах надбродочника безлистого та деяких інших орхідних.

Найбільший за площею національний природний парк України **Подільські Товтри** (261,3 тис. га або 12,5 від території Хмельницької обл., 1996) - це гармонійне поєднання мальовничих ландшафтів історичного рифу, яким є Товтрянський кряж, що піднімається над оточуючою рівниною на 60-65 м і не має аналогів у світі; величезної кількості водойм та мінеральних джерел; річок, більшість з яких має каньйонопо-дібну долину; карстових печер та гротів; історико-культурної спадщини світового значення та історії, овіяної сотнями легенд. Оскільки регіон не зазнав впливу історичних зледенінь, то являє собою один з ареалів ендемізму, зокрема, теплолюбної флори.

У 1999 році на околицях курортів Східниця та Сколе у басейні р. Стрий та її притоки р. Опір було створено національний природний парк **Сколівські Бескиди** (35,7 тис. га). Парк є резерватом майже незайманої природи з мальовничими краєвидами західної частини Українських Карпат. Він включає північні макросхили Бескид на висоті 600-1200 м з віковими чистими буковими лісами природного походження та еталонними смерековими і ялицевими лісами. На території парку знаходяться понад 30 джерел мінеральної води, в т.ч. типу Нафтуса. Поряд з Карпатським та Шацьким НПП, Сколівські Бескиди є одним з найбільш залучених до рекреаційної сфери, оскільки поблизу функціонує близько 50 санаторіїв, пансіонатів, баз відпочинку та туристичних кемпінгів.

Деснянсько-Старогутський НПП (16,2 тис. га, 1999 рік) складається з двох частин: Деснянської, яка репрезентує заплаву рослинність, і Старогутської - майже суцільний лісовий масив з сосни, дуба, берези, вільхи та клена. У парку багато стариць, озер та місць, пов'язаних з діяльністю партизанських загонів під час Другої світової війни. Символом парку можна назвати чорного лелеку, який облюбував собі тут місця для гніздування.

НПП **Уманський** (39,2 тис. га, 1999 рік) дає змогу ознайомитися з незайманими або малозайманими бучинами, яворовими та ялицево-буковими лісами і пралісами середньо- та високогірних районів Карпат на кордоні з Польщею та Словаччиною. Це унікальна в етнографічному відношенні частина Лемківщини.

Важко навіть сказати, природний чи етнографічний компонент відіграв більшу роль у створенні НПП **Гуцульщина** (32,3 тис. га, 2002 рік). Мальовничі краєвиди Покутсько-Буковинських Карпат та неповторність культури і побуту населення (Косів - центр українського писанкарства, Космач - килимарства) задовольняють найвищі міжнародні вимоги до створення національних парків.

На 2007 рік мережа НПП була поповнена **Гомільшанським** лісом (Харківська обл.), **Галицьким** (Івано-Франківська обл.) та **Ічнянським** (Чернігівська обл.) парками.

Як бачимо у цьому переліку немає жодного національного природного парку в Криму. Автори «Географії Криму» [1] детально аналізують причини такого становища, і особливо наголошують на тому, що при створенні національного парку в гірській частині Криму може бути порушена важлива екологічна функція лісів, які нині знаходяться у заповідній зоні. Поряд з тим ідея створення національних парків у Автономній Республіці є досить давньою і актуальною. Серед останніх проектів варто назвати: національний парк «Таврида», який би включав усю гірську частину Криму; Байдарський національний парк

(Байдарська котловина, каньйон р. Чорної та прилеглі території); національний парк в південно-східному Криму. Оскільки національний парк найгармонійніше поєднує туристичні, природоохоронні та господарські функції, то існує низка пропозицій по їх створенню і в інших регіонах нашої держави: Голосіївський (м. Київ), Українські Бескиди (Львівська обл.), Черкаський бір (Черкаська обл.), Мезинський (Чернігівська обл.), Нижньодністровський (Одеська обл.), Севастопольський (АР Крим).

Виходячи із світового досвіду, для успішного вирішення поставлених завдань, національні природні парки повинні мати таке співвідношення площ між функціональними зонами: заповідна - 10-20 %; регульована рекреація - 40-80 %; стаціонарна рекреація - 10-20 %; господарська - 0-30 %. За нашими розрахунками для Карпатського НПП це співвідношення становить: 20,5 - 41,4 - 21,0 - 17,1%, а для НПП «Синевир» -17,3 - 49,8 - 12,4 - 20,5%, що цілком відповідає міжнародним нормам.

Отже, за виключенням 3-4 національних природних парків, доводиться констатувати майже повну відсутність залучення інших у туристичну галузь України. Серед основних чинників такої ситуації: співробітники парків не мають досвіду роботи в туризмі; професійні організатори туризму не знають про існування і можливості окремих парків; слабо розвинута транспортна і туристична інфраструктура; недосконалість нормативно-правової бази тощо. Вирішення економічних питань функціонування НПП покликана поліпшити Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2000 р. № 1913 «Про затвердження платних послуг, які можуть надаватися бюджетними установами природно-заповідного фонду». Ця постанова на основі пільгового оподаткування (навіть звільнення від сплати податку) передбачає впровадження ефективного механізму фінансово-економічного регулювання і стимулювання цілої рекреаційно-туристичної галузі, зокрема екологічного туризму [4]. Розміри плати за туристичні послуги, що надаються об'єктами ПЗФ, базуються на вартості відповідних природоохоронних заходів і визначаються з урахуванням якісних та кількісних чинників.

Як зазначено вище, складовими ПЗФ є також регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендропарки, ботанічні сади та зоопарки, однак, виходячи з суті цих об'єктів та їх широкої залученості в туризмі, ознайомитись з ними можна у інших пунктах. Географічний розподіл даних об'єктів у розрізі областей України подано в таблиці 2.17.

Принадгідне зазначимо лише, що при створенні (наданні статусу) природного або біосферного заповідника, національного природного парку, ботанічного саду, дендропарку, зоопарку, в окремих випадках -

парка-пам'ятки садово-паркового мистецтва, відбувається вилучення земельних ділянок і об'єктів у їх власників, решти складових ПЗФ - ні.

Прикінцеве декілька слів про оцінку ПЗФ у якості туристичного ресурсу. Найбільш суттєвими показниками, окрім унікальності та екзотичності, об'єктів, що охороняються, є щільність природоохоронних закладів та відсоток їх сумарної площі до площі району (області, держави). Зокрема, щільність вказує на різноманітність природних ландшафтів та їх науково-пізнавальну цінність, а, побічно, доступність для туристів. Найбільшу щільність об'єктів ПЗФ на 100 км. кв. у розрізі областей мають: Тернопільська (3,92), Чернівецька (3,69), Івано-Франківська (3,15), Чернігівська (2,03) та м. Київ 0 6,7). Нижчу, ніж в середньому по Україні (1,08), щільність мають дванадцять областей, в т.ч. Луганська (0,47), Одеська (0,37), Дніпропетровська (0,36). Низька щільність у Криму (0,54), Херсонській (0,27 - найнижча). Закарпатській (0,56) областях компенсується часткою заповідних територій та їх світовим значенням. У цьому контексті напрошується висновок, що лише у єдності кількісні та якісні показники дають змогу отримати уявлення про реальне значення складових природно-заповідного фонду.

Частка заповідних територій в площі України, як зазначалося вище, динамічно зростає і має бути доведена найближчим часом до 10 %. Це результат формування національної екомережі як складової пан'європейської мережі ЕСОМЕТ, передбаченої Законом України «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі на 2000-2015 роки» від 28.09.2000 року. Якщо площа земель, потенційно придатних для залучення в туристичну галузь України за різними даними становить від 12,8 % до 15,6 % площі держави, то площа природно-заповідного фонду на момент виходу праці - лише 4,2 %, з яких лише частину можна вважати туристичними. Найбільш задіяними в туристсько-рекреаційному комплексі держави є природні національні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади та зоопарки, в той час як природні заповідники для туристичних потреб не використовуються. Туристичні природно-заповідні об'єкти окрім задоволення потреб у лікуванні, оздоровленні, відпочинку, надають неоціненну допомогу в екологічній освіті та формуванні екологічного світогляду

Список посилань:

1. Багрова Л.А., Боков В.А., Багров Н.В. География Крыма. - К.: Льбидь, 2001.
2. Бойчук ЮД., Солошенко Е.М., Бугай О.В. Екологія і охорона навколишнього середовища. - Суми: «Університетська книга», 2002.
3. Географічна енциклопедія України: В 3-х т./ Редкол.: ... О.М. Маринич (відпов. ред.) та ін. - К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1989. - Т. 1: А - Ж.; 1990. - Т. 2: З-О.; 1991.-Т. 3: П - Я.
4. Гетьман В.І. Платні туристичні послуги установ природно-заповідного фонду України: законодавчі норми та екологічні можливості // Укр. геогр. журнал. - 2002. - №1. - с. 58-64.
5. Грищенко Ю.М. Основи заповідної справи. - Рівне: РДТУ, 2000.
6. Заповідні скарби Сумщини./ Під заг. ред. Т.Л. Андрієнко. - Суми: Джерело, 2001.
7. Заставний ФД. Географія України. - Львів, Світ, 1994.
8. Коротун ІМ., Коротун Л.Н., Коротун СІ. Природні ресурси України. - Рівне, 2000.
9. Леоненко В.Б., Стеценко М.П., Возний Ю.М. Атлас об'єктів природно-заповідного фонду України. - К.: ВПЦ «Київський університет», 2003.
10. Національні природні парки: проблеми становлення та розвитку. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. - Яремча, 2000.
11. П.Орлов О.О., Сіренський С.П., Подобайло А.В., Сесін В.А. Заповідна Житомирщина. - К.: Фітосоціоцентр, 2001.
12. Павлоє В.І., Черчик ІМ. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи. - Луцьк, Надстир'я, 1998.
13. Сады, парки й заповідники Украинской ССР. - К.: Будівельник, 1985.
14. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л.Л., СОЛОДКИЙ В.Д., МАСІКЕВИЧ Ю.Г. та ін. Заповідна справа. - Харків: НТУ «ХП», 2002.
15. Царик Л., Чернюк Г. Природні туристичні ресурси. Методи оцінки і аналізу. - Тернопіль, 2001.

Біотичні туристичні ресурси

Біота - історично сформована сукупність представників флори та фауни, об'єднаних спільною областю поширення. Звідси туристичні біотичні ресурси - це ресурси живої природи, сприятливі як для лікування та оздоровлення, так і задоволення духовних потреб людини та організації окремих видів туризму (мисливські тури, фіш-тури тощо). Такими ресурсами є:

- рекреаційні ліси;
- складові природно-заповідного фонду (ботанічні, лісові, ентомологічні, іхтіологічні, орнітологічні, загальнозоологічні заказники; ботанічні та зоологічні пам'ятки природи; ботанічні сади та зоопарки);
- фауна мисливських господарств.

Ліс є не просто складовою біосфери, а «найскладнішим і найпотужнішим рослинним угрупованням» [2, с. 273], яке впливає на кліматичний та гідрологічний режим місцевості, продукування кисню, процес ґрунтоутворення і захист ґрунтів від ерозії, поширення представників флори та фауни тощо. Лісовкрита площа в Україні за різними даними становить від 14,2 до 17,9 %. Варто зазначити, що природна рослинність в Україні займає лише 27 % [4]. Виходячи з фізико-географічних умов та часто хижацької діяльності людини, ліси в Україні розміщені нерівномірно: Українські Карпати - 40,5 %, Крим - 32 %, Полісся - 26,1 %, лісостеп - 12,2 %, степ - 3,8 %. Найбільш залісненими областями є Закарпатська та Івано-Франківська (відповідно 56 % та близько 40 % [6]), а найменш - Запорізька - 1,2 % [див. карта 2.4]. Лісистість території має важливе значення при виборі режиму природокористування.

Рекреаційні ліси як компонент природних туристичних ресурсів - це лише незначна (за площею) складова лісових екосистем, яка забезпечує потреби населення у лікуванні, відпочинку та туризмі. Для означення ареалу їх поширення за основу береться саме рекреаційна функція. До власне рекреаційних лісів належать зелені зони міст та приміських територій (головно сквери, сади, парки, лісопарки, дендропарки), ліси лікувально-оздоровчих закладів (т.з. курортні ліси). Туристичні функції також здійснюють спеціальні зони природоохоронних об'єктів, ліси вздовж туристських маршрутів, автомобільних шляхів, водоохоронні, ґрунтозахисні, експлуатаційні ліси державного лісфонду тощо.

В Україні заходи по створенню зелених зон вперше розробив Український інститут проектування міст у 1951-53 роках [2, с. 43]. Згідно з містобудівними нормами зелена зона в межах населеного пункту має

становити 45-50 %. В цілому по Україні загальна площа зелених зон становить близько 10 млн. га.

Лісовий кодекс вважає зеленою зоною лише територію навколо міст. Саме цим можна пояснити, що площа рекреаційних лісів у більшості джерел оцінюється в 1,1 млн га. [2, 9]. На території України передбачено створення 256 зелених зон [1], з них на Поліссі - 30 (11,4 % від площі рекреаційних лісів зеленої зони), у лісостепу - 145 (54,2 %), степу - 62 (7,7 %), Карпатах - 28 (26,7 %). У розрізі областей трійка лідерів наступна: Харківська - 157,3 тис. га; АР Крим - 165,2 тис. га. Луганська - 155,8 тис. га. [9].

В Україні нараховується понад 25 тисяч видів рослин, в т.ч. у складі природної рослинності 76 листяних і хвойних видів дерев та 278 - чагарників, які в різних поєднаннях розосереджені по території. Найпоширенішими є хвойні породи - 5,4 % від площі всіх лісів, в т.ч. сосна становить 35,9 %, ялина - 9,9 %. Серед листяних переважають дуб (27 %), бук (9 %), береза (4,8 %), вільха (3,8 %), граб (2,6 %) [2]. По природних зонах переважають:

- Полісся - сосна, дуб, береза, вільха, осика, граб;
- лісостеп - дуб, граб, бук, ясен, клен, в'яз, акація;
- степ - дуб, сосна, біла акація, гледичія; у байрачних лісах - дуб, клен, ясен, берест;
- Українські Карпати - ялина, бук, ялиця;
- Кримські гори - дуб пухнастий та скельний, бук, граб, сосна.

Щодо пейзажного різноманіття то найвищий вплив на емоційний стан мають лісові ландшафти Українських Карпат та Кримських гір (включно з Південним берегом Криму), окремі ділянки Волино-Подільської височини (Товтри, Медобори, Кременецькі гори), окремі регіони Донецького кряжу (так звана українська Швейцарія в районі Святогірська), Словечансько-Овруцький кряж на Житомирщині тощо. Оскільки емоційне світосприйняття є цілком індивідуальним, то і рівнинні частини степу та лісостепу, і заболочені ділянки Полісся та Дунайських плавнів дають комусь не лише спокій, а й натхнення.

Заболоченість місцевості є вагомим лімітуючим рекреацію фактором. Загальна площа боліт в Україні становить близько 1 млн га. Найбільше їх на Волині: 11 % території області.

Важливість болотних угідь для підтримання рівноваги екосистеми планети підкреслено Рамсарською Конвенцією (2 лютого 1973 р., Іран), 118 учасницею якої у 1999 році стала Україна. Міжнародного значення згідно з «Рамсарським списком» набули 22 водно-болотні угіддя України загальною площею 650 тис. га. Серед них: озера - Кугурлуй, Картал, Сасик, Шагани-Алібей-Бурнус (Одещина) та Шацькі (Волинь); лимани -

Тилігульський, Молочний, північна частина Дністровського; заплави річок Стохід та Прип'ять; затоки - Тендрівська, Каркінітська та Джарилгацька, Центральний Сиваш, Східний Сиваш, Ягорлицька; затоки з відповідними косами - Обиточна, Білосарайська, Крива, Бердянська; міжріччя Дністра-Турунчука; дельта р. Дніпро та Кілійське гирло Дунаю.

З іншого боку болота можуть виступати вагомим об'єктом для любительських промислів та пізнавальної рекреації. Вони мають багатий рослинний (журавлина, чорниці, брусниці, буяхи) та тваринний (глухарі, тетеруки, водоплавні та болотні птахи, бобрі, ондатри, козулі, лосі тощо) світ.

Об'єктом «тихого полювання» виступають гриби. В Україні відомо декілька сот видів їстівних грибів, але найбільш популярними є білий гриб (найбільше на Поліссі та у Карпатах), маслюк звичайний та зелениця (хвойні ліси), підберезовик, лисичка справжня, сироїжка, печериця звичайна, опеньок. Якщо поталанить, можна знайти реліктові їстівні види грибів з Червоної книги України: трюфель літній (навколо Умані, в Закарпатті), катателазма царська (Львівська область), боровики темно-каштановий та королівський (Закарпаття, Полтавщина), діктофора подвоєна (лише ПБК) та інші. Найбільше грибів росте у зоні мішаних лісів, карпатських та гірсько-кримських лісах, зустрічаються у байрачних лісах та лісонасадженнях лісостепу та степу, міських парках. Полісся та Карпати є також і найбільш ягідними місцями України (малина, ожина, чорна горобина, калина, чорниця, брусниця, журавлина, суниця та ін.).

Рослинний світ України багатий і на лікарські рослини. Найбільша їх кількість росте на Поліссі, в лісостепу (особливо на Поділлі) та Карпатах, менше - степу та Кримських горах. З 4,5 тис. видів судинних рослин України, щонайменше 1 тис. фармакологічно активні, однак широке застосування знайшли близько 150 видів [2, с. 272]. Найпоширенішими є валеріана, барвінок малий, конвалія, лепеха звичайна, цмин пісковий, алтея лікарська, арніка гірська, ромашка, брусниця, кропива дводомна, дурман звичайний, чистотіл, подорожник великий та інші. Широко культивуються м'ята перцева, меліса, лаванда, беладонна. В Тернопільській області функціонують Почаївський та Галицький ботанічні сади лікарських рослин.

Зважаючи на доступність, головне рекреаційне навантаження припадає на зелені зони міст та селищ міського типу. Із загальної площі зелених насаджень в населених пунктах 64 % припадає на ліси [на основі 2]. Більшою мірою це міські парки, сквери та сади, частина яких водночас є складовою природно-заповідного фонду (ПЗФ) і взірцем організації міського середовища. В Україні до об'єктів ПЗФ віднесено 538 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, в т.ч. загальнодержавного

значення - 88 [8]. Вони не лише задовольняють потребу людини у красі та відпочинку, а й виконують важливу екологічну функцію.

Серед найкращих парків-пам'яток садово-паркового мистецтва: *Немирівський* (м. Немирів, Вінницька обл.), *ім. Т.Г. Шевченка* (м. Дніпропетровськ), *Троцанський* (Чуднівський р-н, Житомирська обл.), *Партизанської слави* (смт. Делятин, Івано-Франківської обл.), *Згурівський* (Київська обл.), *Хутір Надія та Онуфрїївський* (Кіровоградська обл.), *Гостра могила* (м. Луганськ), *Стрийський*, *Високий замок*, *Шевченків гай* (м. Львів), *Кардамичівський* (Одеська обл.), *Хомутецький та Полтавський міський* (Полтавська обл.), *Гоцанський* (Рівненська обл.), *Тростянецький* (Сумська обл.), *Більче-Золотецький та Скала-Подільський* (Тернопільська обл.), *Краснокутський*, *Наталіївський*, *Шарівський* (Харківська обл.), *Сатанівська перлина*, *Самчиківський*, *Полонський* (Хмельницька обл.), *Корсунь-Шевченківський*, *Тальнівський* і *Черкаський «Соснівка»* (Черкаська обл.), *Сокиринський* (Чернігівська обл.), *парки Південного берегу Криму (особливо Алупкінський, Лівадія, Масандрівський)*, *Володимирська гірка*, *Марийський*, *Феофанія*, *Голосіївський ім. М.Рильського*, *Сирецький* (м. Київ).

Оздоровчу і естетичну цінність мають паркові зони санаторіїв та будинків відпочинку. Зокрема, значно підвищується ефективність лікування та оздоровлення внаслідок іонізуючої, фітонцидної та мікрокліматичної дії чудових паркових зон у санаторіях «Карпати» (Чинадйово); «Сокіл», «Морський прибій», «Дюльбер», «Гірський», «Ай-Даніль» (ПБК); м. Саки; «Гопри» (Херсонська область); «Аркадія», «ім. Чкалова» (Одеса); курортів Немирів, Шкло, Моршин, Великий Любін та Роздол (Львівська область); Хмільник (Вінницька область), Пуща-Водиця (м. Київ) та ін., які також є складовими ПЗФ України. Зокрема курортні ліси Трускавця займають площу 4,2 тис. га. В них переважають грабово-дубово-ялицеві, ялицеві, зрідка букові, насадження. Мальовничий рельєф місцевості з колоритними малими архітектурними формами, багатий видовий склад дерев та чагарників, різноманітна вікова (е дерева віком понад 120-160 років) та просторова структура зумовлюють високі естетичні та оздоровчі властивості цих лісів.

Важливу пізнавальну і туристичну роль виконують заказники та пам'ятки природи, адже вони є місцем зосередження унікальних, в т.ч. ендемічних та реліктових, представників флори і фауни, атрактивних ландшафтів, досить часто пов'язані з життям видатних людей та овіяні народними легендами. За даними на 2003 р. в Україні було 292 заказники державного значення, з яких до біотичних можна віднести [див. табл. 2.19]:

- загальнозоологічні - 19,
- ботанічні - 87,
- лісові - 30,
- орнітологічні - 22.

У загальній чисельності заказників ботанічних - 726 (найбільше у Запорізькій, Чернігівській, Тернопільській обл.), лісових - 277 (Житомирська, Волинська, Чернігівська), загальнозоологічних - 164 (Тернопільська, Волинська, Житомирська та Луганська), ентомологічних - 160 (Харківська (59), Запорізька, Рівненська), орнітологічних - 115 (Волинська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька), іхтіологічних - 30 (Чернівецька, Закарпатська, Луганська, Тернопільська).

Таблиця 2.19 – Заказники та пам'ятки природи державного значення, що є біотичними туристичними ресурсами [на основі 8]

Область	Заказники		Пам'ятки природи	
	профіль	назва	профіль	назва
Вінницька	загально-зоологічні	Буго-Деснянський	ботанічні	Ромашково, Терещуків яр
	ботанічні	Урочище Сестринівська дача, Дяківці, Х м і л ь н и ц ь к а дача, Дашівський, Б р о н н и ц ь к и й, Вендичанська дубина, Урочище Білянський ліс, Криве, Урочище Журавлівська дача, Гайдамацька балка, Гарячківська дача, Урочище Устянська дача, Бритавський	зоологічні	Урочище Дубина, Рибчинецька дубина
	лісові	Марксова дубина		
Волинська	загально-зоологічні	Рись		
	ботанічні	Урочище Воротнів, Втенський Вутвицький, Губин, Софіянівський, Урочище Сунічник		

Продовження табл. 2.19

Область	Заказники		Пам'ятки природи	
	профіль	назва	профіль	назва
Дніпропетровська	ботанічні	Грабівський, Балка Бандурка	ботанічні	Урочище Паськове
	лісові	Урочище Яцево, Велика Западня, Грушуватський, Комісарівський, Дібрівський		
	орнітологічні	Булахівський лиман, Волошанська дача		
Донецька	лісові	Б е р д я н с ь к и й , Великоанадольський	ботанічні	Балка Гірка, Урочище Грабове
	ботанічні	Колодяжне, Кохане		
	орнітологічні	Приазовський чапельник, Еланчанські бакаї, Бакаї Кривої коси		
Житомирська	загальнозоологічні	Казява, Кутне	ботанічні	Корніїв, Модрина
	ботанічні	Городницький		
	лісові	Туганівський, Поясківський		
	орнітологічні	Часниківський		
Закарпатська	загальнозоологічні	Тур'є Полянський, Потік Оса, Річанський, Великодобронський	ботанічні	Урочище Голятин, Великий Яровець та Обнога, Гора Яворник, Урочище Тепла яма, Атак
	ботанічні	Чорна гора, Юлівська гора, Урочища Странзул, Задня, Кедрин; Горгани, Гладинський, Кедринський, Керничний, Урочище Затінки і Тересянка		
	лісові	Росішний, Діброва		
	орнітологічні	Соколові скелі		

Продовження табл. 2.19

Область	Заказники		Пам'ятки природи	
	профіль	назва	профіль	назва
Запорізька	загальнозоологічні	Алтагірський	ботанічні	Урочище Пристїни, Балка Бальчанська, Балка Россоховата
	лісові	Радивонівський		
	орнітологічні	Великі та Малі Кучугури		
Івано-Франківська	ботанічні	Яйківський, Талпшірківський, Кливський, Княждвірський	ботанічні	Урочище Масьок, Чортова гора, Урочище Осїй, Урочище Сокіл, Урочище Тарниці,
	лісові	Скит Манявський, Бредулецький		
	орнітологічні	Пожератульський		
Київська	лісові	Дзвінківський, Жуків Хутір, Урочище Унава	ботанічні	Урочище Бабка, Круглик
	орнітологічні	Журавлинний, Жорнівський		
Кіровоградська	ботанічні	Богданівська балка, Шурхи, Боковеньківська балка, Цюпина балка, Лікарівський, Бузове, Власівська балка		
	лісові	Велика стінка		
	орнітологічні	Бандурівські ставки, Редчине		
	Луганська	ботанічні		
Львівська	загальнозоологічні	Діброва	ботанічні	Лиса Гора та Гора Сипуха
	ботанічні	Лешнівський, Волицький		
	лісові	Лопатинський		
Миколаївська	лісові	Рацинська дача	ботанічні	Степок
Одеська	загальнозоологічні	Острів Зміїний, Петровський, Коса Стрілка	ботанічні	Михайлопільський
	ботанічні	Дальницький, Староманзирський, Павлівський, Долинський		

Продовження табл. 2.19

Область	Заказники		Пам'ятки природи	
	профіль	назва	профіль	назва
Полтавська	загально-зоологічні	Руський Орчик	ботанічні	Парасоцький ліс
	ботанічні	Малоперещепинський		
	орнітологічні	Святилівський, Михнівський		
Рівненська	загально-зоологічні	Урочище Прище	ботанічні	Урочище Хвороща, урочище Острожчин, Юзефінська дача, Урочище Нетреба
	ботанічні	Вишнева гора, Сварицевицький, Озерський, Хиноцький, Золотинський, Вшичівський, Суський, Бущанський		
	лісові	Висоцький		
Сумська	ботанічні	Банний яр	ботанічні	Яблуня-колонія
	лісові	Урочище Великий бір		
	орнітологічні	Журавлиний	зоологічні	Урочище Боромля
Тернопільська	ботанічні	Урочище Криве, Жижавський, Обіжевський, Яблунівський, Шупарський, Веселівський, Довжоцький, Голицький	ботанічні	Урочище Глоди, Урочище Залщицька діброва в Шутроминях, Урочище Подільська бучина в Іванкові
	лісові	Дача Галілея, Суразька дача		
	орнітологічні	Чистилівський		
Харківська	загально-зоологічні	Бурлуцький, Катеринівський		
	ботанічні	Вовчанський		

Продовження табл. 2.19

Область	Заказники		Пам'ятки природи	
	профіль	назва	профіль	назва
Херсонська	ботанічні	Джарилгацький		
	лісові	Бакайський, Березові колки		
	орнітологічні	Ягорлицький		
Хмельницька	ботанічні	Товтра Вербецька, Городоцький, Зарудка зелена, Карабчівський, Довжоцький, Нижні Патринці, Чапля, Панівецька дача	ботанічні	Товтра Самовита
	лісові	Сатанівський		
Черкаська	ботанічні	Русько-Полянський	ботанічні	Закревський бір
	орнітологічні	Липівський	зоологічні	Урочище Школа
Чернівецька	лісові	Лунківський, Петрівецький	ботанічні	Тисовий яр, Урочище Білка, Рухотинський ліс, Шилівський ліс
	орнітологічні	Драницький		
Чернігівська	загально-зоологічні	Каморетський		
	ботанічні	Середовщина, Брецький, Оболонський, Путивський		
АР Крим	ботанічні	Урочище Куболач, Канака, Новий Світ, Урочище Карабі-Яйла, Арабатський	ботанічні	Карабі-яйлинська котловина, Гора Кара-Тай
	орнітологічні	Астанінські заплави, Каркінітський		
м. Севастополь	загально-зоологічні	Бухта Козача		
м. Київ			ботанічні	Романівське болото

Поряд із природними та біосферними заповідниками заказники покликані зберігати видове різноманіття, охороняти рідкісні та зникаючі види флори і фауни, в першу чергу ті, які занесені до Червоної книги України. Нині вона включає 382 види тваринного та 541 вид рослинного світів.

Серед занесених до Червоної книги України рідкісних та зникаючих представників флори і фауни багато ендемічних та реліктових видів, хоч вони і не всі занесені до книги.

Найбільше ендемічних видів рослин та тварин у Кримських горах. Українських Карпатах і на Подільській височині. Лісові ендеміки рослинного світу розподілені по регіонах України наступним чином: Крим - 10 видів, Карпати та Поділля - по 8, Західне Полісся - 6, Причорномор'я - 5, Київське та Промислове Подніпров'я - по 2, Лівобережне Придніпров'я та Донбас - по 1 [5]. У рослинному світі найбільше ендеміків зустрічається серед судинних рослин (родина ясноткових, трояндових, гвоздикових, айстрових, бобових, злаків), лишайників та мохоподібних, тваринному - комах, молосків, земноводних, риб та ссавців. Вцілому серед лісових ендеміків тваринного світу 6 видів збереглося у Криму та 2 в Українських Карпатах.

Серед вузьколокальних ендеміків України: лисиця кримська та олень кримський благородний, онкоцефал кримський (с. Морське), пилкохвіст Болдирева (сmt. Гаспра), лептоюлюс Семенкевича (Голосієво, м. Київ), бранхінекта маленька (м. Новомосковськ); аконіт Жакена (г. Великий Діл, г. Чивчин, хр. Чорногора), головачка Литвинова (околиці с. Верхня Дуванка Луганщини), зозулинець жилкуватий (Середнє Подніпров'я), зірочник Стевена та глід Пояркової (Карадаг).

До Червоної книги України занесено 199 реліктів тваринного та рослинного світу. Лісових реліктів найбільше в Українських Карпатах - 39 видів флори та 8 видів фауни, Криму - відповідно 38 та 9,

багато їх на Поліссі та Поділлі. Серед реліктів тваринного світу: хохуля звичайна (Сумська та Луганська області), полоз леопардовий (ПБК), безнога ящірка жовтопузик (Крим), лосось дунайський (річки Тиса та Прут), прісноводний краб (річки Чорна та Учансу), широкопалий рак (річки Ірша, Гнилий та Гірський Тікич), серуліна зубчаста (Тячівський район), багато комах.

Деякі реліктові види судинних рослин можна зустріти лише в чітко означених місцях: краєкучник персидський (гора Яузлат поблизу Ялти та водоспаду Учансу), дельфіум високий (масив Боржава), сміл-

ка яйлинська (поблизу Бесідки Вітрів на Гурзуфській яйлі), фіалка Джоя (поблизу села Герасимів Тлумацького району), Вовчі ягоди Софії (с. Охрімівка Вовчанецького р-ну), ясен білоцвітний (біля м. Виноградів), серпій донецький (с. Полівка Краснодонського р-ну), дріада восьми-пелюсткова (гори Близниця та Піп Іван) тощо. Єдине місцезнаходження у Європі паломокладія вічнозеленого (мох) - це Чуфут-Кале, масив Агармиш та ущелина Хапхал в Криму. Найбільша кількість реліктових видів рослинного світу властива хребтам Чорногора та Чивчини в Карпатах, Гірському Криму та ПБК, Кременецьким горам; ковилових та злакових - степовій зоні України.

Ендеміки та релікти є цікавим об'єктом пізнавальної рекреації, однак варто пам'ятати, що рекреаційне навантаження є однією з найбільших антропогенних загроз зникнення представників флори та фауни. Саме рекреація є чинником зникання для 48 видів лісових рослин та 21 виду тварин України. Для порівняння: в результаті суцільного вирубування лісів під загрозою зникнення 96 видів рослин та 60 видів тварин [5].

І серед заказників, і серед пам'яток природи найчисельнішими є ботанічні. Під охорону в Україні взято 3025 пам'яток природи, з них 132 державного значення, в т.ч. ботанічних - 42, зоологічних - 5. В цілому ж в Україні на 2003 рік існувало 1597 ботанічних та 36 зоологічних пам'яток природи. Найбільше таких об'єктів у Тернопільській (251 та 3), Івано-Франківській (144,1), Львівській (108), Волинській (102,8), Вінницькій (97,6) областях.

Серед основних функцій, що виконують ботанічні пам'ятки природи: оздоровчі, ресурсозберігаючі та природоохоронні. Зокрема унікальні ботанічні об'єкти є основою для розвитку екскурсійної діяльності, пізнавального та наукового туризму.

Досить чисельною групою серед ботанічних пам'яток природи є поодинокі дерева: екзотичні, еталонні, багатовікові, пов'язані з життям видатних людей. Серед подібних відзначимо ті, які найбільш наближені до основних туристичних маршрутів України: серед екзотів - кледрас-тис жовтий, сосна румелійська, псевдотсуга, кіпарисовик горіхплодний, гледичія (м. Львів), 160-річна 8-стовбурна сосна австрійська (с. Струсів Тербовлянського р-ну), 5-ти стовбурний каштан (м. Сімферополь), яблу-ня-колонія (м. Крелевець), 5-ти стовбурний дуб (Бучацький р-н), бун-дук канадський та софора японська (м. Заліщики), тольпанові дерева (м. Сквиря та Хмельницький р-н), екзотичні дерева Глухівського педінституту, гінґо більбоа, дуб білий, липа американська (м. Одеса, м. Полтава), 150-річні гінґо дволопатевої (м. Тернопіль, м. Івано-Франківськ), єдині два дерева в Україні золотої модрини (Берегометський парк); іменні дерева - дуб Максима Залізняка (Чигиринський р-н), дуби Тараса

Бульби (Зліщицький р-н), липа та дуб Б.Хмельницького (відповідно Золочівський р-н та урочище «Різаний яр» Корсунь-Шевченківський р-н), липа Максимовича (Звенигородський р-н), дерева Тараса Шевченка (переважно Черкащина, Тернопільщина), Пушкінський платан (м. Одеса), сосна М. Гоголя (Канівський р-н), дуб Івана Франка (м. Стрий), сосна Лесі Українки (Шумський р-н) та Лесин ясен (м. Луцьк), дуб М.Коцюбинського (Жмеринський р-н), липа та дуб П. Тичини (Бобровицький р-н); еталонні модрина (с. Деревичі, Любарський р-н), алея дуба червоного (Барський р-н), каштановий гай (біля смт. Середне Ужгородського р-ну) та багато-багато інших.

Головне мета дендропарків - збереження, вивчення і збагачення у спеціально створених умовах різних видів дерев і чагарників. Відповідно до цього вони проводять інтродукцію та акліматизацію рослин, їх селекцію, приділяючи особливу увагу збереженню рідкісних та зникаючих видів. Все це поєднується з високими вимогами до ландшафтної архітектури. Більшість дендропарків є також важливим об'єктом екскурсій та туризму, місцем відпочинку - як правило, в експозиційній зоні.

В Україні функціонує 39 дендропарків загальною близько 1500 га, з них 20 - державного значення [див. карта 2.3].

Беззаперечним лідером чсеред українських дендропарків є уманська **Софіївка**. Це витончене поєднання шедеврів садово-паркової архітектури (висячі містки, романтичні альтанки, мармурова скульптура), унікальної колекції екзотичних дерев і чагарників (550 видів і форм), нагромадження каміння (геологічний музей під відкритим небом), води. Парк, головним завданням якого є створення певного меланхолійного настрою та налаштування на філософські міркування, повністю відповідає стилю пізнього романтизму. Його було створено у рекордно короткий термін (1796-1800 рр.) кріпосними графа Потоцького на догоду його дружині Софії. За довгу історію існування він неодноразово реконструювався,

однак, першими будівничими були бельгійський інженер Метцель та кріпосний садівник Заремба. Плинність і суєтність світу підкреслюють всі складові парку: тарпейська скеля, павільйон Флори, фонтан Змія, долина гігантів, великий водоспад, річка Стікс, Єлісейські поля, грот Венери, Амстердамський шлюз, острів Цірцеї, трояндовий павільйон, англійський парк, тераса муз, алея скульптур, китайська альтанка тощо.

На декілька років старішим (1793 рік), одним з найкращих та найбільшим за площею (297,0 га) дендропарком України є **Олександрія** в м. Біла Церква. Цей чудовий зразок романтичного парку був закладений як заміська резиденція графа К.Браницького за проектом і під керівництвом італійця Д. Бонаті та садівника А. Стронге. Парк є гармонійним поєднанням лісових масивів (в основі багатовікова дубина; біля 800 видів і форм дерев та чагарників), величної паркової архітектури в стилі пізнього неокласицизму (палац, турецький будиночок, колонада Ехо, китайський та арковий містки, колона смутку, кругла бесідка, композиція Лев тощо), водного дзеркала ставків та водоспадів (Руїни, Великий) та мальовничої долини річки Рось.

На відміну від більшості парків України домінантою **Тростянця** (Ічнянський р-н Чернігівської області) є не палаци, а земля і зелень. До взірця у парку доведені прийоми формування галявин серед біля 20 лісових масивів з романтичними назвами Бабусин, Прохолода, Метечь, Вітерець, Наталин, Ялинки тощо. Історія парку розпочинається з 1830 року, коли І.М. Скоропадський отримав у спадок хутір Тростянець. Вже в 1833 році було побудовано палац та штучні ставки (Великий, Лебединий, Куциха та Безіменний), у 1834-36 роках було висаджено групи дерев-екзотів, привезених з садів Петербурга, Риги, Києва, Криму. Унікальним за своєю красою та рельєфом є гірський сад Швейцарія.

Найстарішим дендропарком України є **Оброшинський** у Пустомитівському районі Львівщини, який закладено у 1730 році.

Невід'ємною складовою ново-асканійського природно-заповідного комплексу також є дендропарк. Дендропарк **Асканія-Нова** було засновано у 1887 році і нині ця унікальна оаза серед південних степів України володіє однією з найбагатших колекцій, яка нараховує близько 1000 видів і форм. Основа експозиційної зони дендропарку - велика степова галявина в оточенні дубів та сосен, гармонійно доповнюється горіховою галявиною, бором із чорної сосни, дібровами, мальовничими приозерними ландшафтами. В різні періоди галявини вкриваються килимами конвалій, барвінку, фіалок, бузку, жасмину. Все це є складовою головного маршруту дендропарку завдовжки 3,3 км.

Одним з наймолодших дендропарків України державного значення є **Діброва** (закладений у 1972-73 рр.) у Богородчанському районі Івано-Франківської області. Всього на 8 га площі представлена колекція з майже 300 видів та форм дерев Євразії та Північної Америки. Тут також зібрана найбільша в Карпатах колекція кедрових сосен.

Серед дендропарків державного значення наймолодшим є **Березнівський** (Рівненська обл., 1989 рік), місцевого значення - **Дружба** (м. Лозова, Харківська обл.) та **Євпаторійський** (2000 рік). Найбагатша колекція зростаючих видів і форм (близько 2000) - прерогатива дендропарку **Дружба** (Івано-Франківськ).

Ботанічні сади є переважно науково-дослідними закладами, однак, зважаючи на цікаві, часто унікальні колекції представників вітчизняної та зарубіжної флори, не можуть залишитися осторонь екскурсійної справи. Зокрема, лише в **Чернівецькому** ботанічному саду можна побачити в Україні псевдотсугу Мензіса, плакучу форму дуба, ялину колочу та унікального представника Мексики - ліквідамбара смолоносного. Найбагатшу флористичну колекцію серед українських ботанічних садів має **Нікітський** (близько 15 тис. видів і форм), водночас він є і найбільшим (876,6 га). Заснований ботсад у 1812 році вченим-ботаніком Х.Х. Стевенем. Рослини згруповані у Верхньому, Нижньому та Приморському парках за принципом найбільшого декоративного ефекту, який посилюється чудовими видами на море, м. Ай-Тодор та гору Ай-Петрі, приморський парк більше нагадує екзотичний ліс з теплолюбних субтропічних рослин: пальм, кріптомерії японської, мирту, бамбуку, кипарисів. У парку зібрана одна з найбільших колекцій троянд.

Улюбленим місцем відпочинку киян, особливо в пору цвітіння бузку (понад 1000 кущів) є **Національний ботанічний сад ім. М. Гришка НАН України**. Створено сад у 1936 році. Його вирізняють мальовничі природні ландшафти (перепад висоти в межах саду близько 90 м), унікальний взаємозв'язок з оточенням (панорама Дніпра, музею Великої Вітчизняної війни, Києво-Печерської лаври та Видубецького монастиря). Експозиції створено за трьома принципами:

- ботаніко-географічний - відтворено флору, рельєф і типові пей зажі ботаніко-географічних районів України («Карпати», «степ», тощо);
- систематичний - колекція рідкісних рослин України, дендрарій. Тут зібрана найбільша в державі колекція дубів та кленів;
- колекційний - багато- і однорічні декоративні, плодові, лікарські рослини. Окрім колекції бузку, варто зазначити «Золоту долину» (галявина з колекцією форзицій), розарій та Скельний сад.

Одним з найдавніших садів України є ботсад ім. академіка Фоміна, закладений при Київському університеті імені Тараса Шевченка у 1939 році за проектом О. Беретті під керівництвом проф. Р.Е. Трауєтфеттера. Оранжереї почали будувати в 1946 році і саме їм сад завдячує найстарішою колекцією і екземплярами пальм, араукарій, саговиків у закритому ґрунті. Ця мальовнича оаза посеред величезного міста має найчисельнішу колекцію кактусів та сукулентів, унікальний багатоярусний сад хвойних порід та колекцію декоративних рослин з понад 300 видів.

Специфікою **Одеського** ботанічного саду є ділянка дикого степу, колекція катальпи квітучої, кам'яна гірка з мексиканськими опунціями, конвалієве дерево, колекція цитрусових, горіхів та персиковий сад, а **Львівського** - 179 екзотичних та садово-гібридних видів і форм дерев, вікові липи, колекція троянд, жоржин, ірисів, тюльпанів, гіацинтів, глідюлусів на фоні витончених архітектурних споруд XVIII ст.

Праобразом ботанічних садів виступають аптекарські сади. Зокрема аптекарський сад у Києві був закладений на схилах Андріївської гори в кінці XVIII ст. Перший ботанічний сад в Україні було закладено у 1804 році в м. Харкові. Загалом нині в Україні функціонує 16 ботанічних садів державного значення в різних ландшафтно-кліматичних зонах. Більшість з них підпорядкована вищим навчальним закладам [див. табл. 2.20].

Таблиця 2.20 – Ботанічні сади України
(на основі 2, 8, 13).

Ботанічний сад	Місце-роташування	Площа, га	Дата закладення (отримання статусу)	Кількість видів і форм флори
Державний Нікітський	смт. Ботанічне, АР Крим	876,6	1812 (1983)	15000
Державної агроєкологічної академії України	м. Житомир	35,4	1933 (1983)	1000
Дніпропетровського національного університету	м. Дніпропетровськ	33,0	1930 (1972)	3000
Донецький	м. Донецьк	262,2*	(1964)	8600
Ім. академіка Фоміна	м. Київ	22,5	1839 (1983)	10000
Кам'янець-Подільський	м. Кам'янець-Подільський	17,5	1930 (1983)	2800
Кременецький	м. Кременець, Тернопільська обл.	200,0	(1990)	...
Криворізький	м. Кривий Ріг	81,0	1981 (1983)	...
Луцький	м. Луцьк	10,0	1977 (1983)	500
Львівського державного лісотехнічного університету	м. Львів	22,7	(1991)	...

Продовження табл. 2.20

Ботанічний сад	Місце- роташування	Площа, га	Дата закладення (отримання статусу)	Кількість видів і форм флори
Львівського державно- го університету ім. І. Франка	м. Львів	18,5	1911 (1983)	1200
Національний ім. М. Гришка НАН України	м. Київ	130,0	1936 (1983)	13000
Одеського національ- ного університету	м. Одеса	16,0	1880 (1983)	2000
Ужгородського держав- ного університету	м. Ужгород	98,5	1946 (1979)	300
Харківського держав- ного університету	м. Харків	41,9	1804 (1998)	1700
Чернівецький	м. Чернівці	3,5	1877 (1983)	1300

Примітка: * – з філіалом 350,5 га, значну частину саду займає помістя Р. Ахметова.

Крім зазначених у таблиці ботанічні сади місцевого значення є у Кривому Розі, Львові, Сумах, Почаєві, Тернополі та Києві.

Як засвідчує досвід, значну роботу по збереженню генофонду рідкісних та зникаючих видів тварин здійснюють не лише заповідники та заказники, а й зоопарки, акваріуми та океанарії. Саме це робить їх цікавими об'єктами відпочинкової та пізнавальної рекреації. Світова мережа нараховує понад 1000 зоопарків. Кількість зоопарків в Україні, як і їх видовий склад постійно розширюється. Нині функціонує 15 зоопарків, в т. ч. 7 державного значення: у Миколаєві, Одесі, Рівному, Харкові, Черкасах, Києві та Мені (Чернігівська область).

Одним з найстаріших зоопарків України є Харківський (1895 рік). В 2-й половині 90-х років ХХ ст. було створено зоопарки у Ялті, Новомиколаївському районі Запорізької області (зоопарк «Таврія» є найбільшим на сьогодні за площею зоопарком України - 290,0 га), Пустомитівському районі Львівської області, Підмихайлівський у Рогатинському районі Івано-Франківської області, Лановецький зообот-сад у Тернопільській області та Кам'янці-Подільському.

В якості туристичного ресурсу виступають і заповідно-мисливські угіддя, особливо в умовах зростання популярності мисливських та фіш-турів. Площа мисливських угідь лісомисливських господарств Держкомлісгоспу становить 1,1 млн га. Крім того, значні площі мисливських угідь є у віданні Українського товариства мисливців та рибалок, Товариства військових мисливців та рибалок тощо. Поблизу Києва функціонує два заповідних лісомисливських господарства: Дніпровсько-Тетерівське (Вишгородський та Поліський райони) і Заліське (Броварський район Київської та Козелецький Чернігівської областей). Мисливська фауна характерна для Київського Полісся: свиня дика, лось, олень європейський, козуля, лисиця, заяць-русак, бобер, видра, ондатра; з птахів водяться тетерук, куріпка сіра, вальдшнеп, фазан, качки. Ведуться роботи по акліматизації лані, зубра, оленя плямистого. В Карпатах функціонує чотири державні лісомисливські господарства: «Майдан» у Львівській області, «Осмолода» та «Карпати» в Закарпатській області і «Буковинське» в Чернівецькій області. Щільність мисливських видів у 2-5 разів вища ніж на сусідніх територіях [6, с. 64].

Мисливська фауна України є досить різноманітною. Найпоширенішими серед мисливських видів ссавцями є:

- бобер річковий - річкові системи Прип'яті, середньої течії Пд. Бугу, середньої та нижньої течії Дніпра);
- бабак - пониззя Дніпра та північний схід України; заєць сірий - всюди, особливо на Поліссі та в лісостепу; білка звичайна - Полісся, Карпати, лісостеп; тхір світлий - окрім Полісся та Карпат; лисиця звичайна - всюди; вовк - за винятком Таврійських степів та Криму (зустрічається на Кінбурнській косі);
- козуля - північ, Карпати;
- кабан - Полісся, Карпати, лісостеп.

Значну частину мисливської фауни становлять птахи: понад 50 видів. У великій кількості ще зустрічаються крижень, чирок-тріскунок, чирок-свистунок, чернь червоноголова, шилохвіст, курочка водяна, бекас, куріпка сіра, гуси, кулики та ін.

Через неконтрольований відстріл ареали основних видів тварин значно скоротилися. Здобування мисливських тварин зменшилося за останні 30 років у 3 ризи [4]. Зокрема таких цінних як олень благородний, козуля європейська, лось благородний, ведмідь, куниця лісова та кам'яна. Деякі з видів занесено до Червоної книги і полювання на них заборонено (борсук, видра річкова, норка європейська, тхір степовий, рись, горностай, глухар, тетерук, рябчик, дрохва, кроншнеп великий,

огар, тощо). Поряд з тим проводиться успішна акліматизація енотовидної собаки, ондатри, білки-телеутки, дикого кроля, зубра, оленя плямистого, косулі сибірської, кабана середньоазіатського тощо, яких можна віднести до перспективних мисливських видів [6]. Звірогосподарства розводять норку американську, песця, сріблясто-чорну лисицю, нутрію.

У внутрішніх та прибережних водах України нараховується біля 270 видів риби. Основними прісноводними видами є короп, сазан, лящ, лин, карась, щука, судак, амур та товстолобик (всюди), форель та харіус (переважно Карпати), карликовий сомик (Шацькі озера), дунайський лосось та оселедець. У природних прісних водоймах поширені також сом, окунь, йорж, плітка, краснопірка тощо. У прибережній смузі Чорного моря водяться білуга, севрюга, осетрові, скумбрія, ставрида, сардина, кефаль, килька, камбала, бички, оселедці; Азовського - хамса, керченський оселедець, тюлька, камбала глосса та калкан, бичок леопардовий, пиленгас. Знову ж таки, значною проблемою залишається різке скорочення продуктивності українських водойм: за останні 20 років вилов риби скоротився у 2,5 рази [4].

Таким чином, серед біотичних туристичних ресурсів найбільше навантаження припадає на зелені зони міст, дендропарки, ботанічні та зоологічні сади, в той час, як унікальні об'єкти українських заказників та пам'яток природи, які можуть бути основою пізнавально-наукової рекреації та екскурсійної справи, залишаються осторонь уваги організаторів туризму в Україні. Різномірний породний склад лісів сприяє широкому діапазону задоволення естетичних та оздоровчих потреб населення.

Взаємодія природи та людини здійснюється за принципом негативного зворотного зв'язку, що призводить до деградації лісових насаджень. Підвищення стійкості та ефективності охорони, збереження і раціональне використання біотичних туристичних ресурсів неможливі без проведення відповідних господарських, організаційно-технічних та профілактично-запобіжних заходів. При рекреаційному використанні біотичних ресурсів необхідно пам'ятати, що рекреаційна ємність парку становить приблизно 30-150, лісопарку - 8-20, лісу - 1-10 чол./км кв. У цьому контексті необхідно віддавати перевагу контрольованій рекреації, любительським видам промислу та посилити охорону рідкісних, ендемічних, реліктових видів флори і фауни.

Список посилань:

1. *Генсирук С.А., Нижник М.С.* Рекреационное использование лесов - К.: Урожай, 1987.
2. Географічна енциклопедія України: В 3-х т./ Редкол.: ... О.М. Маринич (відпов. ред.) та ін. - К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1989. - Т. 1: А - Ж.; 1990. - Т. 2: З-О.; 1991.-Т. 3: П - Я.
3. *Герасимович В.Н., Голуб А.А.* Методика зкономической оценки природных ресурсов. - М.: Наука, 1988.
4. *Гродзинський Д.М., Шеляг-Сосонко Ю.Р.* та ін. Проблеми збереження та відновлення біорізноманіття в Україні. - К.: Академперіодика, 2001.
5. *Дубін В.Г.* Регіональні проблеми збереження рідкісних видів біоти у лісах України // УГЖ. - 2002. - № 2. - С. 20-27.
6. *Євдокименко В.* Регіональна політика розвитку туризму. - Чернівці: Прут, 1996.
7. *Коротун І.М., Коротун Л.Н., Коротун С.І.* Природні ресурси України. - Рівне, 2000.
8. *Леоненко В.Б., Стеценко М.П., Возний Ю.М.* Атлас об'єктів природно-заповідного фонду України. - К.: ВПЦ «Київський університет», 2003.
9. *Мацола В.І.* Рекреаційно-туристичний комплекс України. - Львів, 1997.
10. *Нижник М.С.* Лес й отдых. - К.: Наукова думка, 1989.
- П./Товлов В.І, Черчик Л.М. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи. -Луцьк, Надстир'я, 1998.
12. *Руденко В.П.* Географія природно-ресурсного потенціалу України. -К.: ВД «К.-М. Академія» - Чернівці: Зелена Буковина, 1999.
13. *Сады, парки й заповідники Украинской ССР.* - К.: Будівельник, 1985.
14. *Середін В.І., Парпан В.І.* Ліс - база відпочинку. - Ужгород: Карпати, 1988.
15. *Фоменко Н.В.* Туристичні ресурси та курортологія. - Івано-Франківськ, 2001.
16. *Царик Л., Чернюк Г.* Природні туристичні ресурси. Методи оцінки і аналізу. - Тернопіль, 2001.
17. Червона книга України: Рослинний світ / Редкол.: Ю.Р. Шеляг-Сосонко (від. ред.) та ін. - К.: Укр. енциклопедія, 1996.
18. Червона книга України: Тваринний світ / Редкол.: М.М. Щербак (від. ред.) та ін. - К.: Укр. енциклопедія, 1994.

Рельєф як туристичний ресурс

Серед туристичних ресурсів вагому роль відіграє рельєф. По-перше, він суттєво впливає на просторову диференціацію кліматичних, біотичних та інших ресурсів. По-друге, рельєф відіграє важливу роль у задоволенні людської потреби в красі, створюючи сприятливий психологічний клімат для успішного лікування, відпочинку та оздоровлення. По-третє, посередництвом рельєфу найбільшою мірою серед туристичних ресурсів проявляється протилежність поглядів двох суб'єктів оцінки - туриста і рекреаційної галузі: найпривабливіші та найбільш контрастні території, в першу чергу гірські, водночас є найбільш важкодоступними з точки зору інженерно-будівельного освоєння території. При нагоді відзначимо, що психолого-естетична оцінка рельєфу носить цілком суб'єктивний характер, а з метою запобігання рекреаційної дигресії (визначення оптимального туристичного навантаження), перед початком туристичного освоєння території, конче необхідно ознайомитися з особливостями її рельєфу.

З точки зору розвитку туризму рельєф України може бути оцінений як: > найкращий, добрий та задовільний (за типологією Фоменка Н.) - гірський, передгірський, пересічний, височинний, погорбований - приблизно 50 % території;

^ сприятливий для туристичного освоєння - 94 % державної території знаходяться в межах Східноєвропейської рівнини. Гірські системи Українських Карпат та Криму при сильному естетичному забарвленні також не завдають значних перешкод для такого освоєння.

Виходячи з показників психолого-естетичної оцінки, найбільший ступінь контрастності, пейзажної насиченості, екзотичності та унікальності мають гори. Українські Карпати та Кримські гори займають сукупно

6,8 % території України [6].

На території Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей з північного заходу на південний схід смугою паралельних хребтів завширшки 100-110 км та завдовжки понад 270 км простягаються **Українські Карпати**. Гірські хребти, роз-

ділені поздовжніми мальовничими улоговинами та розмежовані глибокими поперечними долинами з Яблуницьким (931 м), Ужоцьким (889 м), Середнім Верецьким (839 м) та ін. перевалами. Абсолютні висоти гірської системи становлять від 120 до 2061 м (найвища українська вершина -г. Говерла).

Скибові (зовнішні) Карпати представлені середньовисокими куполоподібними згладженими вершинами Бескидів та Покутсько-Буковинського хребтів з найвідомішими гірськолижними курортами України (Славське, Яремча, Ворохта, Косів), між якими знаходяться менш освоєні в рекреаційному відношенні Горгани з плоскими гребенями, крутими схилами та кам'яними розсипами.

Найвищі вершини [див. табл. 2.21] та більш різкі перепади відносних висот характерні для центрального пасма Карпат, де знаходяться Чорно-гора (всі українські вершини понад 2000 м), Свидовець, Рахівські гори, Гриняви, Чивчини тощо. Зокрема, Чорногора та Полонинський хребет (Пікуй, Боржава, Красна) характеризуються конусоподібними вершинами; Чорногора та Свидовець - найбільшим проявом льодовикових форм рельєфу (кари, трогові долини тощо); Мармароський масив, Рахівські гори та Чивчини - гострими вершинами з крутими схилами та глибокими мальовничими долинами і найбільшим проявом карсту в Карпатах; Вододільний хребет пологими складчасто-бриловими масивами, де знаходяться основні родовища карпатських мінеральних вод. Внутрішнє пасмо представлене розрізненими невисокими (максимальна висота г. Бужора, 1085 м) масивами Вулканічного хребта (Маковиця, Синяк, Великий Діл тощо) на території Закарпаття.

Таблиця 2.21 – Найвищі вершини деяких гірських хребтів та височин України [за 3 та 7]

Назва	Висота, м	Місцезнаходження
Говерла	2061	Чорногора
Бребенескул	2035	Чорногора
Піп-Іван	2022	Чорногора
Петрос	2020	Чорногора
Гутин Томнатик	2017	Чорногора
Ребра	2007	Чорногора
Піп-Іван Мармароський	1936	Мармароський масив
Близиця	1881	Свидовець
Сивуля	1836	Горгани
Грофа	1748	Горгани

Продовження табл. 2.21

Назва	Висота, м	Місцезнаходження
Стій	1677	Боржава
Роман-Кош	1545	Бабуган-Яйла
Демір-Капу	1540	Нікітська яйла
Еклізі-Бурун	1527	Чатирдаг
Рока	1346	Ай-Петринська яйла
Берда	515	Хотинська височина
Камула	471	Подільська височина
Вапнярка	460	Гологори
Могила Мечетна	367	Донецький кряж
Бельмак-Могила	324	Приазовська височина

Привабливість Карпат значно посилюється особливостями культури і побуту місцевого населення, багатством інших туристичних ресурсів та можливістю задоволення широкого спектру туристичних потреб.

Кримські гори з найвищою точкою Роман-Кош (висота 1545 м) простягаються неширокою (до 60 км) смугою від околиць Феодосії до

Балаклави, створюючи своєрідний амфітеатр та формуючи унікальні туристичні властивості Південного берега Криму. Як зазначають автори «Географії Криму»: «завдяки дугоподібному розміщенню гірських гряд майже паралельно одна одній та підвищенню їх у південному напрямку вони подібні на сходинок п'єдесталу пам'ятника. Однак на місці самого «пам'ятника» виявляється ... западина Чорного моря» [1, с. 34]. У рельєфі гір чітко виділяються майже паралельні Головне (найвище, 1200-1500 м), Внутрішнє (близько 500 м) та Зовнішнє (250-320 м) пасма з крутими південними та пологими північними схилами. Вершини Кримських гір - яйли (від тюрк, джайляу - пасовище) - плоскі і майже безлісі. Гірський Крим поділяється на 10 яйл, особлива мальовничість властива Демерджи-Яйлі, Ай-Петринській, < Байдарській, Бабуган-Яйлі, Чатирдагській. В горах поширені куестові гряди, карстові форми рельєфу, в тому числі печери. Давньовулканічний гірсько-лісовий ландшафт Карадазького заповідника є своєрідним мінералогічним природним музеєм, в якому можна прочитати літопис Землі майже за півтори сотні мільйонів років.

Попри значну тривалість періоду із достатнім сніговим покривом, Кримські гори важко назвати районом розвитку гірськолижного туризму. Натомість розвинутими видами є спелеотуризм, пізнавальний, пішохідний. Найвідоміші туристичні стежки Криму - Голіцинська (Новий Світ), Боткінська, Таракташська, Штангеєвська (Ялта), Карадазька (Щсбетівка).

Приблизно четверту частину території України займають височини. 0«>(>пивок> мальовничістю рельєфу серед них відзначається **Подільська височина**. На півночі вона обмежена сильно розчленованими низькогірними Гологоро-Кременецького кряжу з відносними перевищеннями 150 і ж> м. Від с. Підкамінь Львівської області до м. Кам'янець-Подільський нуїркою смугою витягнуті скелясті розчленовані вапнякові пасма **Лоціпських Товтр (Медобори)**, продовженням яких на південний СХІД < Прут-Дністровські та Мурафські Товтри. Над навколишньою місцевістю окремі платоподібні пасма підносяться на висоту 50-60 м, а над річковими долинами - 100-150 м. В межах Львівської області зна-

ходяться сильно розчленовані, з вузькими річковими долинами і крутими схилами мальовничі **Опілля** та **Розточчя**. Для Всього Поділля характерні яружно-балкові та карстові форми рельєфу, зокрема, наявність найдовших печер України. **Хотинська височина** з горою Берда (515 м) є найвищим елементом Східноєвропейської рівнини від Уралу до Карпат.

Приблизно по лінії Сокаль-Берестечко-Острог-Кривин уступом заввишки 40-60 м у рельєфі північного заходу України виділяється **Волинська височина**, яка на півночі переходить в Поліську низовину. Цікавими її елементами є Мізоцький кряж (314 м) та Пелчинське плато (324 м).

Горбиста поверхня з відносно рівнинними долинами річок, розгалужена яружно-балкова система (особливо інтенсивна в районі Канева, т.з Канівські гори, де глибина яруг становить 85-90 м) властиві **Придніпровській височині**, східною межею якої є чітко виражені, оспівані Т. Шевченком дніпровські кручі.

На лівобережжі України в рельєфі виділяються **Приазовська і Середньоросійська височини** та **Донецький кряж**. Серед особливостей Приазовської височини варто зазначити обривисті схили та виходи на поверхню кристалічних порід; Середньоросійської - розгалужену яружно-балкову мережу; Донецького кряжу - найвищої частини лівобережжя (г. Могила Мечетна, 367 м) - куести, карст, антропогенні форми рельєфу. Північно-східна частина Донецького кряжу - район Слов'янська та Святогірська - отримала назву Української Швейцарії.

В рельєфі рівнинного Криму виділяються **Тарханкутська** (179 м) та **Керченська** (189 м) височини. Найцікавіші елемент останньої - єдині в Україні діючі грязьові вулкани та г. Опук.

У зв'язку з невиразністю та одноманітністю рельєфу **низовини - Поліська, Придніпровська, Причорноморська та Закарпатська** - мають загалом невисоку атрактивну туристичну оцінку. Однак, окремі форми рельєфу - карст, гранітні кар'єри, піщані дюни, ози (Поліська низовина); яри, балки, виступи крейдяних порід, соляні куполи

(Придніпровська низовина); долини річок, балки, кургани (Причорноморська низовина) - у якості пам'яток природи або заказників є туристичними ресурсами. На окрему увагу заслуговує цікавий і загадковий (завдяки певній спорідненості рослинного світу з Кавказом) **Словечансько-Овруцький кряж** (відносні висоти - 50-60 м, абсолютна - 316 м) на території Житомирщини. Найцікавіші форми рельєфу та ландшафти вище зазначених орографічних зон наведені в табл. 2.22.

Досить популярним у світі є спелеотуризм і Україна у цьому плані також може задовольнити найвимогливіших туристів. На території Тернопільської області знаходиться вхід в найдовшу гіпсову печеру-лабіринт світу-Оптимістичну-довжиною 182 км [12, заданими Географічної енциклопедії України - 165 км]. В цілому ж в Україні виділяють 14 карстових областей загальною площею близько 206,5 км² [доповнено 4]:

	<i>Площа, км²</i>	<i>К-сть карст. порож.</i>
Західно-Поліська	45000	-
Дніпровсько-Донецька	38600	-
Причорноморсько-Азовська	37700	12
Подільсько-Буковинська	28000	59
Північно-східна	19300	-
Східно-Подільська	16200	21
Донбаська	11200	6
Рівнинно-Кримська	5800	11
Передгірно-Кримська	2150	18
Гірсько-Кримська	1180	900
Криворізько-Кременчуцька	900	4
Прикарпатська	240	-
Закарпатська	140	3
Карпатська	120	15
Україна	206530	1049

Як свідчать дані, печери та шахти властиві не всім карстовим областям України, адже проявом карстування є також поверхневі форми рельєфу (вирви, лінійки, понори, кари, озера). Найповніше карстові форми рельєфу представлені у Гірсько-Кримській області, де до того ж знаходиться і найбільша кількість карстових порожнин: 85 % відомих на сьогодні в Україні. Вони переважно короткі (загальна довжина -34,4 км; найдовша печера - Червона (13,7 км) у Сімферопольському р-ні), однак займають перші позиції за глибиною (найглибша в Україні печера - Солдатська, 517м; 2-а - Каскадна, 400 м; 3-я - Нахімовська, 374; для порівняння: у світі - Резо Жан Бернар (Франція, 1535 м). Серед гірсько-кримських печер варто зазначити: Узунджа (2,12 км), Еміне-Баїр-Хасан

(1,46; Чатирдаг), Чорна (1,16), Провалля (1,15), Каскадна (0,980; Ай-Петрі), Еміне-Баїр-Коба (0,950; Чатирдаг), Джур-Джур (0,770; поблизу Алушти), Альошина вода (0,620; Довгоруківська яйла), Аянська (0,560; Чатирдаг), Монастир-Чокрак (0,510; Карабі-Яйла), Ені-Сале-3 (0,435; Довгоруківська яйла). Висяча (0,425; Ай-Петрі), Егіз-Тинах (0,345; Карабі-яйла), Печера Миру (0,340; Карабі-яйла), Медова (0,250; Ай-Петрі), Мангупська (0,230; Мангуп), Насонова (0,229; Ай-Петрі), Мап (0,205; Демерджи-Яйла), Кристальна (0,200; Ай-Петрі), Бінбаш-Коба (0,150; Чатирдаг), Басмен-5 (0,070; Ялтинська яйла), Аджі-Коба (0,078; масив Карабі-Яйла), Данильча із залишками невеликого храму біля входу (0,014; с. Соколине).

У карстовому гроті Кіік-Коба на Довгоруківській яйлі (за 25 км на схід від Сімферополя) було виявлено перші знахідки решток неандертальця на території України і Центральної Європи.

Найдовші українські печери властиві Подільсько-Буковинській карстовій області. Так, поблизу с. Коралівка (Тернопільська обл.), знаходиться вхід до Оптимістичної. На території Тернопілля знаходяться також печери: Озерна (107,0; с. Коралівка, с. Сапогів), Кришталева (22,0; с. Кривче), Млинки (21,0; с. Залісся), Вертеба (7,820; смт. Більче-Золоте), Угринь (2,12), Тимкова Скеля (1,78), Ювілейна (1,50). Серед печер Чернівецької області - Золушка (Попелюшка) (80,0; с. Подвірне), Буковинка (2,30; Новоселицький р-н), Баламутівська (с. Баламутівка), Піонерка (с. Юрківці); Хмельницької - Атлантида (2,50; с. Завалля) та інші.

У Чернівецькій області розташовані 3 українські карстово-спеліологічні заказники: Молочнобратацький карстовий масив, Чернопотоцький та Юрківський карст.

Третьою за кількістю карстових порожнин є Передгірно-Кримська область - відомо 18 печер, шахт та гrotів, які досить активно використовуються в туризмі. Серед печер даної карстової області: Зміїна (310 м), Міжгір'я (210 м). В цій області знаходяться і відомі печерні міста та монастир: Ескі-Кермен (V-VI ст.), Мангуп-Кале (VI-XV ст.), Чуфут-Кале (X-XVIII ст.), Успенський монастир (VIII-XIX, відновлено наприкінці XX ст). Карпатські печери та гrotи Мармароського масиву, Рахівських та Чивчинських гір переважно короткі (загальна довжина 15 печер становить 670 м), однак, як і все у цьому краї, ов'язані цікавими легендами та переказами. Найдовші печери - Дружба, Білих Стін, Молочний Камінь - розташовані в долинах Малої та Великої Угольки.

Найбільш відомими печерами інших карстових областей є:

Причорноморсько-Азовська - Заповідна (380 м; складова одеських катакомб), Наталина (180 м; м. Одеса);

- Донбаська - Трипільська (210 м; Артемівський р-н); поблизу сіл Дробівки, Русельниково, Стипа, Новотроїцьке малодосліджені

печери та підземні річки; в околицях Слов'янська та Артемівська розвинутий соляний карст;

- Східно-Подільська - Рошківська-2, Шершенська-2;
- Криворізько-кременчуцька - порожнина у долині р. Жовтої має довжину понад 1,5 км, глибину - 350 м; Закарпатська - три невеликі соляні печери поблизу Солотвина загальною довжиною біля 40 м.

Деякі з карстових порожнин (особливо соляний карст Донецької та Закарпатської областей) використовуються з лікувальною метою (спелеотерапія). Зокрема соляні печери та шахти Артемівська, Соледача, Солотвино широко застосовуються для лікування бронхіальної астми та поряд з гіпсовими печерами Тернопілля і Буковини мають чудові перспективи стати базою у лікуванні психофізіологічних порушень.

Інші карстові області представлені поверхневими, однак не менш атрактивними, формами рельєфу. Більшість з ділянок поширення поверхневого карсту оголошено заказниками та пам'ятками природи.

Таблиця 2.22 – Державні ландшафтні та геологічні заказники і комплексні та геологічні пам'ятки природи [на основі 8].

Область	Заказники ландшафтні/геологічні	Пам'ятки природи комплексні/геологічні
Вінницька	Володимирська дубина, Урочище Самчинецьке, Грабарківський, Коростовецький / -	Урочище Княгиня, Урочище Стінка / Гайдамацький яр, Відслонення Грушанської свити, Відслонення Могилівської свити, Пісковики Бернашівські
Волинська	Нечимне, Чахівський, Мошне, Згоранські озера, Кормин, Урочище Джерела, Кручене озеро, Стохід / -	Горинські крутосхили / -
Дніпропетровська	Балка Північна Червона, Інгулецький степ, Кильченський, Комарівщина, Солоний лиман, Богданівський, Приорільський / -	Урочище Лелія / Скелі Мопра

Продовження табл. 2.22

Область	Заказники ландшафтні/геологічні	Пам'ятки природи комплексні/геологічні
Донецька	Білосарайська коса / Роздольненський	- / Стилське відслонення, Новокатеринівське відслонення, Дружківські закам'янілі дерева, Балка Кровецька, Клебан-Бицьке відслонення
Житомирська	Плотниця / -	- / Кам'яне село
Закарпатська	Брадульський / Зачарована долина	Гора Високий камінь / -
Запорізька	Старобердянський, Обіточна коса, Заплава р. Берда, Сівашик, Коса Федотова, Урочище Білозірське, Крутосхили Каховського водосховища / Дніпровські пороги	Балка Скотовата / Кам'яна могила над р. Молочна, Гранітні скелі
Івано-Франківська	Грофа, Казкова долина / -	Скелі Довбуша, Урочище верхнє Озерище, Касова гора / Старуна
Київська	Дніпровсько-Деснянський, Хутір Чубинського, Калитянська дача, Урочище Мутвицьке, Ржищівський, Козинський / -	- / -
Кіровоградська	Шумок, Монастирище, Черноліський, Чорноташлитський, Когутівка, Миколаївський, Войнівський / -	Витоки р. Інгулець / -
Луганська	- / -	Айдарська тераса / Конгресів яр
Львівська	Бердо, Пікуй, Стариці Дністра / -	Гора Вапнярка / -
Одеська	Савранський ліс / -	- / Одеські катакомби
Полтавська	Дейманівський, Червонобережжя, Білецьківські плавні, Нижньопільський, Лучківський, Вільхівщинський, Короленкова дача, Сулинський / -	- / -
Рівненська	Почаївський / -	Урочище Теремно / -
Сумська	Шалигинський, Середньо-Сеймський / -	- / -

Продовження табл. 2.22

Область	Заказники ландшафтні/геологічні	Пам'ятки природи комплексні/геологічні
Тернопільська	Касперівський / -	Урочище Трубчин / Печери Оптимістична, Озерна, Кришталева, Вертеба, Ювілейна, Млинки, Перлина
Херсонська	Саги, Станіславський, Олександрівський / -	- / -
Хмельницька	Кошарнинський, Велика і Мала Бугаїха, Сокіл, Княжпільський, Івахновецький, Циківський, Урочище Совий яр, Іванковецький, Кармалюкова гора / -	- / Печера Атлантида, Смотрицький каньйон, Китайгородське відслонення
Черкаська	Тарасів обрій, Сулинський / -	Козацький вал, Мошенська діброва, Холодний яр, урочище Бурти / -
Чернівецька	Кадубівська стінка, Товтрівська стінка, Цецино, Чорний Діл, Совицькі болота / -	Борівецька / Печери Піонерка, Попелюшка, Буковина, Баламутівська
Чернігівська	Замглай, Рихлівська дача / -	Урочище Гуліне / -
АР Крим	Плакуча скеля, Аю-Даг, Великий Каньйон Криму / Гірський карст Криму, Качинський каньйон	Гора-останець Мангуп-Кале, Гора Кішка, Агармишський ліс, Гірський масив Караул-Оба, Гора Ак-Кая, Беальбекський каньйон / Урочище Демерджи, Сопка Джау-Тепе, Кизилкоба, Карстова шахта Солдатська
м. Севастополь	Мис Філарет, Мис Айя, Байдарський / -	- / -

Уся сукупність туристичних ресурсів, у т.ч. рельєф, є елементами ландшафту. Ландшафт об'єднує природні комплекси з однаковими загальними морфоструктурними ознаками, якими визначається характер взаємодії основних ландшафтоутворюючих факторів. В залежності від підходу ландшафти поділяються на природні та антропогенні, рівнинні та гір-

ські тощо. Як підтип антропогенного О.О. Бейдик виділяє рекреаційний ландшафт - це геотериторіальна система, в якій тісно взаємопов'язані природні і антропогенно-технічні елементи. Даний ландшафт формується з метою організації рекреаційної діяльності і під її впливом [2]. Серед методів санаторно-курортного лікування, які безпосередньо пов'язані з використанням ландшафтів популярними є теренкур (дозовані прогулянки по розмічених маршрутах) та ландшафтотерапія (використання сприятливого впливу на організм туриста місцевостей з мальовничими краєвидами, часто у поєднанні з аеро-, таласо- або геліотерапією).

Площа ландшафтів, які використовуються або зарезервовані для рекреації в Україні, наведена вище, зокрема в Українських Карпатах вона становить приблизно 40 % території. Також з метою розвитку туризму у структурі природно-заповідного фонду України з середини 90-х років почали виділяти регіональні ландшафтні парки, як природоохоронно-туристичні установи місцевого або регіонального значення. Охорона типових або унікальних природних комплексів носить підпорядковане значення, оскільки їх провідною функцією є забезпечення умов для організації відпочинку населення.

На 2007 рік було створено 44 регіональних ландшафтних парки [див. табл. 2.23 та карту 2.5].

Таблиця 2.23 – Регіональні ландшафтні парки [на основі 8].

№ п/п	Назва	Область	Площа, га	Рік створення
1.	Прип'ять-Стохід	Волинська, Рівненська	22628,00 21600,00	1995
2.	Клебан-Бик	Донецька	1874,00	2000
3.	Донецький кряж	Донецька	3952,20	2000
4.	Меотида	Донецька	13016,90	2000
5.	Половецький степ	Донецька	1335,00	2000
6.	Панай	Запорізька	1025,00	1998
7.	Дністровський	Івано- Франківська	19656,00	1993
8.	Галицький	Івано- Франківська	8306,00	1997
9.	Трахтемирів	Київська, Черкаська	5148,70 5562,50	2000
10.	Біловодський	Луганська	4011,00	2000

Продовження табл. 2.23

№ п/п	Назва	Область	Площа, га	Рік створення
11.	Верхньодністровський	Львівська	8536,00	1997
12.	Надсянський	Львівська	19428,00	1997
13.	Знесіння	Львівська	312,10	1993
14.	Гранітно-степове Побужжя	Миколаївська	6266,80	1994
15.	Кінбурнська коса	Миколаївська	17890,20	1992
16.	Тилігульський	Миколаївська, Одеська	8195,40 13954,00	1995
17.	Ізмаїльські острови	Одеська	1366,00	1993
18.	Диканський	Полтавська	11945,00	1994
19.	Кременчуцькі плавні	Полтавська	5080,00	2001
20.	Надслучанський	Рівненська	17271,00	2000
21.	Прудисанський	Сумська	2538,00	1995
22.	Сеймський	Сумська	98857,90	1995
23.	Дністровський каньйон	Тернопільська	42084,00	1990
24.	Зарваницький	Тернопільська	283,00	1994
25.	Загребелля	Тернопільська	630,00	1994
26.	Печенізьке поле	Харківська	4997,60	1999
27.	Великобурлуцький степ	Харківська	2042,60	2000
28.	Мальованка	Хмельницька	15660,30	1999
29.	Чернівецький	Чернівецька	21504,20	1996
30.	Черемошський	Чернівецька	6555,80	1996
31.	Каліновський	АР Крим	120,00	2000
32.	Бокальська коса	АР Крим	1520,00	2000
33.	Голосіївський	м. Київ	6124,00	1995
34.	Лиса гора	м. Київ	137,10	1994
35.	Партизанська слава	м. Київ	115,00	1994

Крім того в Україні на початок 2003 року існувало 423 ландшафтних заказники. Найбільша їх кількість - у Запорізькій (55), Полтавській (51) та Чернігівській (34) областях. Унікальні об'єкти та ландшафти охороняються в геологічних (14) та загальногеологічному (Дюна, Старовижівський р-н, Волинської обл.) заказниках. Цікавими туристичними об'єктами, як зазначалося вище, можуть бути і пам'ятки природи. Серед них в Україні існувало 149 комплексних та 364 геологічних пам'яток природи. Переважна більшість з них - це мальовничі долини річок, унікальні вихо-

ди та відслонення порід, загадкові печери та гроти, неповторні форми рельєфу.

У контексті розвитку сучасної цивілізації, коли середовище людської життєдіяльності стає все більш штучним, все більшої ідеалізації буде зазнавати краса мало зміненої (дикої] природи. Певною мірою про такі зміни ціннісних орієнтирів пейзажно-естетичної оцінки довілля свідчить розвиток екологічного та екстремального туризму, альпінізму. І хоча природа України зазнала сильного впливу людини, вона багата на унікальні та привабливі ландшафти. Основними природними об'єктами туризму є Карпатські та Кримські гори, Товтри, Кременецькі гори, Дністровський каньйон, карстові печери тощо. Зважаючи на суб'єктивність у сприйнятті навколишнього середовища, можна зазначити, що природні комплекси нашої держави можуть забезпечити найширший спектр вимог туристів.

Список посилань:

1. *Багрова Л.А., Боков В.А., Багров Н.В.* Географія Крима. - К.: Либідь, 2001.
2. *Бейдик О.О.* Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії. - К.: Палітра, 1997.
3. *Географічна енциклопедія України: В 3-х т./ Редкол.: ... О.М. Маринич (відпов. ред.) та ін. - К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1989. - Т. 1: А - Ж.; 1990. - Т. 2: З-О.; 1991. - Т. 3: П - Я.*
4. *Дублянський В.М.* Ломаев А.А. Карстові печери України. - К.: Наукова думка, 1980.
5. *Євдокименко В.К.* Регіональна політика розвитку туризму. - Чернівці, Прут, 1996.
6. *Заставний Ф.Д.* Географія України. - Львів: Світ, 1994.
7. *Коротун І.М., Коротун Л.Н., Коротун С.І.* Природні ресурси України. - Рівне, 2000.
8. *Леоненко В.Б., Стеценко М.П., Возний Ю.М.* Атлас об'єктів природно-заповідного фонду України. - К.: ВПЦ «Київський університет», 2003.
9. *Мацола В.І.* Рекреаційно-туристичний комплекс України. - Львів, 1997.
10. Рекреаційні зони й туристсько-зскурсіонні маршрути До-нецької області «мой Донбасе». Т.1. / Под ред. В.Ф. Горячина, С.С. Куруленко. - Донецк: ДИТБ, 2001.
11. *Фоменко Н.В.* Туристичні ресурси та курортологія. - Івано-Франківськ, 2001.
12. *Царик Я, Чернюк Г.* Природні туристичні ресурси. Методи оцінки і аналізу. - Тернопіль, 2001.
13. *Шищенко П.Г.* Принципи й методи ландшафтного аналізу в регіональному проектуванні. - Київ: Фітосоціоцентр, 1999.

Культурно-історичні ресурси

Візитною карткою українського народу є його архітектурна спадщина. Під охорону держави взято понад 15,6 тис пам'яток містобудування й архітектури, хоча досі обліковано далеко не всю історико-архітектурну спадщину. Хронологічний діапазон архітектурних пам'яток дуже широкий. Найдавніші пам'ятки на території України збереглися в районах північного Причорномор'я: в Ольвії, Херсонесі, Керчі та інших містах Криму.

На Русі кам'яне будівництво розвивається з ХХ ст. До давньоруських пам'яток архітектури (ХІ - початок ХІІ ст.) відносяться пам'ятки що частково збереглися у справжньому вигляді: Софійський собор, Золоті ворота, церква Спаса на Берестові, Успенський собор і Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської Лаври, Михайлівський собор Видубицького монастиря (у Києві) та Спаський собор (у Чернігові).

Будівлі ХІІ - початку ХІІІ ст. свідчать про виникнення різних стилістичних напрямів у кам'яному зодчестві. Київської, Чернігівської, Волинської, Галицької шкіл.

^ Київську школу представляють Кирилівська церква в Києві, Юріївська (Успенська) церква у Каневі, церква Василя в Овручі.

^ Чернігівську школу характеризують Борисоглібський собор, Іллінська церква, Успенський собор Єлецького монастиря, П'ятицька церква.

-/ Уявлення про характер Волинської школи дає Успенський собор у Володимирі-Волинському.

Зі споруд Галицької школи до наших днів збереглася церква св. Пантелеймона в с. Шевченкове Івано-Франківської області та церква св. Миколи у Львові

Ансамблі Києво-Печерської Лаври, Софійського монастиря та історичний центр Львова включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Перспективи щодо включення у цей список мають історичні ансамблі Києва, Кам'янець-Подільського, Новгород-Сіверського, Чернігова тощо

В Україні виявлено 1399 міст і селищ та близько 8 тисяч сіл з цінною історико-культурною спадщиною.

Загалом в країні існує 39 історичних міст, вік яких перевищує тисячу років, понад 500 міст і містечок мають 900-річну історію.

47 найвизначніших ансамблів і комплексів історико-архітектурної спадщини оголошено державними заповідниками, серед них статус національних мають Давній Галич, Києво-Печерська Лавра, Кам'янець, Могила Т.Г. Шевченка, Переяслав, Софія Київська, Стародавній, Херсонес, Хортиця, Чигирин, Чернігів.

Всього в Україні налічується близько 53,6 тис. історико-культурних пам'яток, з яких 12 тис. становить інтерес як туристсько-екскурсійні об'єкти і лише близько 5,5 тис. (за деякими джерелами - 8 тис.) задіяні в туризмі [див табл. 2.24].

Таблиця 2.24 – Пам'ятки архітектури та містобудування

[складено на основі Державного реєстру національного культурного надбання]

Адміністративна одиниця	Історико-архітектурні пам'ятки			Історико-архітектурні та –культурні заповідники і музеї	Історичні міста та селища
	Разом (ново-виявлені)	в т.ч. загально-державного значення	з них у списку всесвітньої спадщини		
АР Крим	992 (50)	193	–	4	25
Вінницька	511 (160)	167	–	–	17
Волинська	468 (180)	200	–	1	14
Дніпропетровська	318 (200)	35	–	–	6
Донецька	76 (140)	15	–	1	8
Житомирська	210 (300)	64	–	–	10
Закарпатська	152 (250)	137	–	–	19
Запорізька	25 (600)	5	–	2	5
Івано-Франківська	1359 (–)	149	–	1	26
Київська	211 (120)	91	–	2	8
Кіровоградська	392 (170)	17	–	1	7
Луганська	341 (100)	25	–	–	8
Львівська	3659 (–)	794	1	6	54
Миколаївська	143 (460)	14	–	1	5
Одеська	1440 (–)	69	–	–	12

Адміністративна одиниця	Історико-архітектурні пам'ятки			Історико-архітектурні та –культурні заповідники і музеї	Історичні міста та селища
	Разом (ново-виявлені)	в т.ч. загально-державного значення	з них у списку всесвітньої спадщини		
Полтавська	199 (300)	62	–	3	10
Рівненська	338 (300)	109	–	3	13
Сумська	473 (200)	127	–	2	15
Тернопільська	1178 (140)	180	–	1	26
Харківська	653 (300)	73	–	–	16
Херсонська	143 (87)	32	–	–	6
Хмельницька	387 (160)	230	1	2	24
Черкаська	312 (380)	56	–	6	11
Чернівецька	738 (300)	112	–	–	7
Чернігівська	230 (160)	171	–	4	15
м. Київ	675 (1000)	390	2	6	1
м. Севастополь	95 (150)	23	–	1	3

АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ є однією з найдавніших колисок сучасної цивілізації. Сліди життя первісної людини, виявлені в печері Кийк-Коба (тюркською кийик - дикун, коба - печера) в 25 км від Сімферополя, свідчать, що вона з'явилась тут близько 100 тис. років тому. На території півострова відомо понад двадцять стоянок того часу, в т. ч. в урочищі Ак-Кая (Біла скеля) в Білогірському районі, яка примітна насамперед великою кількістю поселень, потужністю культурних шарів, насиченістю їх слідами життя первісної людини, що свідчить про тривалість проживання тут первісних мисливців.

Більшість вчених вважають аборигенами Криму таврів (назви -Таврида, Таврія), які спочатку жили на більшій частині півострова, їх фортецею був Харакс на місі Ай-Тодор.

Перші грецькі колонії на кримській землі засновані вихідцями з малоазійського міста Мілета. Освоєння греками Таврики розпочалося із східної її частини: у VI ст. до н.е. виникають Пантікапей (Керч), Мірме-кія (грецькою мурашник), Тірітака, Німфей (на березі Керченської протоки), а також Феодосія, на західному березі - Керкінітіда (Євпаторія), а через століття - Херсонес, який заснували переселенці із малоазійського міста Гераклеї. Протягом V ст. до н.е. в Тавриді склалися два античних державних утворення - Боспорське царство із столицею в Пантікапей і місто-держава Херсонес.

Римські легіонери на кримській землі з'явилися в районі сучасної Керчі у 45 р. в період правління імператора Клавдія. Поступово римські гарнізони розташувалися на території Південного Берегу Криму (ПБК) від Пантикапея до Херсонесу створивши могутню оборонну систему фортець, які були зв'язані між собою легендарними римськими дорогами. Наймогутнішою римською фортецею був Харакс на місці колишньої таврської цитаделі.

Скіфи почали з'являтися на півострові у VII ст. до н.е. Від III ст. до н.е. тут існувала скіфська держава, столиця якої знаходилась на місці сучасного Сімферополя, її скіфська назва не збереглася. Греки називали її Неаполем Скіфським. Під впливом греків скіфи пережили своєрідну «культурну революцію», про що свідчать залишки скіфської архітектури, які нагадують античні еллінські храми. На жаль, не дійшов до нас славнозвісний скіфський «звіриний стиль», що був знищений татарами, яким мусульманська релігія забороняла зображувати живі істоти. Скіфська держава у Криму проіснувала до III ст. н.е. Вважається, що у I/M/ ст. саме тавро-скіфи спорудили могутні міста-фортеці в горах (Ман-гуп, Чуфут-Кале та ін.).

Дорі, Дорас, Дарас, Феодоро - різні варіанти назви грецькими авторами столиці готів. Як називали свою столицю самі готи нам не відомо. Нині, руїни цієї столиці відомі під назвою Мангуп-Кале. У VI ст. Іоанн Богослов іменував готське князівство на півострові Кримською Готією.

У кінці XI-XIII ст. в Криму з'явилися венеціанці та генуезці. Саме тоді генуезці спорудили могутні фортеці у Балаклаві і Судаку, залишки яких і сьогодні притягують погляди туристів. Вони також побудували фортеці: Фори (Форос), Кикинез, Лупико (Алупка), Мусакарі (Мисхор), Ореан-да, Джаліта, Сикита (Никита), Горзувіти (Гурзуф), Партеніт, Біюк-Ламбат, Кучук-Ламбат, Луста (Алушта).

Сучасники зазначали, що поява татар на території півострова у 1223 р. пройшла майже без опору місцевого населення.

У 1680-х роках розпочався відкритий наступ Московії на землі, які ніколи їй не належали, а завершився — наприкінці XVIII ст. ліквідацією Криму як держави.

Кримський півострів має унікальну архітектурну спадщину, яка представлена античними пам'ятками (з IV ст. до н.е.), середньовічними фортецями й печерними містами, культовими спорудами різних світових релігій і конфесій (християнство — католицизм, православ'я вірме-но-григоріанська церква; іслам, іудаїзм) та палацовими ансамблями (XVI-XX ст.). На державному обліку перебуває 1087 пам'яток. До Списку міст і селищ України з цінною комплексною архітектурно-культурною спадщиною занесено 28 населених пунктів: *Алупка, Алушта, Бала-*

клава, Бахчисарай, Ботанічне, Гаспра, Гурзуф, Євпаторія, Інкерман, Керч, Коктебель, Корейз, Лівадія, Масандра, Новий Світ, Ореанда, Паркове, Севастополь, Сімеїз, Сімферополь, Старий Крим, Судак, Утьос, Форос, Феодосія, Чорноморське, Щebetівка, Ялта.

На території сучасного **Сімферополя**, в центрі на високому плато у III ст. до н.е. скіфи заснували свою столицю Неаполіс, а через XV-XVII століть тут звали селище Ак-Мечеть. Російський уряд перейменував місто на Сімферополь (два грецьких слова - «сімфоро» збираю і «поліс» - місто).

Найстаршою будівлею міста є мечеть Кебір-Джамі, споруджена у 1508 р. В Сімферополі є унікальний історико-меморіальний пам'ятник - приміщення колишньої чоловічої гімназії, де працював Д. Менделєєв, навчалися І. Курчатов і І. Айвазовський. Заслугує на увагу палац Воронцова (1826) та Долгоруківський обеліск (1842).

За Преїв адміністративним і економічним центром Кримського ханства був **Бахчисарай** (тюркською мовою - «палац в саду»), що мав і більш ранні назви - Веселе місто, Щасливе місто, Виноградне місто.

Головною домінантою старої частини Бахчисарая є Ханський палацовий комплекс розташований на лівому березі р. Сурук-Су (Чурук-Су - «гнила вода») у її скелястому каньйоні. Найзначнішими спорудами комплексу є головний корпус палацу, гарем, корпус для пошти (свитський, або графський), корпус для варти (XVIII ст.), ханська кухня (XVIII ст.), стайні (XVIII ст.), бібліотека (XIX ст.), Соколина башта (XVIII ст.). Велика мечеть (XVIII ст.), дюрбе Діляри-Бікеч (XVIII ст.), Північне дюрбе (XVII ст.), Південне дюрбе (XVII ст.), Надгробна ротонда (XVIII ст.). Слід також назвати літню альтанку, південну в'їзну башту, набережну з трьома мостами,

сади та паркові споруди, чотири головні подвір'я, ханське кладовище, шість фонтанів, мури тощо.

На схід від споруд палацу й ханського кладовища розташовані лазні «Сари-Гюзель» (1533 р.). Споруда як лазня функціонувала до 1924 р.

Будівництво палацу розпочалося у 1502 р. (за іншими даними - у 1532-1551 рр.). Серед тих, хто споруджував комплекс у XVI-XVIII ст., італієць Альвізе Нові (XVI ст.), іранець Омер (XVIII ст.), який і створив відомий Фонтан сліз. Палацовий комплекс був зруйнований російськими вій-

ськами у 1736-1737 рр. і в первісному вигляді не був відновлений.

Поблизу Бахчисарая на гірському плато розташоване укріплене печерне місто **Чуфут-Кале**. Місто поділяється на дві частини - Старе й Нове. На його території збереглися підземні частини оборонних, господарських, житлових і культових споруд, завдяки чому перші дослідники дали пам'ятці дещо неточну назву - «печерне місто». Засновано у ранньому середньовіччі приблизно у VIII-IX ст. (є версії датування - У-УІ чи X-XI ст.). У 1299 р. місто захопила орда ногайських татар, які назвали його Кирк-Ор («сорок укріплень»).

Старе місто слугувало резиденцією кримських ханів. До початку XVI ст. тут спорудили мури з південною брамою, монетний двір, мечеть, дюрбе Джаніке-ханум тощо. Назва Чуфут-Кале («кале» - фортеця, «чуфут» - єврейська) пов'язана з тюркомовними караїмами, за вірою іудеями, які у XIV ст. заснували Нове місто, спочатку як торговельно-ремісничий посад. Караїми збудували велику і малу кенаси, східний фортечний мур з великою брамою, баштами та ін. У XVIII ст. побудували друкарню, яка була першою в Криму. Після анексування Криму Російською імперією (1783) мешканці поступово переселились в передмістя Бахчисарая і у 1860-х роках місто спорожніло. Одним з останніх мешканців був караїм за походженням видатний вчений історик і археолог, гебраїст А. Фіркович (1786-1874), садиба якого збереглася донині.

Важливими туристичними об'єктами околиць Бахчисарая є Успенський Печерний монастир і (VIII, XV XX), палеолітична стоянка Старосілля (бл. I 100-50 років до н.е.), Алма-Керменське поселення . (II с. до н.е. - III ст. н.е.).

«Печерні міста-фортеці» **Мангуп-Кале, Ескі-Кермен, Киз-Кермен, як і Чуфут-Кале** також розташовані в важкодоступних,

захищених самою природою місцях - на мисах і останцях Внутрішньої гряди Кримських гір.

На західному узбережжі розташована **Євпаторія** - давнє місто-фортеця. Античне поселення на березі Каламітської затоки виникло наприкінці VI - початку V ст. до н.е. Залишки давньогрецької Керкінітиди збереглися в центральній частині міста.

Після захоплення у 1475 р. кримського узбережжя турками на цьому місці була споруджена фортеця Гезлев. Сучасну назву на честь понтійського царя Митридата VI Євпатора місто отримало після підкорення Криму Росією. Колись місто славилось своїми фонтанами і глибокими колодязями.

В центрі Євпаторії на набережній розташована мечеть Джума-Джамі (джума - п'ятниця, джамі - соборна мечеть, арабською - п'ятнична соборна мечеть), збудована в середині XVI ст. турецьким зодчим грецького походження Коджа Сінаном. В житті Кримського ханства ця мечеть відігравала значну роль: саме в ній хани одержували ярлики на правління.

В Євпаторії є текіє дервішів, аналогії якої в наш час зустрічаються рідко. Перським словом «дервіш», що означає «жебрак», називали мусульмани людину побожну, яка шукає спасіння для душі у відлюдному житті. Дервіші серед мусульман займали те саме місце, яке належало в християнстві ченцям. Отже текіє за своїм призначенням монастир. Споруда збудована на зламі XIV-XV ст.

Пам'ятниками архітектури є турецька лазня (XVI ст.) і караїмські кенаси (XVIII ст.).

Під час гастролей театру МХАТ у 1910 р. на кошти К.С. Станіславського в місті було куплено ділянку землі і створено колонію студійців «Вігвам».

Південно-західна частина Кримського півострова - територія, підпорядкована **Севастополю** (грец. севастопос - ушанований, гідний поклоніння, поліс - місто; величний, багата на стародавні пам'ятки: античні міста, середньовічні фортеці, храми тощо. Із містом також пов'язані пам'ятки військової архітектури новітніх часів. На державному

обліку перебуває 95 пам'яток архітектури і містобудування. До складу Севастополя входять історичні міста Балаклава та Інкерман.

Колишня назва Севастополя Ахтіар (Ак Яр - білий стримчак). З 1978 р. діє Національний заповідник «Херсонес Таврійський» розташований на місці стародавнього грецького міста, що виникло тут у V ст. до н.е. Територія досліджується археологами вже 170 років. За цей час відкрито більше третини стародавнього міста. До наших днів збереглося чимало споруд, серед яких античний театр, римська цитадель, середньовічні християнські храми, житлові квартали, вулиці, гончарні майстерні, колодязі та ін. Серед знахідок є унікальні предмети - присяга громадян Херсонеса, декрети, фрески, мозаїки, шиферні ікони, численні побутові предмети. Загалом музейні зібрання нараховують понад 200 тис. експонатів.

на території Херсонеса розташований собор св. Володимира, закладений у 1861 р. над залишками середньовічного (за іншою версією - давньогрецького) храму, який вважається пов'язаним з хрещенням тут у 988 р. київського князя Володимира (відновлено в кінці 90-х років XX ст.).

Заповідник має філії- середньовічні фортеці Каламіта в Інкермані та Чембало в м. Балаклаві.

Балаклава розташована в невеликій затишній бухті, схованій між високими скелястими горами, непомітній ні з суші, ні з моря, з яким вона з'єднана вузькою звивистою протокою. Береги бухти були заселені з давніх часів. У II-III ст. до н.е., на думку вчених, тут були таврські поселення, пізніше грецькі. Давні греки називали її Сюмболон лимне

(«бухта символів»). Припускають, що саме тут Одиссей зустрів велетнів - людоджерів.

В середині XIV ст. Сюмболон завоювали генуезці і назвали Чембало. У 1475 р. місто захопили турки, які дали назву Балик-Юве - «Рибне гніздо», що трансформувалося в Балаклаву.

В Інкермані на правому березі р. Чорної на вершині Монастирської скелі розташовані руїни фортеці. Перше укріплення тут виникло у VI ст. Про ранній період існування фортеці відомості не збереглися. Назва відома із морських карт генуезців XIV-XV ст. Фортеця Каламіта захищала торговий порт Мангупського князівства Авліту. У 1475 р. турки захопили фортецю й перейменували її на Ікерман.

В нижній частині скелі розташований монастир, що виник у VIII-IX ст. В середині XIX ст. він був відомий як інкерманський скит святих Климента і Мартина, який діяв до 1926 р.

Климент - римський єпископ (92-101 рр.), який за проповідь вчення Христа був засланий імператором Тра-яном в «пустинне місце із прилеглих до Херсонеса». У 860 р. просвітителі Кирило і Мефодій знайшли в Криму мощі св. Климентія і привезли їх у Рим. В 988 р. прибуло до князя Володимира посольство з Риму й доставило в Київ частину мощів Понтифіка, які згодом були перенесені до Десятинної церкви в Києві. Після 1240 р. мощі св. Климентія зникли. Доля їх залишається невідомою й сьогодні.

В монастирі було 8 церков. Всі вони і печерні, і наземні - з'єднувались меж собою і з територією фортеці ходами і сходами, висіченими в

скелі. За переказами церква св. Климентя була висвічена власне ним.

У 1941-1942 рр. наземні будівлі монастиря були зруйновані. Постраждала і фортеця Каламіта. Діяльність монастиря зараз відновлена, проводяться реставраційні роботи.

Цікавою архітектурною спорудою є будинок панорами «Оборона Севастополя 1854-1855 рр.», розташований на Бастіонній горі в парковій зоні Історичного бульвару. Споруда являє собою ротонду без вікон внутрішнім діаметром 38 м, усередині якої вздовж стін натягнуто живописне полотно завдовжки 115, заввишки 14 м. Створене воно групою малярів під керівництвом відомого художника баталіста, засновника російської школи панорамного мистецтва Франца Рубо. Відкриття панорами відбулося 14 травня 1905 р. Панорама є складовою частиною Музею героїчної оборони та визволення Севастополя, створеного у 1960 р., до якого також входять музей — оборонна вежа Малахова кургану, Володимир-ський собор і діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.»

Володимирський собор

^споруджений в пам'ять оборони міста у 1854-1855 рр. Освячений у 1888 р. На нижньому поверсі розташована усипальниця адміралів М. Лазарева, В. Корнілова, П. Нахімова, В. Істоміна. На жаль, у 1931 р., коли передавали приміщення собору Осовіахиму під авіаmotorні майстерні, склеп був розкритий, останки адміралів, як «приспешников свергнутой династии» знищені. Коли у

1991 р. спеціальна комісія обстежила склеп, вона виявила серед сміття лише кілька десятків кісток.

Неподалік від собору розташована вежа Вітрів, що залишилася від приміщення Морської бібліотеки. Вона слугувала для вентиляції книгосховищ. Вежа відтворювала древній «Храм вітрів» в Афінах, споруджений | у II ст. до н.е.

Архітектурним пам'ятником є Графська пристань - парадний причал, споруджений у 1787 р. Сучасний вигляд пристань набула у 1846 р.

В 10 м від набережної з води піднімається пам'ятник кораблям, затопленим у 1854-1855 рр., щоб перепинити вхід в бухту ворожим кораблям. Пам'ятник створений на

штучному острівці з граніту скульптором А.Адамсоном у 1905 р., до 50-річчя оборони Севастополя.

Стрімчастим мисом Айя (грец. святий) розпочинається курортна смуга Південного берегу Криму. Тут розташована мальовнича Ласпинська бухта (ласпи - грец. грязь) - унікальне природне сховище, в якому зустрічається чимало реліктових рослин: суничне дерево, ялівець, ігліца, 20 видів орхідей та ін.

Форос - курортне селище, що входить до «Великої Ялти». Існує кілька версій щодо походження назви. У V ст. до н.е. в Давній Греції так називали грошовий внесок до спільної скарбниці Делоського союзу (союзу приморських міст і острові в Егейського моря). На цій підставі деякі історики думають, що в минулому тут знаходилося місце збирання податків і в середньовіччі сюди стікалися податки з усього Південного берегу. За іншою версією, назва пов'язана з Фаросом - відомим маяком античної Александрії, одним з 7 див світу.

Вище сучасного селища виявлений середньовічний храм і залишки оборонної стіни. Саме тут існувала грецька колонія, а пізніше - у середні віки - генуезька фортеця Форі.

На околиці Фороса розташована дача «Тесселі». Поруч, на мисі Сарич - маяк у вигляді шахової тури. Це - найпівденніша точка Криму й України і найбільш вузьке місце Чорного моря - 142 милі до мису Керемпе на Анатолійському узбережжі Туреччини.

На старій Севастопольській дорозі, неподалік Байдарського перевалу, на вершині гори (400 м над рівнем моря) розташована церква Воскресіння Христового, побудована на замовлення власника Фороського маєтку, промисловця А. Кузнєцова. Зведена в пам'ять врятування імператорської родини під час катастрофи поїзда біля ст. Борки Курсько-Харківської залізниці 17 жовтня 1888 р.

На Байдарському перевалі споруджені Байдарські ворота у вигляді арки, що нагадує античний портик. Побудовані у 1848 р. на честь завершення будівництва дороги Севастополь-Ялта, Байдарські ворота можна назвати своєрідним пам'ятником будівельникам. Дорогу на

південний берег через перевал почали споруджувати у 1824 р. У 1826 р. вона з'єднала Сімферополь і Алушту, у 1830-х роках протягнулась до Ялти, а в 1843 р. вийшла до Байдарської долини (Байдар-ова, з тюрк. - пайдар чудова, ова - рівнина).

До спорудження дороги на південний берег можна було добратися через зручний перевал в горах на висоті 578 м, який називають **Чортовими сходами** чи Шайтан-Мердвен (шайтан - диявол, чорт арабською). Перевал, розташований в 9 км на захід від села Оползневе, дійсно нагадує величезні сходи, що круто піднімаються вгору. «Сходи» мають 40 поворотів і довжину близько кілометра. По цій дорозі колись проходили О. Пушкін, О. Грибоедов, В. Жуковський, О. Бунін, В. Брюсов, Леся Українка та ін.

На схід від Форосу на території колишньої садиби XIX ст. **Мелас** (з грецького - «темний» - можливо від скель, які над ним нависають) розташований санаторій. Зберігся великий парк - один з найкращих парків Криму. В центрі парку - палац.

Оригінальним символом курортного селища **Кастрополь** («місто-фортеця» — така ж назва зустрічається на півночі Іспанії) є скеля Іфігенії - пам'ятник природи. Можливо тут, в околицях Кастрополя і був храм, де жрицею Артеміди була Іфігенія, донька Агамемнона, який приніс її в жертву богині, щоб під її заступництвом розпочати Троянську війну. Артеміда замінила на жертвнику дівчину на лань, а Іфігенію на хмарі перенесла із Еллади до Тавриди і зробила її своєю жрицею. Вчені

й досі шукають в Криму місце, де знаходився цей храм.

Сімеїз (з давньогрецької знак) оточений горами: над ним панує вершина Ат-баш (Кінська голова), на західній околиці піднімається гора Кішка. Біля моря розташовані скелі Лебедине крило, Панеа і Діва. Між мисом Ай-Панда і Дівою розташований один з найкращих пляжів на Південному березі.

Масток в Сімеїзі був наданий командирі Балаклавського сторожового батальйону Феодосію Ревеліоті. Лізніше власником Сімеїза був промисловець І. Мальцев, на замовлення якого було побудовано багато споруд, які збереглися до сьогодні.

У приморській смузі **Алупки**, серед великого старовинного парку розташований Воронцовський палац (1830-1848 рр.), збудований як літня резиденція генерал-губернатора Новоросійського краю Михайла Семеновича Воронцова. Він також мав маєтки в Масандрі, Ай-Данілі, Гурзуфі тощо. Для літньої резиденції він обрав Алупку, де були численні підземні джерела. Побудована у 1840 р. мечеть була зруйнована землетрусом у 1927 р.

Алупкінський палацово-парковий ансамбль почався з будівництва «Азіатського павільйону» (зберігся в частково переробленому стані), Чайного будиночка на березі моря, готелю та церкви у вигляді античного храму (дві останні будівлі не збереглися). Проект головного корпусу був виконаний англійським архітектором Е. Блором. Як прихильник історичних стилів в архітектурі він використав переважно форми англійської готики епохи королів династії Тюдорів (1485-1603 рр.). Е. Блор до Алупки не приїздив, спорудженням палацу керував його учень В. Гунт, який доопрацював проект відповідно до рельєфу, доповнив кресленнями проекти окремих корпусів, виконав креслення багатьох малих архітектурних форм тощо. Будівництво велось з 1832 р. дуже інтенсивно: у 1834 р. вже був споруджений головний корпус, їдальня і галерея між ними. У 1838 р. галерея була засклена і перетворена на зимовий сад. У цей же час розпочалось розпланування парадного двору перед північним фасадом головного корпусу із спорудження підпірного муру з півночі, в який було вмуровано готичний фонтан з датою «1839». У 1842 р. до їдальні прибудували Більярдний зал, побудували Шувалов-ський корпус для гостей (названий на честь дочки Воронцова Софії Михайлівни, одруженої з графом О. Шуваловим), господарські корпуси та стайні. У 1844 р. завершили будівництво бібліотеки, біля якої створили «Бахчисарайський дворик» з фонтаном «Марія». У 1847 р. з боку південного фасаду побудували широкі кам'яні сходи, декоровані з боків скульптурами «сторожових левів», привезених з Італії. Головним у композиції південного фасаду палацу є центральний портал з глибокою нішею-екседрою, виконаною в мотивах індо-мусульманської архітектури. Екседра прикрашена ліпним орнаментом і шестиразовим написом арабською

мовою «Немає переможця, окрім Аллаха!». Це вислів Мухаммеда, перейнятий з мурів всесвітньо відомого палацу Альгамбра (XIV ст.) в Іспанії. Е. Блор спроектував екседру як відкритий салон для концертів і вистав.

У 1848 р. було завершено спорудження Алушкінської резиденції побудованої в стилі англійської готики з домішками художньо-декоративних стилів східної індійської архітектури часів Великих Моголів (XVI-XVII ст.).

Алушкінський музей є єдиною в Україні пам'яткою, де повністю збереглися не лише інтер'єри, а й первісне (в основному) умеблювання.

У 1945 р. під час відомої Ялтинської конференції у Воронцовському палаці відбулась попередня нарада міністрів закордонних справ трьох держав.

Курортні селища **Гаспра** (від грец. аспро - білий), **Кореїз** («заселене місце»), **Місхор** («середнє, серединне село») утворюють єдиний курортний район. На 7-кілометровому місхорському узбережжі є дві скульптурні групи - «Русалка з дитиною» в морі, і фонтан «Дівчина Арзи і розбійник Алі-баба». Скульптури ці пов'язані з легендою про красуню, що була викрадена Алі-бабою і продана в гарем турецького султана. Скульптура і фонтан створені на початку XX ст. за проектом відомого естонського скульптора, академіка Петербурзької Академії мистецтв А. Адамсона, автора пам'ятника затопленим кораблям в Севастополі.

Тут і досі збереглися старовинні палаці і вілли - пам'ятки архітектури першої половини XIX ст., які нагадують середньовічні феодальні замки. Саме такі зразки для своїх дач обирали їх власники - князі Голіцини, Нарішкіни, Мещерські. В садибі Л. Нарішкіної «Софіївка» в Місхорі розміщується головний корпус санаторію «Комунари». А санаторій «Ясна поляна» в Гаспрі розташований в романтичному особняку «Александрій» князя А. Голіцина. У вересні 1901 р. в цьому будинку жив Л. Толстой.

Своєрідною візиткою Південного берегу Криму є дача **«Ластівчине гніздо»**, >що увінчує високу Аврори-ну скелю на мисі Ай-Тодор. Будівля, що нагадує рицарський замок, збудована у 1912 р. за проектом А. Шер-вуда на місці попередньої дерев'яної. В архітектурі фасадів використані форми тюдорівської готики. Мініатюрний замок переніс сіль-

ний землетрус 1927 р. Він майже не постраждав, якщо не рахувати гострих шпилів і куска скелі з-під нижнього балкону, що відірвалися в море. З 1968 р. під основу споруди підвели монолітну залізобетонну плиту, будівлю закріпили сейсмічними поясами, відновили шпилі, змінили інтер'єр і відкрили кафе.

Палац «Дюльбер» («чудовий») у мавританському стилі, оточений парком, побудований у 1895-1897 рр. на приморській терасі за проектом архітектора П. Краснова. На замовлення великого князя Петра Миколайовича його кримська резиденція була обнесена високим муром, що для кінця XIX ст. було незвичною прикметою палацу. Слова великого князя: «Ніколи не можна знати, що готує нам віддалене майбутнє», справдились. Під час революції члени імператорської родини - імператриця Марія Федорівна (мати Миколи II), великі княгині Ольга та Ксенія Олександрівни, великі князі Олександр, Микола та Петро Миколайовичі, а також подружжя Юсупових, які перебували в Криму, були заарештовані більшовиками й ув'язнені в цьому палаці (1919 р.). їм пощастило: всі вони були звільнені і за сприяння англійського короля доставлені морем в Зах. Європу.

Кореїз вперше згадується у VIII ст. На початку XX ст. селище було власністю одного із найбагатших людей Росії - князя Юсупова. Зберігся палац у формі підкови в стилі модерн, побудований у 1904 р. У лютому 1945 р. під час Ялтинської конференції тут була резиденція радянської делегації.

Можливо, що на місці **Лі вад її** колись були великі галявини серед лісів, звідки виникла назва місцевості (грецькою мовою - *луг*; українською *левада*). В кінці X ст. тут було грецьке селище Ай-Ян (Святий Іоанн). Наприкінці XVIII ст. територію Лівадії придбав граф Л. Потоцький. В середині XIX ст. маєток складався з двоповерхового будинку, госпо- < дарських споруд, оранжереї.

Після смерті Л. Потоцького Лівадію придбав Олександр II. Розбудова царської резиденції розпочалася з перебудови будинку Потоцького під Великий царський палац із збереженням католицької

каплиці. У 1864 р. архітектор І. Монігетті перебудував каплицю на Здвиженську палацову церкву в грузино-візантійському стилі.

На початку ХХ ст. за розпорядженням імператора Миколи II Великий палац було розібрано (крім церкви) і на його місці створено ансамбль споруд, і передусім Білий палац. Проект палацу розробив ялтинський архітектор М. Краснов. Закладений 23 квітня 1910 р. палац урочисто освячено вже 20 вересня 1911 р. Швидкість не завадила якості: будинки у 1927 р. витримали без пошкоджень найсильніший в історії Криму землетрус, що сягав 8 балів за шкалою Ріхтера. Загалом до складу Ліва-дійського палацово-паркового комплексу входить 53 будинки.

Нероздільно пов'язаний з архітектурним комплексом лівадійський парк. У 1843 р. проклали Горизонтальну (Царську, Сонячну) стежку, яка з'єднувала між собою царську резиденцію та великокнязівські мастки в Ореанді («скеляста»), Корейзі і Ай-Тодорі.

У 1945 р. палац правив за резиденцію американської делегації на Ялтинській конференції. Конференція відкрилась 4 лютого 1945 р. в Білому залі палацу. У 1974 р. парадну частину будинку було надано для музейної експозиції.

В оточенні лісу на гірському уступі над селищем **Массандрою** розташований палац Олександра III. Ця місцевість добре відома з давніх-давен. Поряд могили таврів, залишки давньогрецького храму, на фундаментах якого у 1828 р. побудували церкву Іоан-на Предтечі (зруйнована землетрусом 1927 р.) на замовлення генерал-губернатора графа М. Воронцова, який у тому ж році і придбав Верхньомассандрівський маєток. На початку 1830-х років на місці сучасного палацу знаходився «панський», або «економічний» будинок. Ця споруда у 1878 р. сильно постраждала від бурі і на його місці почали будувати новий палац в романтичних формах французького Ренесансу, який нагадував замки-палади ХУ-ХУІ ст., розташовані вздовж берегів р. Луари.

Массандра відомий центр виноробства, де створюються марочні десертні і міцні вина, багато з яких нагороджені золотими і срібними медалями на міжнародних конкурсах і виставках. Найбільш титулованим

є десертне вино «Мускат білий Червоного каменю», що має два «Гран-Прі». Унікальний мускатний сорт винограду росте тільки в околицях села Краснокаменки (Кизил-Таш) на південному схилі, де поєднуються своєрідний клімат і ґрунт.

В підземних галереях розташований унікальний музей - винотека, де зберігаються зразки виноробства: понад мільйон пляшок колекційних вин різних марок і різного віку. Найстаршими є херес де ля Фронтъзра врожаю 1775 р. і портвейн червоний «Лівадія» 1894 р.

Ялта - найвідоміший кримський курорт. Перша згадка про Ялту (під назвою Джаліта) належить арабському географу ХІІ ст. Аль-Ідрісі. Назва міста, мабуть, походить від грецького слова «ялос» - берег.

У 1783 р. Ялта була крихітним рибальським поселенням із 13 будиноків. Першою кам'яною будівлею Ялти була дзвіниця церкви Іоана Златоуста на Полікуровському пагорбі. Перший фешенебельний готель «Росія» (тепер «Таврида») був побудований у 1875 р. Збереглися також приміщення готелів «Метрополь» (тепер «Україна»), «Марііно», «Ореанда» (стиль модерн початку ХХ ст.).

Варті уваги храм Св. Ріпсеме, будинок колишньої чоловічої гімназії, колишній палац еміра Бухарського, костел Пресвятої Богородиці.

Напроти «Ореанди» - екзотична шхуна «Еспаньйола», побудована у 1954 р. спеціально для кінозйомок. Зараз тут працює бар. Неподалік розташована і Ялтинська кіностудія.

Гурзуф - невелике містечко, історія якого розпочалась у VI ст., коли візантійський імператор Юстиніан (527-565) побудував фортецю Горзу-віт. У ХІІ ст. арабський географ Ібн Ідрісі писав про Гурзуф, як про квітуче приморське місто. У ХІУ-ХУ ст. містечком володіли генуезці, які добудували фортецю, залишки якої, напівзруйновану стіну з дикого каменю, можна побачити на скелі і сьогодні. У східній частині Генуезької скелі був пробитий тунель з виходом до моря.

В Гурзуфі вперше в Криму розпочався розвиток курортної справи. Завдяки зусиллям підприємця П. Губіна тут було споруджено 8 комфортабельних готелів і 10 дач.

У 1903 р. на схід від Гурзуфа почав діяти курорт Суук-Су («холодна вода») на території сучасного Артека. Міжнародний дитячий центр «Артек», який простягнувся уздовж берега моря на 6 км від західного підніжжя Аюдагу до Гурзуфа, займає 320 гектарів прибережного схилу Гурзуфського амфітеатру. В урочищі Артек (давньогрецькою «орте-ки» — перепелиця) колись існувало грецьке поселення, залишки якого знайшли археологи у 1968 р. У середньовіччі ця місцевість була густо заселена. Тут через перевал Гурзуфське сідло проходив торговий шлях в Херсонес, Бахчисарай, Мангуп і далі в Європу.

Партегіт (в перекладі з грецької - дівоче) мав вигідне географічне положення: зручна бухта в родючій долині центральної частини півострова, що знаходилась між двома візантійськими фортецями VI ст. - Алустоном і Горзувітом. Гарним орієнтиром для моряків був Аюдаг («Аюдаг» тюркською - аю - ведмідь, даг — гора). Існують версії, що саме тут стояв Храм Діви, де жрицею була Іфігенія.

Чудовими місцями відпочинку є санаторії «Карасан» і «Утьос». Карасан відомий своїм палацом у мавританському стилі, спорудженим серед гаю італійських піній Раєвськими у 1887 р.

В Утьосі - колись селищі Кучук-Ламбат - теж є палац, побудований князями Гагарініми у 1907 р., оточений чудовим парком. Тут у середні віки на місці «Плака» (в перекладі з грецької - плоский камінь) містилося укріплення та маячний пункт Ламбас (світильник, маяк).

Історія **Алушти** нараховує півтори -тисячі років. Вперше фортеця Алустон (немите, некупане — грецькою) згадується у VI ст.

Кастель - пам'ятник природи. Назва, очевидно, пов'язана з розташуванням на вершині гори, на висоті 439 м над рівнем моря, фортеці («кастель» з давньогрецької і латинської — фортеця, укріплення), від якої збереглися лише невеликі залишки.

Про колишнє значення **Судака**, про його зв'язки із світом, Європою і Азією, свідчать його назви: Сугдея - у греків, Сурож - у руських, Сугдак - у східних географів, Солдайя — у генуезців. Вже в кількості

назв міста відбита його складна історична доля. Згідно одному з припущень Судака є видозміною слова Сугдак (Сугдея), яке пов'язують з країною Согд (Согдіана в Середній Азії). Прийнято вважати, що назва принесена у III ст. аланами, яким приписують заснування Судака. Із записів ченців судаського монастиря відома дата народження Судака: «Побудована фортеця Сугдеї в 5720 (212) р.» Однак від неї нічого не лишилося.

За свідченням археологів, місцевість

була заселеною ще з кам'яного віку. Наприкінці б ст. тут вже існувало так зване Приморське укріплення, побудоване візантійцями з метою захисту гавані і слободи при ній. Згодом внаслідок підняття рівня моря на 3-4 м більша частина цієї слободи опинилась під водою.

В середині VIII ст., під час «іконоборства» в Крим інтенсивно іммігрували греки. Цим можна пояснити значну кількість руїн візантійських храмів і монастирів в місті та його околицях. В районі Судака тоді було 7 монастирів.

Генуезці у 1375-1409 рр. побудували нову фортецю, частково використовуючи старі укріплення. Після приєднання Криму до Росії (1783) у фортеці розмістився гарнізон Кирилівського полку, для потреб якого будувалися казарми з використанням матеріалу давніх фортечних споруд. Пізніше з тих же матеріалів зводили житлові будинки в розташованому поруч поселенні німецьких колоністів (нині - Уютне). До середини XIX ст. фортеця перетворилась на руїни. Судацька фортеця оголошена Державним заповідником, з 1958 р. вона є філіалом заповідника «Софія Київська».

Складовою Судака є **Новий Світ** - одне з наймальовничих місць і в Криму. Недарма колись його називали Парадиз - «рай». Селище, прикрашає світла будівля в стилі середньовічного замку, увінчана чотирма вежами. Побудував її Л. Голіцин для службовців заводу шампанських вин, заснованого у 1878 р. Продукція голіцинського заводу була нагороджена вищим в світі призом — Гран-прі.

Року народження **Коктебеля** (кок-тепе-ель в перекладі з тюркською - край голубих вершин) ніхто не знає. Але долини навколо нього здавна були заселені. Свідченням цього є кам'яні шліфовані молотки, знайдені поблизу Святої гори. Відомо, що вже у VIII ст. тут існувало велике поселення, що з часом перетворилося на морське торговельне місто.

Феодосія (Богом дана) заснована греками - мешканцями Мілета у VI ст. до н.е. Антична Феодосія пала в IV ст. до н.е. під час гунської навали.

У X ст. на візантійських картах це поселення називалося вже Кафа (на жаль невідомо, з якої мови прийшло це слово і що воно означає). З XIII ст. тут правили генуезці, які побудували фортецю, і знову відродили славу міста. Від укріплень XIV-XV ст. збереглася кам'яна вежа (завишки з чотириповерховий будинок), яка колись охороняла підступи до головних воріт фортеці і частина кам'яної стіни, що оперізувала колись місто. Найдавніша частина фортеці — цитадель розташовувалась на пагорбах над морем. Тут були резиденції головного правителя Кафи - консула, а також монетний двір. Ще й дотепер збереглися стіни цитаделі висотою понад 10 метрів, башти на її кутах. У середньовіччі Кафа була найбільшим містом півострова. Кількість багатонаціонального населення становила 75-100 тисяч чоловік.

Кафа з 1475 р. була резиденцією султанського намісника в Криму. Турки називали її Кючук-Істанбул (Малий Стамбул) чи Ярим-Істанбул (Пів-Стамбула).

У XVII ст. в місті було 12 грецьких, 32 вірменських церков і 1 католицький костюл. Ще й дотепер стоять храм Іоанна Лредтечі, церква Стефана, Введенська церква, храм Михаїла і Гавриїла тощо.

В центрі середньовічного міста був традиційний базар, який зажив собі лихої слави як центр работоргівлі. На цьому місті сьогодні розташований матроський парк.

В місті багато пам'яток історії і культури - залишки генуезької фортеці, середньовічні церкви (VII-XV ст.), турецька мечеть, фонтани, зокрема фонтан І. Айвазовського, дачі.

Місто **Керч** - порт двох морів — було засноване у VII ст. до н.е. на березі Боспору Кіммерійського грецькими поселенцями як місто Пантікапей. Пам'ятками античної доби є кургани Мелек-Чесменський (мелек - арабською ангел, чесме - перською джерело, фонтан). Царський і Куль-оба. На думку дослідників, вони зведені у другій половині IV ст. до н.е. Особливо вражає геометричність і разом з тим добірністю пропорцій Царський курган, який є похованням одного з царів Боспору. Кур-

ган є унікальною пам'яткою на території України часів Боспорського царства і за своїми розмірами, і за якістю архітектурного вирішення. Розташований за 4 км на північний схід від Керчі. Скарби курганів поповнили багатства Петербурзького Ермітажу.

Пам'яткою є гора Митридат, де знайшли залишки будівель Пантікапей. Колись тут на території акрополя стояв храм Апол-лона. На вершину ведуть сходи, що налічують понад 400 щаблів.

Унікальною пам'яткою I ст. є склеп < Деметри - підземна споруда. Стеля склепу розташована на глибині 3,68 м, а підлога - 6,15 м від рівня землі. Збереглися фрагментарне фрески. Тематика малювання - грецький міф про богиню Деметру, у якої бог підземного царства Плутон викрав її дочку Персефону (Кору). Склеп був знайдений у 1896 р. (у дворі будинку № 10 на вулиці 4-й Продольній). Він виявився непограбованим, знайдені речі передали до Ермітажу. Сьогодні пам'ятка потребує ретельної реставрації.

В місті на березі Керченської протоки, в районі давнього порту, стоїть церква св. Іоана Предтечі. Храм зведено на місці колишньої базиліки 757 р., фрагменти якої частково увійшли до нового храму, який датується XIII-XIV ст. Церква є єдиним в Україні зразком візантійської сакральної архітектури доби середньовіччя.

Пам'ятки історії і культури міста входять до складу Державного історико-культурного заповідника в м. Керчі, на 800 га площі якого знаходяться також: античні городища Німфей (с. Героївське), Мірмекій (біля с. Войково), Тірітака (с. Аршинцево).

У складі заповідника один з найстаріших в Україні Історико-археологічний музей створений у 1826 р. як Музей старожитностей. Колекція його нараховує майже 2 тис одиниць збереження, датованих III тис. до н.е. - XVIII ст. нашого часу.

До складу заповідника входить колишня турецька фортеця Єні-Кале (1703) і відомий меморіальний ансамбль Аджимушкайських штолень. В Аджимушкайі не одну сотню літ видобували вапняк-черепашник, з якого будували місто. В результаті утворилися підземні лабіринти великою протяжністю. В роки Великої Вітчизняної війни штольні стали базою партизанського руху.

Керч - колишня столиця Боспорської держави - включена в міжнародну програму ЮНЕСКО «Шовковий шлях».

У Східному Криму розташовані і середньовічні міста Білогірськ і Старий Крим. **Білогірськ** під назвою Карасубазар («ринок на Чорній річці») відомий з XIII ст. Місто цілком підтверджувало свою назву: розташування на древньому караванному шляху, що пов'язував Схід і Захід, забезпечувало йому роль важливого торгового пункту. В центрі міста збереглися залишки караван-сараю XV ст.

Визначною пам'яткою околиць Білогірська є неприступна скеля Ак-Кая (біла скеля) на відстані 5 км від міста. Це унікальний пам'ятник природи та історії, один з найбільших в країні палеолітичних комплексів: на малій площі - 17 стоянок і поселень.

На шляху із Білогірська до Старого Криму розташовані декілька храмів і монастирів - пам'яток архітектури. Поряд з селом **Багатим** - вірменський монастир, побудований у XIV ст. В селі **Тополівка** є невелика візантійська церква X-XII ст. і вірменська церква св. Параскеви (1702).

Історія **Старого Криму** нараховує не одне тисячоліття. Відомо, що вже у V-VI ст. середньовічний Солхат вів жваву торгівлю. У XIII ст. татари оточили місто мурами з бойовими вежами і широким ровом, залишки яких можна і сьогодні побачити на східній околиці. Місто отримало нову назву Кирич - «рів», «фортеця». В місті збереглася мечеть і медреса і Узбека (початок XIV ст.). За 4 км від міста зберігся вірменський монастир - Сурб-Хач (вірменською - «Святий Хрест»), споруджений у 1338 р.

Загальна кількість пам'яток історії, археології, містобудування і архітектури, монументального мистецтва **ВІННИЦЬКОЇ області** становить 2204.

Найцікавішими туристсько-екскурсійними об'єктами є залишки скельних храмів. Печерний храм VI-VII ст. з унікальними рельєфними композиціями та написами був виявлений ще у 1883 р. В. Антоновичем в щілині скелі над річкою Бушка у с. **Буша**. Тут збереглися також Вежа - частина укріплення XVII ст. і Покровська церква з келіями (1787).

Скельний монастир - комплекс споруд XI-XIX ст., що складається з 3 печерних церков (Усічення голови св. Іоанна Предтечі, св. Параскеви П'ятниці, св. Антонія Печерсько-го) розташований над Дністром у с. **Лядова**.

Палаці, парки, палацово-паркові ансамблі ХУІІІ-ХІХ ст. збереглися у селах **Антопіль, Верхівка, Вороновиця, Котюжани**, а залишки фортець - у **Копайгороді, Бершаді**.

У пейзажному парку селища **Муровані Курилівці** розташований палац 1805 р. Тут також збереглися залишки укріплень XVI ст. з підземними казематами.

Палац (1897-1917), що з 1921 р. використовується як будинок відпочинку, і парк розташовані у м. **Немирів**.

Найкращим зразком стилю класицизму в Україні називають старий палац (1757) у Тульчині. Майже всі мистецькі прикраси інтер'єру були за радянських часів зруйновані. З 1975 р. палац ремонтується. У Тульчині зберігся також малий палац (1782), Успенська церква (1789), Домініканський костюл. Обидва палаці належали Потоцьким.

Тульчин в документах XVII ст. згадується під назвою Нестевар. Топонімічний словник пов'язує назву Тульчин з турецьким пануванням в краї 1672-1699. У Нестеварі турки збудували фортецю, про яку в народі говорили: «У тій фортеці турчин стоїть». Пізніше звук «р» змінився на пом'якшене «л».

Церкви, костюли, синагоги ХУІІІ-ХІХ ст. збереглися у **Вінниці**, найдавнішою архітектурною пам'яткою якої є комплекс Домініканського та Єзуїтського монастирів (1610-1700 рр.).

Миколаївський собор (1754, 1885), в якому розміщується краєзнавчий музей, церкви Параскеви (1775) і Георгіївська (грецька, 1809) збереглися у **Могилеві-Подільському**. Місто засноване у 1695 р. на місці села Іваньківка Яремою Могилою, що віддав його у посаг за донькою С. Потоцькому, який на честь тестя і назвав його Могилевим.

Миколаївський собор (1829), привратний корпус з дзвіницею і вежа зі стінами (XVIII ст.), господарські корпуси Миколаївського монастиря, костел Непорочного зачаття діви Марії (1627, 1791) - окраса **Шаргорода** (у 1393-1585 - Княжа Лука, до 1859 - Шаргородок). Назва міста пов'язана з костелом на честь католицького святого Флоріана Шарого (Сірого) - родоначальника роду Замоївських. 1585 р. італійськими архітекторами, запрошеними Яном Замоївським, була закладена система фортифікацій Шаргорода. Єврейські купці 1589 р. побудували синагогу у мавританському стилі. У зв'язку з тим, що вона будувалася під час турецьких нападів, то споруджувалась з бійницями і по суті являла собою ще один оборонний об'єкт міста. Під час турецького панування у XVII ст. турки в синагозі влаштували мечеть, що врятувало її від руйнування і вона дійшла до наших днів. Турки називали Шаргород «Кучук Стамбул», тобто маленький Стамбул. Існували в Шаргороді православна церква з братством при ній. На початку XVIII ст. в місті монастир і школу відкрили єзуїти.

У м. **Хмільник** збереглася оборонна вежа (1534), що стояла на «Чорному шляху», яким татари йшли на Поділля. Тут є також костел Усичення голови св. Іоанна Предтечі (1630) і палац (1911-1915).

Проект і розписи Дмитрівської церкви у с. **Кукавка** зробив В. Тропінін, будучи кріпаком графа Моркова, власника села.

Місто-фортецю Рів, що знаходився на Кучманському шляху, називали «Стіною Поділля». У 1537 р. король Сигізмунд подарував його своїй дружині Боні Сфорца родом з південного італійського міста Барі, яка перейменувала замок на **Бар**. Пізніше тут були зведені костел Миколая (1811), Покровський монастир, чимало купецьких садиб.

Історичні витоки сучасної **ВОЛИНСЬКОЇ області** сягають далекої давнини. Перші поселення в басейнах південних приток Прип'яті і верхів'ях Західного Бугу виникли ще в епоху пізнього палеоліту. Зареєстровано понад 160 археологічних пам'яток доби палеоліту і мезоліту. Цікавими пам'ятками археології є залишки городищ у с. Зимне (I-II ст.), м. Володимир-Волинському (X-XIII ст.), м. Устилуг (IX-XII), м. Любомль (XI-XIII), с. Білосток (XI-XIII), с. Затурці (XI-XIII), с. Старий Чарторийськ (XI-XIII).

Область має значний історико-культурний потенціал: загальна кількість пам'яток історії, археології, містобудування і архітектуру, монументального мистецтва становить 2,6 тис.

- На території області є чимало давніх історичних міст і сіл. (До списку занесені Берестечко, Володимир-Волинський, Голоби, Горохів, Камінь-Каширський, Ковель, Луцьк, Любомль, Олика, Любешів, Рожище, Дурійськ, Цумань). **Луцьк** (Лучеськ) вперше згадується у літописі від 1085 р. Незважаючи на численні археологічні знахідки, досі не можна точно відповісти на питання, коли ж виникло укріплене поселення на території нинішнього Луцька, коли воно стало містом. Зароджувався Луцьк на острові в середині річки Стир і було це в VII ст., а можливо і раніше. Є й інша думка, що пов'язує заснування міста у 1000 р. з князем Володимиром.

Найдавніше поселення лучан було розташовано на місці, де зараз стоїть Луцький замок. Давня легенда пов'язує виникнення Луцька з ім'ям вождя східнослов'янського племені дулібів Луки, який нібито поставив на горбі над Стиром свій курінь. За іншою версією, назва міста походить від давньоруського слова «лука», тобто «кривизна», вигин, затока, берег затоки, берег річкової «дуги». І справді, біля Луцька річка Стир утворює вигін, що нагадує лук.

Розквіт міста припадає на другу половину XII ст., коли тут правив син Данила Галицького Мстислав. Саме тоді місто називали Лучеськом Великим. За князя Мстислава розпочалося будівництво кафедрального собору Іоанна Богослова.

Під час правління Вітовта Луцьк по суті був другою після Вільно столицею Князівства Литовсько-Руського. Саме у Луцьку у 1429 р. на запрошення Вітовта для обговорення турецької загрози зібралися - імпе-

ратор Священної Римської імперії Сигізмунд, німецькі впливові князі, польський король Ягайло, датський король, московський князь Василь Васильович, посланець Папи Римського, гросмейстер Пруссії, волоський воєвода, посланець візантійського імператора, хан Перекопської орди. Нині Луцьк приваблює своїми чудовими архітектурними пам'ятниками. Це - передусім споруди Верхнього і залишки стін Нижнього Луцького замку (XIV ст.), Оборонна вежа князів Чарторийських (XV ст.), будівля синагоги (XIV-XV ст.), Покровська церква XV ст., де знаходилась славнозвісна ікона Волинської Богоматері (нині зберігається в Національному художньому музеї в м. Києві; дослідники вважають, що в українському живописі XIII-XV ст. немає більш досконалого твору, Єзуїтський монастир (XVI-XVII ст.), Хрестовоздвиженська церква (1619), Монастир бри-гідок (1624 р., використовувався і як в'язниця і як музичне училище), Василянський монастир (1647), Монастир домініканців (споруджений у 1390 р. дерев'яним, а з XVIII ст. - кам'яний), Святотроїцький кафедральний собор (колишній монастир бернардинців побудований у 1752-1755 і перебудований на собор у 1877-1879), Монастирі шариток (XV-XVIII ст.) і тринітаріїв (1729), житлові будинки (XVI-XVIII ст.).

Всі ці пам'ятки входять до складу Луцького державного історико-архітектурного заповідника (1985), створеного на базі історико-культурного та архітектурного потенціалу міста.

Одне з найстаріших міст України - **Володимир** («Волинський») додали у 1795 р.) вперше згадується у літописі «Повість временних літ під 988 р. як місто-фортеця, коли київський князь Володимир передав його в правління синові Всеволоду і воно перетворилося на центр удільного Володимирського князівства.

Н. Полонська-Василенко писала, що це місто існувало ще у IX ст. під назвою Лодомира, Лодомерії і було приєднано до Києва 883-885 рр. князем Олегом.

В місті можна подивитись на старовинне городище X ст., залишки оборонних валів висотою 9-10 м, що оточують площу 3 га літописного міста, заснованого князем Володимиром, які збереглися лише частково. Від давньоруського часу зберігся Успенський собор, побудований у 1157-1160 за Мстислава Ізяславича. Фахівці порівнюють його з київським Кирилівським храмом. У 1829 р. собор обвалився. Протягом 1896-1900 рр. його відбудували.

Видатним пам'ятником кінця XIII ст. є Василівська церква-ротонда, яка, як вважають дослідники, не має прямих аналогій у світовій архітектурі.

Цікавими архітектурними пам'ятками є також Будинок з дзвіницею 1494 р., мури з воротами 17 ст., костьол Іоакима і Анни (1752), костьол єзуїтів (1766), Миколаївська церква (1780).

Поруч із стародавнім Володимиром у с. **Зимне** розташований Свято-гірський монастир, споруджений як оборонний в XI ст. До ансамблю входять: Успенська церква (1495) з печерами (перебудована в 1898-1900), Троїцька церква (1567) і церква Різдва Богородиці (1723) в стилі бароко, оборонні мури (XV ст.). Збереглися розписи ХУІІ-ХУІІІ ст.

Жидичинський монастир відомий з XIII ст. За свідченням літопису 1277 р. тут молився Данило Галицький. 1662 р. в монастирі під ім'ям Гедеона жив Ю. Хмельницький. До ансамблю монастиря сьогодні належать: Миколаївська церква (1723), дзвіниця (XVIII ст.) і будинок єпископа (1723).

Місто **Берестечко** в документах XV ст. згадується як село. Світову славу містечко здобуло у зв'язку з битвою, яка відбулася поблизу нього 18-30 червня 1651 р. між козацькими і польськими військами.

В Берестечку є каплиця св. Текли, що споруджена над «Дівочою гробою», високою могилою, де за переказами поховано 500 замордованих у 1658 р. татарами дівчат.

Тут також зберігся костьол побудований у 1765 р. в стилі бароко.

З XV ст. відомий **Ковель** - спочатку як село Ковля, назву якого пов'язують з першим його поселенцем - ковалем. В літературі Ковель називають місцем народження польського короля Казимира III (1310-1370).

Георгіївська церква (1264 р.), палац Браницьких (XVIII ст.), частина торгових рядів (XVIII ст.) збереглися у **Любомлі**.

В Олиці є Петропавлівський костьол (1450, перебудований 1612 р.) найдавніша римо-католицька споруда Волині; Замок (1564), один з перших в Україні квадратних оборонних бастионів площею 2,7 га; Луцька брама (1630); Костьол колегіатів (1640); дзвіниця (1650); мури з вежами та воротами (1650).

Про XVIII ст. нагадує садибний будинок і в'їзна арка у містечку **Голоби**. Заслуговує на увагу і Георгіївська церква (1783 р.).

В'їзні ворота садиби і будинок колишньої монастирської школи (XVIII ст.) збереглися у селищі **Любешів**.

У ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ області на державному обліку перебуває 11,9 тисяч нерухомих пам'яток, в тому числі 318 пам'яток архітектури, переважно ХУІІІ-ХХ ст.

На «Примерной генеральной карте Новороссийской и Азовской губерний» 1775 р. на місці злиття річок Кільчені і Самари (поблизу сучасного Новомосковська) було позначено губернське місто. Незабаром з'явилися перші споруди. Проте місце було обрано невдало: навесні було багато води, яка перетворювала місцевість на болото. 22 січня 1784 р. за указом Катерини II на правому березі Дніпра на місці козацької слободи Половиця розпочалось будівництво нового центру. Будівництвом **Катеринослава (Дніпропетровська)** керував І. Синельников (його ім'я зберігає назва міста Синельниково).

Архітектурною домінантою історичного центру Дніпропетровська є Спасо-Преображенський собор, зведений у 1830-1835 рр.

У 1778 р. заснували місто-фортецю Слов'янськ (до 1774 Микитине, а з 1780 р. в документах з'явилась спочатку неофіційна, а з 1782 р. офіційна назва **Нікополь** - місто

перемоги). В місті стоїть обеліск на місці Запорізької (Микитинської) Січі, що існувала тут 1636-1652 рр.

Дерев'яний Троїцький собор у м. **Новомосковськ** побудований у 1775-1780 рр. майстром з Нової Водолаги Я. Погребняком. Храм є найбільшою дерев'яною церквою в Україні (65 м) і одним з найкращих зразків української дерев'яної архітектури. У 1888 р. у зв'язку з незадовільним технічним станом собор був повністю перебудований з нового матеріалу. До списку історичних міст входять також Кривий Ріг, Дніпро-дзержинськ і Павлоград.

У 1971 р. в кургані Товста Могила (поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області) була знайдена Золота пектораль (вагою 1,5 кг) - прикраса IV ст., яку археологи охрестили «знахідкою століття».

На **ДОНЕЧЧИНІ** на державному обліку перебуває 4,2 тисячі нерухомих пам'яток. Архітектурна спадщина Донецької області включає 76 пам'яток.

Місто **Донецьк** (до 1924 р. — Юзівка, у 1924-1961 рр. - Сталіне) бере початок своєї історії з заснування Джоном Юзом у 1869 р. Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва і товариства Азово-Харківської залізничної лінії.

Своєрідним символом Донецька є «Пальма Мерцалова», викувана з цільного куска рейки (315 кг) ковалем Юзівського металургійного заводу Олександром Мерцаловим у 1896 р. У 1900 р. на Всесвітній виставці в Парижі «Пальма» здобула «Гран-прі». Зберігається в музеї гірського інституту Санкт-Петербурга.

Артемівськ (до 1924 р. — **Бахмут**) - найстаріше поселення Донбасу. Перша писемна згадка - 1571 р. В середині XVII ст. тут знайшли багаті поклади солі. У серпні 1811 р. був затверджений герб Бахмута, на якому між чорним і зеленим полями був зображений хімічний знак солі.

У 1951 р. в місті почав працювати завод шампанських вин. Під завод вирішили використати гірські штольні (підземні зали і галереї) алебастрового комбінату. Тут на площі майже 250 тис м², на глибині 70-80 м існують оптимальні умови для виготовлення шампанського: відносна вологість коливається в межах 88-98 %, температура постійна: і зимою, і літом становить 12-15 °С. Тут розташовані величезні цистерни з виноматеріалами, лінії розливу, дегустаційний зал. З 1971 р. Артемівське шампанське експортується до Німеччини, Голландії, Австрії, Швейцарії, Бельгії. 17 золотих і 16 срібних медалей, завойованих на найпрестижніших міжнародних виставках прикрашають пляшки з артемівським шампанським. Архітектурним символом міста є Свято-Миколаївський храм (1797р.).

Місто **Святогірськ** (до 1964 р. - Банне) розташоване на півночі Донецької області (історична Слобожанщина), поблизу чудової пам'ятки природи Крейдяних гір, які ще називають Святими горами. Дивними горами. І *leil* край з хвойними лісами і голубими озерами називають «Донецькою Швейцарією». Тут, в місцевості Святі Гори на високому крейдяному праному березі р. Сіверський Донець у 1624 р. заснований монастир. У 1788 р. внаслідок секуляризації майно і угіддя відійшли до казни, обитель було закрито. Новий власник земель побудував на крейдяній горі розкішний палац. На березі мальовничого озера були споруджені купальні для гостей (бані; звідси і назва Банне).

15 січня 1844 р. Святогірський монастир указом царя Миколи I був відновлений.

Найдавніша його частина - печерний комплекс - розміщена у товщі гори. У середині XVII ст. на верхній терасі гори звели муровану Миколаївську церкву. Частина вівтаря вирубана в скелі, решта споруди - прибудована. Крейдяна скеля з Миколаївською церквою височить над докільям і є найефективнішою містобудівною і ландшафтною домікантою.

В XIX ст. побудували трапезну з і Покровською церквою і дзвіницею < (1847-1851), Успенський собор (1859-1868), готель (1877), два корпуси келій (1887), будинок ігумена (1900). Обабіч підземного ходу, прокладеного у XVII ст. з нижньої тераси біля Успенського собору на верхню, влаштовано нижній і верхній прочанські павільйони (альтанки).

Монастирські будівлі частково були поруйновані під час Другої світової війни і відбудовані протягом 1947-1956 рр. Тоді ж на території нижньої частини монастиря спорудили їдальню, адміністративний і спальний корпуси санаторію, який ще з 1922 р. займав монастирський комплекс. З 1969 р. розпочалась і триває реставрація.

Унікальний в українській архітектурі за композицією і за стилістичною гармонізацією різночасових споруд ансамбль Святогірської Успенської лаври оголошено Державним історико-архітектурним заповідником (1980 р.).

У центральній частині м. **Олександрівськ** розташована заміська панська садиба (1772-1779 рр.), архітектурний комплекс до складу якого входять палац з двома флігелями обабіч, з'єднаними з ним колонними галереями, службовий корпус, будинок управителя, чотири флігеля та винний льох.

Серед археологічних пам'яток Донеччини заслуговують на увагу стоянка доби раннього палеоліту в Амвросіївці, Маріупольський могильник, скіфські кургани.

Територія **ЖИТОМИРСЬКОЇ області**, була заселена ще в епоху пізнього палеоліту. Серед зареєстрованих археологічних пам'яток городище другої половини I тисячоліття в Житомирі, давньоруське місто Волохів (1150) і залишки замку Любарта в Любарі.

Одним із давніх міст з дивним і неповторним ім'ям, що увібрало в себе два найдорожчих поняття — «жито» і «мир», є Житомир, що вже 11 століть стоїть, на межі Лісостепу і Полісся. Назву міста деякі дослідники пов'язують з існуванням тут у давнину хлібного ринку. За народними переказами, Житомир заснований у 884 році після вбивства Аскольда і Діра улюбленцем київських князів Житомиром.

Старовинна частина Житомира - «городище» — знаходиться на трьох високих скелястих пагорбах над річкою Кам'янкою: на горах Охрі-мовій, Замковій та Петровській. Вперше в документах місто згадується

1305 р. Перша оборонна споруда була зведена у другій половині XIV ст. на місці стародавнього городища \ЛІІІ-ІХ ст. Протягом ХУ-ХУІ ст. замок, займаючи територію площею 3,5 десятин, був найбільшою спорудою міста і його центром.

У серпні 1899 р. з'явився (третій за ліком в Росії) трамвай, що сполучив центр з вокзалом.

В Житомирі збереглися архітектурні споруди: церква Пресвятої Богородиці, кафедральний костюл св. Софії (1737-1751, 1801), Будинок магістрату (XVIII ст.), Семінарський костюл (1838), Михайлівський собор, комплекс споруд поштової

станції (XIX ст.). У 1866-1874 рр. був побудований Преображенський собор в стилі староруської архітектури XI-XII ст. У спорудженні собору брали участь будівничі Ісакіївського собору (1818-1858) в Санкт-Петербурзі. Найдавнішою спорудою міста є Будинок колишньої колегії єзуїтського монастиря (1724). У XVIII ст. тут також діяли бернардинський чоловічий монастир і жіночий монастир сестер-жалібниць ордену св. Вікентія.

Одним з найдавніших міст Центральної Європи є **Овруч**, який 997 р. вперше згадується під назвою Вручій. У давнину місто було могутньою фортецею. Після знищення київською княгинею Ольгою Іскоростеня у 945 р. саме Вручій перетворився на адміністративний центр древлянської землі.

В місті збереглася церква св. Василія, спорудження якої у 1190 р.

повзують з ім'ям Петра Мілоніга. У I 1908-1912 рр. вона була реставрована О. Щусєвим. Архітектурні пам'ятки — ансамбль монастиря кармелітів (XVI-XVIII ст.) і костел Святої Варвари (1826) — прикрашають **Бердичів**, який вперше згадується в документах XVI ст. Щодо назви міста - існує кілька версій. За однією з них - назва походить від племені берендеїв, за другою - від власного імені Бердич.

1593 р. тут був збудований замок, який пізніше власник цих земель, київський воєвода Я. Тишкевич передав у володіння монастирю босих кармелітів, що був заснований у 1627 р. У 1634 р. Бердичівські «босі кармеліти» побудували підземний

Марийський костюл, у 1740-х рр. розпочалось зведення над печерним храмом величного кам'яного костюлу в стилі бароко. Популярність монастирю принесла чудотворна ікона Божої Матері. На поклоніння до неї збиралася велика кількість віруючих, що позитивно позначалося на розвитку торгівлі і добробуті жителів Бердичева. У 1756 р. князі Радзі-віли виклопотали право проводити в місті 10 щорічних ярмарків, які мали європейське значення. В Бердичів приїжджали купці з Росії, Австрії, Німеччини, Італії та ін. країн.

У **Верхівні** збереглись палац (XVIII-XIX ст.), де О. Бальзак познайомився з Е. Ганською, і костел (1810).

В області також збереглися особняки XIX ст, в селищі **Андрушівка** (споруда в стилі французького ренесансу належала М. Терещенку), **Нова Чортгорія і Турчинівка**.

Неподалік (за 3 км) від сучасного міста **Малин** розташовані залишки стародавнього городища. Деякі вчені вважають, що саме тут було місто древлянського князя Мала. Відомими в області є й інші городища: Яроновичі, Райки, Вел. Деревичі, Стара Котельня та ін.

У **с. Тригір'я** розташований Троїцький монастир XV ст., до комплексу якого входять Преображенська церква (1873) і келії (1782), а в м. **Олевську** - Миколаївська церква XV ст.

На державному обліку в **ЗАКАРПАТСЬКІЙ області** перебуває 152 пам'ятки архітектури, а до списку історичних міст входить 19 населених пунктів. У передмісті Ужгорода - **Горяни** - розташований храм - ротонда, який датується XII-XIII ст. Будівля відома як найдавніший на Закарпатті костюл св. Анни або як церква св. Миколи. Храм складається з двох частин. Первісне ядро - кругла в плані невелика будівля, мурована з цегли, що нагадує давньоруську плінфу. Високу цінність мають фрески XIV ст. в інтер'єрі ротонди, виконані північно-італійськими або

тірольськими майстрами. Друга частина - це готична нава XV ст. - прямокутна в плані. Ротонда в Горянах - унікальна романсько-готична пам'ятка церковно-г^р будівництва.

Ужгород існує з X ст. Замок в місті збудований у XVI, добудований у XVII ст. Він складається з внутрішнього дворика, оточеного триповерховими житловими корпусами з чотирма баштами на рогах.

Видатною воєнно-Архітектурною пам'ят- (кою є **Мукачівський замок «Паланок»**), який увінчує сопку вулканічного походження, що підноситься на висоту близько 70 м над долиною р. Лато-риці. Цей грандіозний комплекс оборонних споруд склався протягом багатомістової історії Закарпаття. Він є надзвичайно складною і розвиненою системою, на окремих ланках якої можна простежити всі етапи оборонного будівництва Центральної Європи. Існує думка, що у IX-XI ст. на цій горі було невелике прикордонне укріплення Київської

Русі за Карпатами, яке було зруйноване татаро-монголами у 1242 р. Найдавніше ядро мурованого замку датують кінцем XIV ст. і пов'язують будівництво з іменем Ф. Коріатовича, який переселився з Поділля у 1396 р. Угорський король Сигізмунд подарував йому Мукачеве. Найдавніша частина - верхній замок, де були палац, рицарський зал і церква. У 1663 р., коли замком володів семиградський (трансильванський) князь Георгій Рако-ці, французькі інженери докорінно удосконалили оборонну систему замку. В той час були збудовані могутні кам'яні бастіони, що збереглися до нашого часу, та система звідних мостів з надв'їзними спорудами. Мукачівський замок перетворився на могутню фортецю, взяти яку приступом було майже неможливо.

Він складався з трьох основних частин, відокремлених одна від одної стінами та витесаними в скелі ровами, через які перекинута мости (в давнину - звідні). Кожна з цих частин могла захищатися самостійно. Забудова замку (житлові і господарські корпуси), яка дійшла до нас, в основному склалася у 1688 р. Мукачівський замок разом з усіма його спорудами, ровами та оборонними мурами займає площу 13930 кв. м. Довжина його - 248 м, максимальна ширина - 101 м. Його житлові та господарські будівлі налічують понад 12 приміщень. Мукачівський замок «Паланок» є одним з найбільших і найскладніших оборонних комплексів на території України.

Ще одним замком, збудованим на вершині вкритої лісом гори, яка підноситься над долиною р. Уж, є комплекс давніх споруд у с. **Невицьке**, В кінці XIII - на початку XIV ст. було побудовано замкнену споруду, яка в плані наближається до овалу, по периметру якої усередині розташовані приміщення, над одним з яких височить ба'шта — донжон. Замок зруйновано у 1644 р. З 1879 р. руїни замку стали туристичним об'єктом. З 1968 р. ведуться реставраційні роботи.

Над містом **Хуст**, на горі заввишки в 150 м. височить замок, заснований у XIV ст. і неодноразово перебудований. З липня 1766 р. над Хустом пройшла нечуваної сили гроза; блискавка вдарила в пороховий льох, і замок злетів у повітря. Після того ніхто вже не відбудовував його.

Цікаву архітектуру спадщину мають Виноградів (Уточанський замок (X)), палац Перені (XIV), Ясіня (Струківська церква (XVI)), Тячів, Королево та багато закарпатських сіл (дерев'яна сакральна архітектура).

У місті **Берегове** у долині Тиси розташована пам'ятка архітектури XVII ст. Графське подвір'я та готичний костел (1418 р.).

У селищі **Чинадісьве** в Мукачівському районі зберігся чудовий парк 1848 р., замок XIV-XVI ст. і палац 1890-1895 (тепер головний корпус санаторію «Карпати»).

В ЗАПОРІЗЬКІЙ області

на державному обліку перебуває 25 історико-архітектурних пам'яток.

Національний заповідник «Хортиця» (з 1993 р.) розташований на найбільшому острові на Дніпрі (2,7 тис. га), що з прадавніх часів був заселений

июдьми. Територія острова заселена з часів енеоліту. Тут є 129 курганів доби бронзи і скіфського часу. Скіфи на Хортиці жили у М-У ст. до н.е. За легендою, саме на Хортиці у Змієвій печері народився від Змій-дівичі та Геракла, що подорожував тут, пращур скіфів, їх перший цар Скіф.

Перша писемна згадка про острів зустрічається в праці візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» (X ст.).

Тут розташовано понад 100 пам'яток археології та історії. Історичні джерела свідчать про заснування на острові першої Запорізької Січі. У XVI ст. на острові Мала Хортиця був споруджений замок князя Дмитра Вишневецького. Після ліквідації Запорізької Січі Хортиця запустилася, її було подаровано Г. Потьомкіну. У 1789 р. продано німцям-колоністам з Данцигу, які володіли нею до 1916 р. Сьогодні тут працює Музей історії запорізького козацтва, кінний етнографічний театр «Запорізькі козаки», функціонує готель, корчма «Козацьке подвір'я».

Історико-археологічний < музей-заповідник «Кам'яна могила» розташований на території 15 га і являє собою унікальну пам'ятку стародавньої історії, культури і одночасно природи. В гротах і печерах комплексу заповідника зосереджено велику кількість петрогліфічних зібрань - зразків первісного мистецтва. Навколо - український степ з реліктовими та ендемічними рослинами.

Серед цікавих пам'яток архітектури області «Замок в степу» у м. **Василівці**, неподалік від Запоріжжя. Назва містечка від імені керівника канцелярії князя Г. Потьомкіна - Василя Степановича Попова, власника цих земель. Палац не зберігся, уцілили лише три флігелі, оглядова вежа, стайня. Східний і Північний флігелі побудовані у псевдомавритансько-му стилі. Західний (в народі його називають «Англійським замком») побудований в стилі неоготики. З 1993 р. тут відкритий музей-заповідник «Садиба Попова». Приваблюють туристів Запоріжжя, Бердянськ, Мелітополь, Гуляйполе, Токмак, скіфські кургани, Гайманова могила (с. Балки).

В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ області зареєстровано 3477 пам'яток історії і культури. Архітектурна спадщина налічує 1359 пам'яток, з них 149 - загальнодержавного значення.

Поблизу с. **Манява** на вузькій терасі між схилом гори Вознесінки • та урвистим берегом потоку Батерс (Скитець) розташований комплекс споруд монастиря - скиту, заснованого у 1611 р. У XVII ст. сформувався ансамбль споруд, з яких до нашого часу збереглися фрагменти мурованих мурів, в'їзна башта - дзвіниця, оборонна башта, висока башта («Скарбниця»), руїни трапезної, монастирських келій, другої в'їзної башти (дорога про- низувала монастирське подвір'я наскрізь). Цей оборонний монас- тирський ансамбль є цікавим при- кладом пристосування до особливої

тей складного рельєфу гірської місцевості.

В Маняві можна також зробити пішу прогуляну до «Блаженного каменя». Транспортom можна дістатися Манявського водоспаду, який є пам'яткою природи.

Національний заповідник «Давній Галич» створено у 1994 р. на базі комплексу пам'яток давньоукраїнської історії та культури. Він включає Галицьке городище X-XIII ст. в с. **Крилос**.

У м. Галич збере- глася мурована церква Різдва Христового XIII- XIV ст. і руїни замку XIV-XVII ст. на високій горі, що домінує над містом.

Багату історико- культурну спадщину мають Коломия, Косів, Калуш, Тлумач, Снятин, Городенка, Надвірне тощо.

За 5 км на північ від Галича, поблизу с. **Шевченкове** (стара назва Святий Пантелеймон) збереглися вали одного з укріплених монастирів. В центрі укріплень стоїть мурована церква, споруджена близько 1200 р. Церква св. Пантелеймона - єдина частково збережена пам'ятка епохи стародавнього Галича. У середині XIV ст. церкву передано католикам і переосвячено на костел св. Станіслава. Храм зазнав руйнувань 1575, 1676, 1802, 1915 рр. У 1926 р. споруду частково відремонтували. У 1997-1998 рр. пам'ятку реставровано з відтворенням гіпотетичного первісного вигляду. На захід від храму розташована дзвіниця 1611 року.

Івано-Франківськ (до 1962 р. - Станіслав на честь власника С. Потоцького) збудований на місці с. Заболотів, колись був оточений непрохідними болотами і потужними укріпленнями. Стару фортецю розібрали і на її місці споруди єзуїтський костел (1788-1812 рр.). Архі- тектурною пам'яткою є Костел Пресвятої Діви Марії (колегіата), розта- шований на центральному майдані в історичному центрі Івано-Франківська. Римо-католицька колегіата заснована стараннями А. Потоцького. Під костелом (1669-1703) у крипті містилася родова усипальниця Потоцьких. Зберігся в місті і замок Потоцьких кінця XVII ст. В місті є Вірменська церква XVIII ст.

У містечку **Богородчани** зберігся ансамбль Домініканського монастиря, до складу якого входять костел (1742-1761) і палати з келіями (1762).

У с. Гошів на високій горі, яку називають «Ясна Гора», розташований монастир Св. Василя Великого. Первісне монастир, заснований близько 1570 р., був розташований на південь від теперішнього, у лісі. На теперішньому місці він існує з 1780 р. Він був широко відомий у минулому в Галичині своєю чудотворною іконою.

У Рогатині збереглися цікаві пам'ятки оборонного будівництва - церква Різдва Богородиці X№-^ ст. і стіни з воротами XIV-XVII ст., а також Миколаївський костел XV ст., дерев'яна церква Святого Духа ((XVII).

Назву міста Рогатин пов'язують з переказами про те, що під час полювання в лісі вночі заблукала дружина Ярослава Осмомисла. Зранку побачила вона оленя з велетенськими рогами, який й вивів її до князя і мисливців. На місці, де побачили княгиня оленя побудували терем, навколо якого виросло місто Рогатин. Родом з цього міста Настя Лісо-вська - Роксолана.

У долині Пруту на одному з її високих схилів у с. **Ворохта** у XVIII ст. збудували найменший з усіх гуцульських храмів.

У селищі **Рожнятин** частково зберігся замок Конецьпольських, який був значно пошкоджений у 1649-1650 рр. і відбудований згідно з описами у 1758 р. Нині у колишньому палаці, навкруги якого великий парк, розміщується районний відділ міліції.

У містечку **Пнів** збереглися величні руїни замку, збудованого у другій половині XVI ст.

КИЇВ - великий туристичний центр країни, де зосереджені пам'ятки історії та культури не тільки місцевого, а й світового значення. Загальна кількість пам'яток - 3850 (на території міста виявлено близько 1600 нерухомих пам'яток, а також 2250 пам'яток, розташованих на міських цвинтарях). Близько 500 з них входять до Державного реєстру національно-культурного надбання України. Тут є можливості для перспективного розвитку ділового, культурно-пізнавального, релігійного туризму.

Архітектурна спадщина Києва представлена 675 пам'ятками, з яких 390 - загальнодержавного значення. 2 комплекси - собор св. Софії з прилеглими монастирськими будівлями і Києво-Печерська лавра - занесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

На території сучасного Києва людина з'явилась в пізньому палеоліті 20 тис. років тому. У культурних шарах Києва наявні сліди життєдіяльності людини всіх історичних епох.

На рубежі старої та нової ери в районі Старокиївської, Замкової гори, на Подолі виникли поселення, які деякі науковці називають про-токиївськими і вважають, що місто утворилося в результаті їх злиття. Отже, на їх думку, історія Києва починається з початком нової ери, тобто приблизно 2 тисячі років тому. Інші дослідники доводять, що поселення, які з'явилися у II-I ст. до н.е. досягають високого рівня розвитку в II-III ст. н. е., а після цього спостерігається згасання археологічних матеріалів (речей IV-V ст. практично не знайдено). Отже, вчені приходять до висновку, що була якась хронологічна пауза в житті слов'янських поселень на терені майбутнього міста, пов'язана з неспокійним часом великого переселення народів, нашествия кочівників. В кінці V- на початку VI ст. з'являються нові поселення, які являють собою перший етап безперервного життя м. Києва, що почався 1500 років тому.

На території міста збереглися кам'яні пам'ятки давньоруського періоду, зокрема, Софійський собор, Золоті ворота, церква Спаса на Берестові, Успенський собор і надбрамна Троїцька церква Києво-Печерської Лаври, Михайлівський собор Видубицького монастиря, Кирилівська церква.

Перший град Кия був розташований на Замковій горі, а пізніше укріплення були зведені і на Старокиївській горі. Саме з цієї фортеці, оточеної валом і ровом, поступово зростав Київ. Лінія оборонних валів, що оточувала найдавнішу частину міста, на думку археологів, проходила між фундаментами Десятинної церкви та Історичним музеєм. Під валами був споруджений рів, глибиною шість метрів. Між цими валами і обривом гори розміщувався Київ Аскольда, Київ Ольги, Київ Святослава. У 1908 р. на території городища Кия, на глибині 2,9-3,2 м від сучасної поверхні В. Хвойка розкопав найдавніше капище (зберігся лише фундамент), що датується VI-VII ст. Зараз, справа від входу до Національного історичного музею, на місці стародавнього жертovníка експонується його реконструкція.

Ліворуч, на відстані 20-30 м від Національного музею історії України розташовані фундаменти одного з кам'яних палаців часів княгині Ольги. Інший княжий терем тих часів розташовувався за валами — нібито за містом. Його місце показано кам'яною кладкою біля північно-східного рогу фундаментів Десятинної церкви.

Кам'яна кладка посеред Десятинного провулку вказує на місцезнаходження давньої будівлі, яку в літературі називають Західним палацом (згідно його розташування в забудові Дитинця). Спорудження цього палацу археологи відносять до кінця X ст. Неподальк ліворуч від Десятинного провулку на вулиці Володимирській можна побачити сліди ще одного палацу того ж часу — Південного. Можливо, за часів Володимира один з цих палаців був князівською резиденцією, а в другому розміщувався парадний зал - гридниця, де проходили бенкети князя, про які повідомляє літопис.

Наприкінці X ст. в період правління Володимира Святославича на Старокиївській горі була споруджена нова фортеця, яку в літературі називають «містом Володимира». Площа її була 10 га. В системі валів було кілька воріт — на Поділ, в бік Печерська, в бік майбутнього Софійського храму. Точне місце двох перших поки не виявлено, а над фундаментами головного в'їзду до фортеці, який в літературі називають Софійськими або Батієвими воротами, викладений червоний кварцит на проїзній частині вул. Володимирської. Колись перед ними через кріпосний рів був перекинутий міст.

За переказами, на місці сучасної Михайлівської площі Володимир створив капище східнослов'янських богів, а після хрещення на місці поганських ідолів поставив дерев'яну Василівську церкву. В кінці XII ст. на цьому ж місці побудували нову кам'яну, що витримала татаро-монгольську навалу, але поступово занепала, була відбудована за Петра Могили у 1640 р. і присвячена трьом святам — Василю, Григорію Богослову та

Іоанну Златоусту, звідси і нова назва церкви - Трьохсвятительська. У 1658 р. храм згорів і була навіть думка розібрати споруду на цеглу для ремонту Софії, але у 1695 р. вирішили знову відбудувати. У 1888 р. храму повернули назву Василівський. У 1935 р. його знищили. Зараз на місці його садиби розташовано Міністерство закордонних справ.

Головною спорудою «міста Володимира» була церква Успіня Богородиці (989-996), на будівництво та утримання якої князь виділяв десятку частину прибутків від своїх володінь і тому її називали Десятинною. Перший кам'яний храм прикрашали ікони, дорогий посуд, хрести, вивезені Володимиром із Херсонесу. Стіни були вкриті фресковим живописом, мозаїкою. В оздобленні було використано багато мармуру і тому її ще називали мармуровою. Десятинна церква була зруйнована у 1240р.

У 1635 р. П. Могила наказав відбудувати в одному з бокових вівтарів, що вцілів невелику церкву в пам'ять про стародавній храм. Тут була встановлена стародавня ікона Св. Миколая і в народі церкву почали називати Десятинно-Миколаївською. Протягом 1828-1842 рр. побудували новий Десятинний Успіня Богородиці Миколаївський храм, що був знищений у 1935 р. Тоді останки княгині Ольги, князя Володимира, його дружини Анни вийняли із саркофагів і кинули в кучу будівельного сміття.

Подальше розширення території Верхнього міста відбувалося за сина Володимира, князя Ярослава. Площа міста зросла в 7 разів і дорівнювала 70 га. Град був оточений новими укріпленнями. Вали прорізали ворота: Золоті, Жидівські і Лядські. Золоті ворота, що були парадним вїздом до міста, являли собою дві паралельні ХУ-ХУІІ метрові стіни на ширині 7 м., над якими розміщувалася невелика кам'яна церква. Ворота неодноразово руйнувались і відновлювались. У 1783 р. їх засипали землею і відкопали лише у 1832 р., на жаль, вже без склепіння і надбрамної церкви. Залишилися лише дві нерівної довжини паралельні стіни висотою 8 м, над якими до 1500-літнього ювілею міста спорудили захисний павільйон - макет в натуральну величину з музейною експозицією.

Найголовнішою спорудою «міста Ярослава» була тринадцятиглава Свята Софія, резиденція київських митрополитів. Собор має багате оздоблення: фресковий живопис, мозаїку. Встановлено, що загальна площа композиції мозаїчного живопису ХІ ст. первісне складала 640 кв. м. До наших днів збереглося 260 кв. м. Одним з найвеличніших мозаїчних зображень ХІ ст. є Богоматір у молитовній позі (Марія Оранта). За мозаїкою закріпилася назва «Нерушимої стіни». Серед киян існує повір'я: поки стоять «Нерушима стіна» стоять і Київ.

Поруч з Софією в ХІ ст. знаходились ще три храми, зруйновані у 1240 р. Георгіївський собор знаходився між вулицями Золотоворітською,

Рейтарською і Стрілецькою. На південь від Георгіївського храму на схрещенні вулиць Володимирської та Ірининської стояла церква Св. Ірини. Руїни її зберігалися аж до ХІХ ст. Коли проклали Володимирську вулицю, їх довелося знести, бо вони містилися прямо на осі нової вулиці. Залишили лише, як пам'ять про старовинну пам'ятку, один із 4 стовпів церкви, навколо якого збудували пам'ятну каплицю. Третій безіменний храм знаходився на північ від Георгіївського на схрещенні Стрілецької вулиці і Стрілецького провулку.

У 1060-і рр. у південно-східній частині Верхнього міста формується ще один архітектурний ансамбль, який складався з будівель Димитрівського (пізніше- Михайлівського Золотоверхого) монастиря. У 1108 р. за князя Святополка був побудований Михайлівський собор, який літопис називає Золотоверхим.

Дружина Святополка Варвара привезла із Візантії до Києва мощі святої Варвари Іерапольської, які були найбільшою святинею Михайлівського собору. (Під час зруйнування собору у 30-і роки мощі перенесли до Андріївської церкви, а в 60-і - до Володимирського собору). У 1934 р. зняли мозаїки і фрески, які відправили до Київської Софи, Третяковської галереї, Російського музею в Петербурзі, а у 1936 р. собор висадили в повітря. У кінці 90-х років ХХ ст. храм відновлено.

У 1086 р. князь Всеволод заснував Андріївський монастир, в якому однією з чорниць стала його дочка Анна (Янка). Янчин монастир розташовувався десь поблизу сучасної Михайлівської площі. У 1129 р. за князя Мстислава-Гаральда поруч з Андріївським був заснований монастир Св. Федора (на території подвір'я по Володимирській, 7 і 9, орієнтиром служить аптека). У цьому монастирі знаходилась родова усипальниця Мстиславичів.

Унікальною для архітектури Києва Х-ХІІІ ст. була цегельна споруда, що була досліджена у 1975-1976 рр. в садибі № 3 (садиба Трубецьких) по вул. Володимирській. Це кругле в плані приміщення - ротонда діаметром понад 20 м - можливо мало світське призначення (зала для нарад князя з боярами).

Найбільшою частиною стародавнього Києва був торгово-ремісничий Поділ (Нижнє місто), територія якого займала близько 200 га. На Подолі було багато храмів, зокрема церква Богородиці Пирогошії, будівництво якої розпочалося у 1131 р. за Мстислава-Гаральда на одній з найдавніших у місті площі, що виникла у Х ст. як торговельна, вічова (Торг, Торжище, Торговище, Житній торг).

Крайньою північною межею можна вважати підвищення, де у 1140 р. був побудований Кирилівський храм. Нижче собору розташовувалося село Дорогожичі, яке кілька разів згадується у літописах.

В кількох кілометрах нижче Києва над Дніпром розташовувалося князівське село Берестове. Тут був замський замок, який неодноразово згадується в літописах. У другій половині XI ст. тут було побудовано церкву Спаса, яка частково збереглася до наших днів.

На півдні знаходилися Печерський, Кловський та Видубицький монастирі.

Печерський монастир вперше згадується в «Повісті временних літ» під 1051 р. Києво-Печерська Лавра була одним з найвизначніших осередків давньоруської культури. З нею був пов'язаний початковий період руського

літописання. Лавра була центром іконописання. В монастирі розвивалась медицина. У XII ст. за кошти ченця Миколи Святоши (колишнього чернігівського князя) був утворений Микільський лікарняний монастир. Його коштом було побудовано також Троїцьку надбрамну церкву. З Миколою Святошею пов'язують назву київського району Святошин, де він мав земельні володіння.

Головним храмом Лаври був Успенський собор (1073-1078). Після 1240 р. деякі його частини були розібрані до висоти вікон. У 1470 р. за князя Семена Олельковича його відбудували. Фундаментальна перебудова протягом 1721-1729 після пожежі Лаври 22 квітня 1718 р. надала йому рис українського бароко. У листопаді 1941 р. храм був зруйнований вибухом. Зараз відбудований.

В трьох кілометрах від Печерського монастиря, вниз по Дніпру, в урочищі Видубичі розташований Михайлівський монастир (1070). У 1088 р. тут було побудовано церкву на честь патрона Києва, архистратига Михаїла (частково збереглася).

Поблизу Видубицького монастиря на високому пагорбі князем Всеволодом був побудований замський палац - Красний двір. Перша літописна згадка про нього датується 1096 роком, коли він був спалений

під час половецького набігу на Київ. В середині XII ст. тут була резиденція князя Юрія Долгорукого, після смерті якого Красний двір був зруйнований киянами, що висловили таким чином своє відношення до князя, і більше не відбудовувався.

Далі на південь за 12 км від Старокиївської гори та 2,5 км від Дніпра розташована Китаївська пустинь, що здавна входила до переліку особливо значимих святинь Києва. Назва пустині походить, вірогідно, від тюркського «китай» (укріплення). Люди селилися в Китаєво ще з часів трипільської культури. У XIV ст., на думку вчених, тут був створений печерний монастир.

У 1929 р. Китаївську пустинь було закрито та починається руйнування монастиря. Тільки після 1991 року розпочалося відновлення колишнього вигляду Троїцької церкви, печер і монастиря в цілому.

В останній чверті XI ст. був заснований Кловський чи Стефанич монастир, що був розташований на місці садиби сучасної школи № 77 по вул. Шовковичній.

Після надання Києву Магдебурзького права (грамотами великого литовського князя Олександра 1494-1497) магістрат розміщувався в Ратуші на Подолі, на стародавньому Торжищі, яке з XV ст. одержало назву Ринкової площі (або Ринку). Головний фасад ратуші, звернений до фонтана «Самсон». (Колісь перед магістратом була криниця, до якої < вода подавалася з підніжжя «київських гір» по дерев'яних трубах. У середині XVIII ст. над криницею спорудили ротонду, яку назвали «Феліціан» на честь богині Феліцити (Благодійної). На початку XIX ст. колишню статую янгола над криницею замінили скульптурною групою «Самсон і лев»). Будинок був значно пошкоджено під час пожежі 1811 р., цеглу з нього пізніше використали для будівництва Контрактового будинку. До нас дійшла лише сильно пошкоджена статуя Феміди (в Національному історичному музеї).

У першій половині XVII ст. в місті існувало 4 костели і монастир ордену домініканців. Після Берестейської унії частина православних храмів була закрита, а частина передана уніатам, в тому числі Михайлівський Золотоверхий, Софія, Видубичі. Під впливом антипольських повстань уряд був вимушений піти на поступки: православному духовництву поверталися всі київські монастирі, крім Видубичів, і церкви.

В середині XVII ст. Київ увійшов до складу Московської держави. Російський гарнізон (5 тис.) розташувався на території Верхнього міста, де у 1690-і рр. для нього було споруджено будинки, які утворили Стрілецьку і Рейтарську слободи, про розташування яких нагадують сучасні вулиці.

В лютому - березні 1654 р. побудували нову фортецю у Верхньому місті по лінії оборонних укріплень XI ст.

На території Києва виявлено близько 300 підземель, які мають штучне походження. Найдавнішими київськими підземеллями вважаються печери на території Кирилівського монастиря, які датуються пізньопале-олітичною добою (4 тисячі років тому викопані первісною людиною).

Кияни колись були впевнені, що підземні галереї тягнуться на сотні кілометрів і входячи в них у Києві, можна вийти у Смоленську, Любечі, Чернігові тощо.

Проте київські підземелля - це переважно галереї - потерни (підземні ходи споруджені з фортифікаційною метою через які можна було під час облоги вийти з ворожого кола). Наприкінці XIX ст. під час будівництва приміщення Управління Південно-Західної залізниці (вул. М. Лисенка) був виявлений підземний хід, що вів від Золотих воріт. Система підземних галерей, висота яких сягає 2 м, а ширина - 1,5 м, існує на Печерську на території колишнього іподрому (вул. Суворова). Печерні ходи проходили під Десятинною вулицею, в районі Аскольдової могили. Інституту шляхетних дівчат (Міжнародний центр культури і відпочинку).

Говорячи про Київ XVII ст., не можна не сказати про Києво-Могилянську академію, що була тісно пов'язана з православним братством, яке організаційно оформилося в 1615 р. Тоді ж була

заснована Братська школа. В 1631 р. Петро Могила відкрив школу в Лаврі. У 1632 році вони об'єдналися в Братсько-Лаврський, згодом Києво-Могилянській колегіум.

Наприкінці XVII ст. в місті з'явилося чимало мурованих споруд. Було побудовано на гроші І. Мазепи собори в стилі українського бароко на території Братського і Микільського монастирів (обидва були знищені у 1935 р.), церкву Всіх Святих над Економічною брамою Печерської Лаври (1698), яка дійшла до нас. Одночасно з Всіхсвятською церквою (1698-1702 рр.) нагірне подвір'я головної частини Києво-Печерського монастиря було оперізно кам'яним муром оборонного характеру.

На території Нижньої Лаври були споруджені церкви — Різдва Богородиці (1696), Аннозачатіївська (1679) та Хрестовоздвиженська (1700). Поруч з Лаврою 1696 р. побудували Феодосіївську церкву (вул. Цитадельна, 4).

На території Видубицького монастиря від того часу збереглися Георгієвський собор і Трапезна, що були побудовані у 1696-1701 рр.

У XVII ст. іконопис - основний жанр давнього українського малярства перестає бути єдиним його видом. Поряд з ним розвивався портретний живопис. В Успенському соборі Лаври було створено картинну галерею, де були представлені зображення князів, гетьманів. Був популярним також ктиторський портрет (ктитор-покровитель монастиря чи церкви). В Кирилівській церкві можна побачити портрет сотника Сави

Туптало. В храмі також є портрет Інокентія Монастирського, ігумена Кирилівського (1681-1697), за якого монастир із бідної обителі перетворився на другий за значенням серед всіх київських .

Успішно розвивалося в Києві мистецтво гравюри. Відомими гравірувальниками були Антоній (Олександр) і Леонтій Тарасевичи, Інокентій Щирський та ін.

Збереглося чимало гравюр того часу, що свідчать про високий рівень цього мистецтва, в т. ч. 40 гравюр з видами Києва, переважно Печерської Лаври, які виконав Л. Тарасевич для «Патерика Печерського».

У 1750 р. напроти головного входу Лаври побудували майстерні для виробництва боєприпасів, для ремонту і виготовлення деяких деталей для артилерійських знарядь, а також для їх збирання — Арсенал (старий), приміщення якого збереглося.

В місті у XVIII ст. були побудовані численні архітектурні споруди, багато з яких і сьогодні прикрашають наше місто.

Зберігся навчальний корпус Київської академії на Контрактовій площі. Перший його поверх був споруджений у 1703 р., а другий - надбудований у 1740 р. (Й. Шеделем). На Подолі зберігся двоповерховий будинок на вул. Костянтинівській, який називають будинком Петра І. Чимало споруд було в той період побудовано І. Григоровичем-Барським, якого називають одним з батьків українського бароко. Він побудував на Подолі церкви Миколи Притиски, Миколи Набережного, Покровську, приміщення бурси, магістратської хлібної лавки тощо.

У 1740-х рр. на Контрактовій площі грецькою громадою було засновано грецький Свято-Катерининський монастир, підпорядкований безпосередньо монастиреві св. Катерини на Синайській горі. Напередодні першої світової війни архітектурний комплекс зазнав суттєвих змін. Було споруджено п'ятиповерховий прибутковий будинок у стилі модерн (1912),

який монастир здавав в оренду, і багатоярусну дзвіницю (1914), які дійшли до нашого часу.

У XVIII ст. створювався ансамбль навколо Софійського собору. Було споруджено (1699-1706) триярусну дзвіницю. Після землетрусу два верхні яруси були розібрані і побудовані знову у 1748 Й. Шеделем (у середині XIX ст. був надбудований четвертий ярус). Ним також був добудований Митрополичий будинок (1748) і брама Заборовського, колишній західний портал (1746). Ніша над в'їздом і високий фронтон покриті ліпними прикрасами. Побачити браму можна лише ззовні, проходячи уздовж стіни Софійського подвір'я по Георгієвському провулку. Проїзд був закладений ще у XIX ст. В той же час були споруджені також трапезна, братський корпус, приміщення бурси, консисторія.

Чудовим пам'ятником, який зберігся, є Андріївська церква, побудована у 1747-1753 рр. І. Мічуріним за проектом Б.Ф. Растреллі.

Архітектурний ансамбль Лаври після пожежі 1718 р. відбудовувався в стилі бароко. На її території Й. Шеделем 1744 р. була споруджена головна дзвіниця, висота якої дорівнює 96 м. Тоді ж були встановлені і перші куранти.

Дзвіниці на Дальніх і Ближніх печерах та багато інших споруд пов'язані з ім'ям С. Ковніра, якого теж називають батьком українського бароко. У 1745 р. С. Ковнір об'єднав різні частини, що були споруджені на рубежі ХУІІІ ст., в єдину споруду. Тепер у ковніровському корпусі розташований Музей історичних коштовностей.

В середині XVIII ст. в Києві споруджуються палацово-паркові комплекси. Такими були Кловський палац, що був збудований П. Несловим і С. Ковніром на місці давнього Кловського монастиря в липовому гаю (1756).

В той же час І. Мічуріним і П. Несловим був побудований Царський (Государів) палац. Резиденція Єлизавети була копією підмосковного палацу, спорудженого за проектом Б.Ф. Растреллі. Палац був дерев'яним на кам'яному цоколі і з кам'яними флігелями. Поруч був розбитий великий парк і закладений фруктовий сад з виноградником.

У 1868-1870 рр. палац відбудували до приїзду імператора Олександра II та імператриці Марії Олександрівни (звідси й назва палацу). При відбудові на 2-му поверсі по осі центрального входу влаштовано ' парадний приймальний зал (Білий зал). Нині після ґрунтової реставрації палац використовується для урочистих урядових прийомів.

На початку XIX століття Київ забудовувався

за планом А. Меленського - автора проєктів багатьох житлових і громадських будівель, церков, що були споруджені в перші десятиріччя XIX ст., зокрема приміщення першого двоповерхового дерев'яного міського театру на Європейській площі, церква-ротонда на Аскольдовій могилі тощо. За його проєктом на Поштової площі на місці старого дерев'яного храму спорудили церкву Різдва Христового, в якій у 1861 р. стояла домовина Т. Шевченка перед відплиттям до Канева (зараз відновлена). У 1802-1808 рр. з нагоди підтвердження Києву Магдебурзького права за проєктом архітектора А. Меленського побудували

кам'яну каплицю, яку вінчала 18-метрова колона з хрестом. На її підмурку були висічені слова, присвячені князю Володимирі і царю Олександру І. Каплицю спорудили над Хрещатицьким джерелом, де, за переказами, хрестив Володимир 12 своїх синів. Здавна на цьому місці над тонкою струминкою «святої води» зводили невеликі дерев'яні каплички. В роки радянської влади каплицю знищили, перетворивши її на звичайну арку під колоною, джерело заключили в колектор, хрест зняли. І лише до 1000-ліття хрещення Русі пам'ятник реставрували, повернули хрест, але каплицю не відновили, джерело, воду якого кияни вважали цілющою, що особливо допомагає при хворобах очей, не звільнили.

Провідними зодчими в той період були також В. Беретті, В. Гесте, В. Стасов, Л. Руска. З 1780-х років панівним стилістичним напрямом в архітектурі Києва став класичний.

Значні зміни сталися в забудові Подолу після страшної пожежі 1811 року, яка розпочалася 9 липня. Після неї Поділ забудовувався за планом В. Гесте (автора проєктів різних споруд у Василькові, Катеринославі, Черкасах). Була розширена Контрактова площа (назва з кінця XVIII ст., з 1869 - Олександрівська, у 1919-1990 - Червона), на якій за проєктом В. Гесте у 1815-1817 рр. зведено у стилі класицизму Контрактовий будинок. На другому поверсі був розташований зал для концертів, де виступали видатні виконавці.

У центрі площі ще у 1809 р. за проєктом Л. Руска розпочато будівництво двоповерхового «Гостинного двору» — монументального торгового комплексу у формі замкнутого прямокутника з внутрішнім службовим двором, в який вели шість воріт. Тут планувалося 53 магазинів. Після

пожежі побудовано як одноповерхову споруду. Відновлено за кресленнями автора до 1500-річчя Києва.

В місті збереглися особняки початку XIX ст., що мають значну архітектурну цінність, наприклад, будинки на Покровській, №3 і №5. На розі Покровської вулиці (№8) і Контрактової площі розташований особняк купця Н. Сухоти, який тут мав лавку і австерію (ресторан). Після пожежі 1811 р. в будинку розміщувався магістрат, потім міська дума. У 1878 р. надбудували третій поверх і відкрили 3-ю гімназію, з 1920 р. тут розміщувалась середня школа, а з - 1981 р. - будинок дітей Подільського району.

На початку XIX ст. розгорнулися роботи по ремонту оборонних споруд на Печерську. У 1806-1812 рр. вони проводилися під керівництвом відомого російського полководця М.І. Кутузова, який в той час був київським військовим губернатором. У 1830-і роки почалося будівництво нової Печерської фортеці. Планувалося, що вона охопить весь Печерськ, проте спорудження її не було завершено у зв'язку з Кримською війною. Збереглося чимало фортечних споруд.

Хрещатик почав забудовуватися з кінця XVIII ст. Перший будинок звели 1797 р. У 1807 р. було вже 13 споруд, у тому числі поштова контора і перший київський театр, побудований А. Меленським. У 1850-х роках на місці старого дерев'яного приміщення був побудований О. Беретті готель «Європейський», від чого й площа набула такої ж назви.

У 1882 р. за проєктом І. Ніколаєва на площі було споруджено будинок Купецького зібрання. З 1964 р. на цьому місці — готель «Дніпро».

Над Хрещатиком на пустирі в стилі класицизму побудовано у 1837-1843 рр. будівлю університету Св. Володимира за проєктом і під керівництвом В. Беретті. Стіни пофарбовані червоним, чавунні бази і капітелі колон - чорним. Одна з версій пояснення - це відповідало кольорам стрічок ордена св. Володимира. Місцевість навколо університету, де жили викладачі і студенти, згодом почали називати «латинським кварталом» (як в Парижі навколо Сорбони).

У 1842 р. побудували Олександрівський костел (вул. Костьольній), у 1857 р. - кірху (вул. Лютеранська). У 1871 р. на Галицькій площі була побудована церква Іоанна Златоуста («залізна церква») із чавуну і заліза, що нагадувала дерев'яні російські храми.

У Верхньому місті протягом 1832-1848 рр. були знесені майже всі стародавні вали, що оточували старий Київ і прокладені нові вулиці - Володимирська, Михайлівська, Житомирська, Прорізна та ін.

Наприкінці XIX ст. між Хрещатиком і Липками з'явився новий квартал. Цікавою спорудою, спорудженою у 1896-1898 рр., є будинок по вул. Ярославів вал № 1 з вигадливим силуетом, стрілочастими готичними вікнами, гострою башточкою з шпилем, що нагадує казкові замки. На

порозі парадного входу латинський напис «Баїуе» - «Привіт». Будинок споруджений на замовлення поміщика М. Подгорського. З 1916 р. ним володів «цукровий король» Лев Бродський.

В середині XIX ст. був споруджений перший стаціонарний міст за проектом інженера Ч. Віньоля (Миколаївський ланцюговий міст). У 1965 р. на його місці спорудили міст «Метро» (700 м) і його продовження міст через Русанівську протоку. Дарницький залізничний міст (на той час найдовший в Європі - 1 км) було побудовано 1870 р. В місті сьогодні працюють ще міст ім. О. Патона (1953 р.), парковий - на Труханів острів (1957 р.), міст на Рибальський острів (1963 р.). Північний мостовий перехід (1976 р.), Південний мостовий перехід (1991 р.).

Наприкінці XIX ст. в Києві було 8 чоловічих і 2 жіночі гімназії: чоловічі - Друга (на Бібіківському бульварі, тепер Бульвар Шевченка, 18), Третя (на розі Покровської вулиці і Контрактової площі), Четверта (на Великій Васильківській, 96, нунціатура Ватикану), П'ята Києво-Печерська (на розі Суворова і Січневого повстання, приміщення Транспортної академії). Шоста (на Великій Дорогожицькій, тепер Мельникова, 81), Сьома (на Тимофіївській, тепер М. Коцюбинського, 16), Восьма (на Миколаївській площі, тепер пл. І. Франка, будівля Київенерго); жіночі - Фундуклеївська (Б. Хмельницького, 6) і Ольгинська (Терещенківська, 2).

У 1898 р. відкрили Київський політехнічний інститут — перший в Росії багатопрофільний заклад (4 факультети: механічний, хімічний, інженерний і сільськогосподарський).

У XIX ст. розпочалася історія світського театру в Києві. До XIX ст. в Києві не було спеціального театрального приміщення. У XVIII ст. вистави ставилися в приватних будинках, протягом деякого часу - в одному з флігелів Марійського палацу. Перший дерев'яний двоповерховий міський театр на 470 глядачів було побудовано А. Меленським у 1805 р. на Хрещатику. На великій завісі театру був зображений грецький герой на класичній тріумфальній колісниці у супроводі війська. Над ними - крилатий амур зі згортком в руках, на якому напис: «Сміючись, очищуюсь». Постійної трупи не було. Миська сцена здавалась в оренду різним гастролюючим трупам, репертуар яких був представлений українськими, польськими, російськими творами різних жанрів - від драми до опери. На цій сцені виступали М. Щепкін, П. Мочалов та ін. Виступали й артисти з Італії, Іспанії, Франції та ін. країн. 1851 р. приміщення було знесено «за ветхістю».

В 1856 р. збудовано нове театральне приміщення на 970 місць на Володимирській вулиці. 1896 р. театр згорів і поки будували нове приміщення, одним з центрів музичного життя міста стало Літературно-артистичне товариство (1895-1905), яке організовувало симфонічні концерти і вечори камерної музики. На першому літературно-музичному вечорі, що відбувся 3 січня 1896 р., виступив із своїм оповіданням О. Купрін.

Протягом 1898-1901 років на місці міського театру, що згорів, споруджено театр за проектом В. Шретера, що здобув першу премію на Всесвітньому конкурсі проектів театральных приміщень. Новозбудований театр відкрився 16 вересня 1901 р. оперою «Життя за царя» М. Глінки.

1882 р. в приміщенні театру Бергонье (фр. підприємець Огюст Бергонье) на розі Пушкінської і Б. Хмельницького вперше гастролювала українська професійна трупа М. Кропивницького, серед акторів якої були М. Заньковецька та М. Садовський.

У 1896 р. в приміщенні театру Бергонье розпочалися демонстрації «синемаграфії». Незабаром на Хрещатику з'явилися перші «ілюзії» (стаціонарні кінотеатри): «Корсо», «Експрес» та ін.

У 1866 р. створено першу громадську Публічну бібліотеку, приміщення для якої побудовано 1911 року (зараз Парламентська бібліотека).

У XIX ст. в Києві з'явилися перші пам'ятники-монументи. 28 вересня 1853 Київ прикрасив пам'ятник князю Володимиру. Статую виконав барон Петро Клодт (автор багатьох скульптур в Петербурзі, зокрема, відомих коней на Анічковому мосту через Фонтанку), постамент -А. Тон, барельєф «Хрещення киян» — В.І. Демут-Малиновський. На висоті 20,5 м Володимир, дивлячись на схід, тримає хрест. В 1895 р. у хрест було вмонтовано електричні лампочки. Палаючий хрест на висоті київських «святих гір» можна було бачити здалеку, він був своєрідним маяком для всіх, хто відвідував Київ.

6 лютого 1872 на перехресті Безаківської (Комінтерну) і Бібіківського бульвару з'явився пам'ятник графу О. Бобринському, якого називають родоначальником української цукрової промисловості. 1926 р. статуя була переплавлена в цехах заводу «Арсенал», а на графському постаменті пізніше поставили статую М. Щорса. 11 липня 1888 р. на Софійській площі відкрили пам'ятник Б. Хмельницькому. Статуя Б. Хмельницького стоїть на п'єдесталі, що виконаний із граніту, який залишився після спорудження Ланцюгового мосту.

У 1898 р. перед Університетом поставили пам'ятник Миколі І. З 1939 р. на царському постаменті стоїть Тарас Шевченко.

7 травня 1905 р. розпочав працювати фунікулер, який спочатку називався Михайлівським підйомником і з'єднував верхню терасу Володимирської гірки і вул. Боричів Тік (довжиною 200 м.). У 1938 р. фунікулер був реконструйований: лінія продовжена на 38 м. до вул. Сагайдачного.

До архітектурних споруд цього періоду, побудованих в стилі класицизму, належать приміщення Комерційного інституту (Педагогічний університет), Центрального телеграфу, комплексу Політехнічного інституту, університетської бібліотеки. Педагогічного музею, пасажу, іподрому (по

вул. Суворова) та ін. У 1900 р. був побудований готель «Континенталь» (зараз - консерваторія).

Стиль модерн представлений будівлею Бессарабського ринку, житловими будинками, серед яких споруди на вул. Миколаївській (Городецького), 15; Житомирській, 8; Кругло-Університетській, 7; Лютеранській, 22; Рейтарській, 20, будинки по вул. Гончара, Великій Васильківській.

На Рейтарській, 22 розташована одна з найкрасивіших будівель Києва, фасад якої нагадує Флоренцію доби Відродження. Споруда була побудована у 1912-1914 рр. для Товариства Швидкої медичної допомоги. Поруч, в лікарні швидкої допомоги щоденно рятували десятки киян.

На вул. Ярославів Вал, 40 розташована будівля, яка своїм декором імітує старовинне зодчество, споруджена у 1905-1907 рр. за кошт М. Терещенка для зразкового навчального училища. Пізніше тут розміщувалося артилерійська спецшкола (1937-1941). Після війни тут знаходилась консерваторія, а з 1950 р. - театральне училище, нині - Інститут театального мистецтва.

До оригінальних споруд того часу належить приміщення Державного банку, споруджене в 1902-1905 рр. на місці старого банківсько-о будинку. Авторами проекту, виконаного у модернізованих формах північно-італійського Ренесансу, були О. Кобелев і О. Вербицький. Двоповерхова будівля з цоколем та підвалом формує вуличний та паралельний йому дворовий об'єми, між якими розміщується операційний зал. Первісне на 1-му і 2-му поверхах містились малі операційні зали, численні службові приміщення і кабінети. У цоколі знаходились ошадна каса, архів, пошта. Підвали призначались для сховищ грошей та цінних паперів. У 1934 р. над будинком, крім його центральної частини з операційними залом, надбудовано 3-й і 4-й поверхи. Проект надбудови, здійснений О. Кобелевим і В. Риковим, зберіг композиційні та стилеві риси первісної будівлі. Надбудову виконано за оригінальною технологією одночасного мурування стін і підняття даху, який розрізували автогеном на частини, а потім поступово монтували і зварювали.

Оригінальним є і приміщення Музею ім. Богдана та Варвари Ханенків, що поєднує риси готики, рококо, класицизму.

Незвична архітектура будинку № 15 на Андріївському узвозу завжди привертає увагу гостей міста. Він побудований у стилі модернізованої англійської готики в 1902-1904 рр. З легкої руки письменника Віктора Некрасова кияни називають його «Замком Річарда Левове Серце». В цьому будинку зараз готель.

В стилі італійського Відродження побудований будинок Маріїнської громади сестер милосердя на Саксаганського, 75.

Цікаві і різноманітні будівлі міста пов'язані з ім'ям Владислава Городецького (1863-1930). Він був співавтором проекту приміщення раціонального художнього музею. У 1899 р. почали будувати римо-католицький костел св. Миколая. Серед представлених проектів обрали роботу студента С. Валовського, а В. Городецького запросили керувати будівництвом.

Він майже повністю переробив проект. Миколаївський костел споруджений в готичному стилі. У східному мавританському стилі побудовано приміщення Караїмської кенаси (тепер - Будинок актора по вул. Ярославів вал, 7). У лютому 1901 р. В. Городецький придбав ділянку землі на дуже крутому схилі. Він побився об заклад, що спорудить будинок тут, де ніхто з архітекторів не наважувався розпочати будівництво. У травні 1901 р. В. Городецький почав будувати, -а вже через 2 роки у визначений

умою пари день і час, показував колегам своє творіння. Споруду прикрашають скульптурні зображення різних істот (голови оленів, слонів, Їжаків, велетенські жаби), рибальські сіті серед морських хвиль та інші деталі, що були виконані з бетону скульптором Е. Салія. Ці химерні ін'юкламували продукцію цементної фабрики «Рог», співвласником якої був сам В. Городецький. Цемент на той час не мав популярності, як із химерами — асиметрична в плані, шестиповерхова з боку

двору і триповерхова з вулиці споруда, належить до типу прибуткових будинків для заможних наймачів з 10-13-кімнатними апартаментами на кожному поверсі. Перший з вулиці поверх займала квартира самого власника. В підвалі розміщувалося архітектурне бюро В. Городецького, а також продуктові склади і льохи. Споруда мала систему вантажних ліфтів, що подавали з підвалів просто до камінів дрова та вугілля.

Архітектурне бачення промислових об'єктів В. Городецький продемонстрував в корпусі Південно-Російського машинобудівного заводу (з-ду «Ленінська кузня»).

У 1913 р. розпочали будівництво будинку Губернської земської управи. Після революції в цій споруді розміщувався Палац праці - міській профспілковий центр, ЦК українських більшовиків на чолі з С. Косіором (з 1934 р.). Під час Другої світової війни тут діяло гестапо. Більший період історії споруди по Володимирській, 33 пов'язаний з діяльністю КДБ і Служби безпеки України. Приймальна СБУ розташована в сусідньому будинку № 35, який був побудований 1848 р. О. Беретті як власний особняк.

На початку ХХ ст. в місті з'явилися нові монументи. 30 серпня 1911 р. у присутності царя Миколи II, прем'єр-міністра П. Столипіна, представників іноземних консульств був відкритий пам'ятник Олександрю II на Європейській площа. У радянські часи статую зняли, а майданчик з постаментом перетворили на декоративно оформлений вхід до Пролетарського парку. Пізніше, у 1943 р. після звільнення Києва на місці царя протягом деякого часу стояла статуя Сталіна.

4 вересня 1911 р. відкривали пам'ятник княгині Ользі (у 1923 р. пам'ятник був знятий, а у 1996 р. відновлений) без особливих урочистостей, тому що напередодні, 1 вересня у Київській опері під час вистави «Цар Салтан» Д. Богров смертельно поранив П. Столипіна.

В Києві у 1914 р. з'явилися пам'ятники Кочубею та Іскрі біля київського «Арсеналу» (1921 р. їх фігури замінили гарматою).

У середині 1930-х років у зв'язку з поверненням столиці радянської України до Києва під різними приводами було знищено багато церков.

1936 р. був споруджений стадіон «Динамо», а наступного року почали будувати республіканський стадіон. У 1938 р. було споруджено десятиповерховий будинок Раднаркому УРСР, на той час - найбільший в місті. У 1939 р. спорудили Верховну Раду.

У 1937-1938 рр. була споруджена гранітна набережна довжиною 3 км з широкими кам'яними сходами і масивними парапетами із гранітних стовпів і чавунного штахету.

Декілька старих будинків, що стояли поруч, на вул. Банковій були надбудовані і об'єднані новим фасадом. Реконструювали їх для штабу Київського військового округу, пізніше там розміщувався ЦК КПУ, зараз - адміністрація Президента.

Відбудували ж Київ в основному до початку 1950-х років. У 1960 р. була здана перша черга (п'ять станцій) київського метрополітену від «Вокзальної» до «Дніпра». У 1970-і роки були побудовані готелі «Либідь», «Славутич», «Київ», у 1980-і - «Київська Русь», «Хрещатик», «Салют».

КИЇВЩИНА - політичне ядро України. Багато населених пунктів Київщини мають цікаву історію.

Біла Церква. Попередником її було місто Юр'їв, заснований Ярославом Мудрим 1032 року. У 1050 р. було побудовано Георгіївську церкву. Городище XI-XIII ст. є пам'яткою археології. Місто - фортеця неодноразово руйнувалося і відбудовувалося. Після татаро-монгольської навали довгий час залишалися руїни. На поч. XIV ст. почалося відродження міста. Можливо, що руїни білокам'яної Юр'євої церкви дали йому нову назву, яка вперше згадується в документах 1331 р. В сер. XVI ст. воєвода Ф. Пронський побудував замок. Для прискорення заселення цього важливого опорного пункту боротьби з татарами польські королі надали міщанам пільги, звільнили їх від податків. За це вони повинні були утримувати замок і нести польову варту. 1589 р. місту було надано Магдебурзьке право.

Під час Паліївщини Біла Церква була фактично другою столицею Гетьманщини (1704-1711). У 1706 р. І. Мазепа і К. Мокієвський заклали Миколаївську церкву (збереглася до нашого часу).

1774 р. король Станіслав Август Понятовський подарував Білу Церкву коронному гетьману Польщі Ф. Браницькому. У 1793-99 рр. Олександром Браницьким на місці природної діброви на лівому березі р. Рось був закладений ландшафтний парк «Олександрія». Колись алеї парку

прикрашали бронзові статуї, що були придбані в Італії. Свого часу їх замовив Наполеон Бонапарт для галерей Лувру, але з невідомих нам причин статуї залишилися не викупленими.

На кошти Браницьких протягом ХУІІІ-ХІХ ст. були побудовані Зимовий та Літній палаци, будинок дворянського зібрання, Торгові ряди (Гостинний двір на 85 крамниць), ансамбль споруд поштової станції, костел Св. Іоанна Предтечі на Замковій горі (1789-1812), Преображенський собор (1833-1839), церква Св. Марії Магдалини (1843).

Білогородка — колишній Білгород вперше згадується під 980 роком як володіння князя Володимира, який мав тут палац. У 991 р. Білгород був однією з наймогутніших фортець Русі. Незабаром він перетворився на одне з найбільших міст, перевищуючи за розмірами Чернігів, Переяслав, Рязань. Під стінами Білгорода не раз відбувалися битви, які вирішували долю столиці Русі. Після татаро-монгольської навали місто перетворилося на село. Від давнього Білгорода залишилося велике городище - пам'ятник археології (площа дитинця бл. 10 га, а всіх міських укріплень - 85 га), розкопки якого розпочалися ще у 1909 р.

Васильків — місто Василів засноване Володимиром у 988 р. і назване на честь Св. Василя. Перша літописна згадка належить до 996 р. і розповідає про битву з печенігами, про поразку в ній князя Володимира і "про його обітницю побудувати Преображенську церкву, якщо врятується. Через рік церква вже стояла (на жаль, не збереглася). Місто було перейменовано 1157 р., коли дісталось сину Юрія Долгорукого князю Васильку. У 1756-1758 рр. побудовано С. Ковніром Собор Антонія і Феодосія.

Вишгород був одним з найбільших і значних міст Київської Русі. Вперше згадується в літописах під 946 р. як «Ольжин град», резиденція київської княгині Ольги. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний в сер. Х ст. називає Вишгород поряд з Києвом, Черніговом, Новгородом, Псковом. Місто з 946 до 1314 р. 38 разів згадується у літописах.

В місті 1054 р. помер і був похований у Борисоглібському соборі Ярослав Мудрий (пізніше його прах перенесли до Київської Софії).

До найстаріших міст Київської області належить **Переяслав-Хмельницький** (до 1943 - Переяслав), який вперше згадується у договорі Русі з Візантією 907 р. як одне з трьох найбільших міст-фортець Київської держави.

У ХІ-ХІІ ст. Переяслав був столицею великого князівства, яке межувало на півночі і заході з Чернігівським і Київським князівствами. Археологи розкопали Переяславський дитинець, оточений валами (висотою 17-18 м, шириною - 18 м) і ровами, що мав кілька церков, палаци й житла. Рештки споруд якого доводять, що місто мало свою мистець-

ку школу, свою високу культуру. Залишки храму Михайла мало чим поступаються перед Київською Софією.

У ХУІІІ-ХУІІІ ст. місто було центром Переяславського полку. Саме тоді у 1646-1666 рр. була побудована церква Михайла, яка існує й тепер. Був споруджений ансамбль Вознесенського монастиря, від якого уціліли Вознесенський собор (1695-1700), побудований на кошти І. Мазепи, колегіум (1753-1757) та дзвіниця (1760-і роки). Збереглася в місті і Борисоглібська церква (1839).

У Переяславі-Хмельницькому діє Національний історико-етнографічний заповідник, до складу якого входять Музей народної архітектури та побуту і Музей Трипільської культури (в с. Халеп'я).

Час виникнення і значення назви міста **Фастів** не з'ясовано. Перша згадка в документах 1390 р. У ХVІ ст. власник міста Андрій Івашенце-Макаревич (головний маєток був розташований у Макарові) заповів Фастів київському біскупу (римо католицькому єпископу). Згодом Фастів став офіційною резиденцією єпископів, де відкрили католицьку друкарню, побудували костел. Тут діяли єзуїтський колегіум (з 1612 р.) та монастир бернардинців (з 1638 р.). У місті збереглися Покровська церква (1779-1781) і Костел (1903-1911).

В селі **Пархомівка** у 1903-1906 рр. була споруджена Покровська церква, монументальна мозаїка якої виконана за ескізами М. Реріха.

Цікаву археологічну та архітектурну спадщину мають Баршівка, Богуслав, Яготин, Ржищів, Макарів, Володарка, Германівка та ін.

На державному обліку в **КІРОВОГРАДСЬКІЙ області** перебуває 6 тисяч нерухомих пам'яток, в тому числі — 392 пам'ятки архітектури.

Фортеця св. Єлизавети була споруджена у 1754-1757 рр. на місці колишнього зимівника запорозьких козаків. Навколо фортеці згодом виросло місто Єлизаветград (з 1934 р. - **Кіровоград**). Після приєднання Криму у 1783 р. фортеця втратила військове значення й її озброєння передали Херсону. Пам'ятками архітектури є Грецька і Покровська церкви (ХІХ ст.).

У 1788-1797 в Єлизаветграді працювала хірургічна школа, один з перших медичних навчальних закладів України.

На початку 1840-х років купець Плотников збудував театр, в якому у 1847 р. дав концерт Ф. Ліст. На сцені нового приміщенні театру, побудо-

ваного у 1867 р., в ролі Наталки Полтавки дебютувала М. Заньковецька, тут пізніше розпочинав свою театральну кар'єру Гнат Юра.

У передмісті **Новомиргороду**, в центрі колишнього села Софіївки, стоїть мурована церква св. Іллі (1786), яка є унікальною для Півдня України пам'яткою доби пізнього бароко.

До списку історичних міст входять Олександрія, Світловодськ, Нова Прага, Олександрівка, Новоукраїнка.

ЛЬВІВСЬКА область є найбільшою в Україні за кількістю, різноманіттям та ступенем збереження архітектурної спадщини від київської доби до кінця ХХ ст. На державному обліку перебуває 3659 пам'яток архітектури.

Поселення на місці **Львова** виникло в середині V ст. на березі р. Полтви, біля підніжжя Замкової гори, на перетині давніх торговельних шляхів. Укріплене місто заснував Данило Галицький і назвав його іменем свого старшого сина Лева. Однак існує версія, що засновником міста був сам княжич Лев. У Галицько-Волинському літописі маємо першу згадку про Львів - 1256 рік.

В документах згадується велика кількість храмів на території стародавнього Львова, з яких до нашого часу дійшов лише один - Миколаївська церква, збудована між 1264 і 1340 рр.

Перші відомості про церкву св. Онуфрія відносяться до XIII ст. Кам'яна споруда зведена у XVI ст., добудовувалась і перебудовувалась протягом століть. Церква і монастир у XVII ст. були обнесені оборонними мурами. У монастирських приміщеннях в кінці XVI - на початку XVII ст. містилася друкарня, де працював Іван Федоров (Федорович).

На території найдавнішої дільниці - княжого міста, що охоплює Замкову гору та посад, розташований Костел Марії Сніжної, заснований у XIV ст. німецькою громадою (видозмінений під час реставрації 1889-1892 рр.).

В середині XIII ст. на головній торговій площі посаду (сучасна назва - площа Старий Ринок) був збудований Костел Івана Хрестителя для княгині Констанци (дружини князя Лева), дочки угорського короля Бели IV. Тепер тут розміщується музей найдавніших пам'яток стародавнього Львова.

Архітектурно-мистецький образ Львова - це поєднання стилів і традицій місцевої і західноєвропейської культури.

Забудова середньовічного центру Львова склалася у XVI-XVIII ст. Але розпланування, містобудівні особливості його збереглися від ХМ-ХУ ст. Територія колишнього «міста серед мурів» являє собою в плані неправильний квадрат, поділений на 23 прямокутні квартали.

Серцем Львова є площа Ринок, яка виникла в XIV ст. внаслідок забудови за зразком середньовічних західноєвропейських міст як центр торговельного і суспільного життя. Розміри площі 128,5 x 147 м. З площі виходять 8 вулиць. Ансамбль площі по її периметру утворюють 44 житлові будинки-кам'яниці і ратуша в центрі.

Від початкової готичної забудови, яка зруйнувалася під час пожежі 1527 р., збереглися підвали і фрагменти стін з готичними деталями. Нові будівлі споруджувались із використанням уцілілих фрагментів попередніх. Архітектурний вигляд площі формувалася в другій половині XVI - початку XVII ст. в період розквіту ренесансу у Львові. Будівлі споруджувались на замовлення знаті і заможних купців. Оскільки земля на центральній площі була дуже дорогою, будівлі розташовані на витягнутих у глибину ділянках з вузькими фасадними боками. Рядовий будинок займав ділянку 43 м завдовжки і 6-Ю м завширшки. Фасадну частину посідав головний корпус (завглибшки до 25 м), за яким розташовувався внутрішній двір. Двори розділялись межовими мурами, спорудження яких передбачалося постановою львівського магістрату від 1383 р. з метою пожежної безпеки. У дворах споруджувались флігелі. Нумерації будинків не було, кожна кам'яничка мала назву: «Під левом», «Під оленем», «Архієпископський палац» та ін.

До особливо цікавих споруд, розташованих на східному боці площі належить: будинок № 2, що належав флорентійському купцю Роберту Бандіnellі в якому містилася заснована ним перша львів-[цька пошта.

І/ Чорна кам'яниця (№ 4) названа так в кінці XIX ст., коли головний фасад було пофарбовано чорним кольором. Будинок мав багато господарів, серед яких купець Ян Лоренцович, який у XVI ст. відкрив тут одну з перших аптек міста.

Будинок грецького купця Костянтина Корнякта (родом з острова Крит), або Королівська кам'яниця (№ 6) побудований 1590 р. У 1678 р. на замовлення короля Яна III Собеського фасад було перероблено й прикрашено 7 постатями лицарів на аттику та новим вхідним порталом. У дворі будинку було створено ренесансну галерею-лоджію, що нагадує лоджію в Краківському королівському замку на Вавелі. У 1686 р. на тронному залі на 2-му поверсі ратифіковано «Вічний мир» між Річчю Посполитою та Московською державою, за яким Правобережна Україна без погодження з гетьманським урядом була повернута Польщі. З 1940 р. тут міститься Історичний музей.

Палац Любомирських (№ 10), побудований у XVIII ст. На межі XVIII-XIX ст. він деякий час використовувався як резиденція галицьких намісників.

Ратуша побудована у XIX ст. на місці ратуші XVI ст. Ця монументальна споруда в стилі класицизму має 156 кімнат і 9 залів. З її вежі (висотою 65 м) можна побачити панораму сучасного міста. По кутах ратуші - чотири фонтани з постатями грецьких богів та богинь: Нептуна, Адоніса,

Діани, Амфітрити (1793).

Неподалік від площі Ринок, на вулиці Руській розташований ансамбль, що складається з церкви Успіння Богородиці, каплиці Трьох святих та вежі Корнякта. Перші згадки про руську церкву в «місті серед мурів» датовані 1399 р. Значну суму на її будівництво пожертвував молдавський господар Олександр Лопушанин. Звідси походить друга назва Успенської церкви - Волоська. Вежа Корнякта (висотою 66 м), яка служила дзвіницею і відігравала роль спостережного пункту, залишається архітектурним символом міста і донині.

Каплиця Трьох святих прилягає до західної стіни дзвіниці з боку двору. Під час ремонтно-реставраційних робіт 1847 р. у південній стіні каплиці пробито двері, що з'єднали її з Успенською церквою.

Латинський собор розміщується у кварталі, що прилягає до південно-західного рогу пл. Ринок. Головний храм католицької громади Львова від 1414 р. став осередком Львівського архієпископства, що охоплювало галицькі, волинські, подільські землі і навіть Київщину.

Собор Вознесіння пресвятої Діви Марії закладений у 1360 р., споруджувався понад століття. Під час пожежі 1572 р. завалилося склепіння храму. Під час реставрації панувало бароко, тому первісні готичні форми споруди частково поступилися барочним. В інтер'єрі костелу багато цінних пам'яток: скульптура і різьба, фресковий розпис, вітражі. На зовнішніх стінах висять пам'яткові кулі з облог Львова 1672 р. турками, 1919 р. - Українською Галицькою Армією.

У XVI-XVII ст. Латинський костел і цвинтар навколо нього стали місцем спочинку родин багатих львівських міщан, духовенства і шляхти, що будували каплиці-усипальниці, замовляли монументальні надгробки художньої роботи. Більшість з них було знесено після заборони у 1765 р. поховань у центрі міста. Залишилися дві старовинні каплиці багатих міщанських родин Боїмів (Боймів) і Кампіанів.

Вхід до каплиці Кампіанів веде з собору. Усипальня споруджена (кінець XVI ст. - 1629 р.) для багатого патриціанської родини Кампіанів, члени якої Павло і Мартин обирались бургомістрами Львова.

Каплиця Боїмів (1606-1615) розташована окремо. Багатий декор каплиці розповідає про родину львівського купця, вихідця з Угорщини Георгія Боїма. На куполі цієї каплиці знаходиться єдина в світі скульптура в камені Ісуса Христа, що сидить.

Ансамбль

Бернардинського монастиря (1600-1630) включає Костел св. Андрія, який прикрашений статуями Мадонни та апостолів св. Петра і св. Андрія, постатями святих бернардинського ордену. Це чудові зразки львівської

скульптури XVIII ст. Цікавою є рогонда в подвір'ї над криницею. Купол рогонди завершує постать монаха-бернардинця св. Яна з Дуклі. Монастирські будівлі були оточені оборонними мурами з бійницями. Нині в одному з приміщень монастиря міститься історичний архів Львівської області. «Бернардинський дворик» - так називається кав'ярня, що тепер є у цьому подвір'ї. Тут можна випити каву в оточенні середньовічних монастирських мурів.

Костел єзуїтів (1610-1630) є >однією з найбільших культових споруд міста (довжина 41 м, висота 26 м). Фасад собору нагадує базиліку Іль-Джезу в Римі - головний храм ордену єзуїтів. Поряд із костелом розташований триповерховий будинок колишньої єзуїтської колегії, заснованої 1638 р. В 1661 р. вона отримала статус академії з чотирма факультетами: богословським, медичним, філософським, юридичним. Після Києво-Могилянської академії стала другим вищим навчальним закладом України. 1787 р. Академія перетворилася на світський університет з німецькою мовою викладання.

Одним з найстаріших у Львові є Вірменський собор. Вірмени з'явилися у Львові у XIII ст. Під забудову їм виділили ділянку в північній частині середньовічного міста, де утворилася Вірменська вулиця. Тут зберігся ансамбль споруд, що формувався протягом кількох століть і до якого входять Вірменський собор (1363), вежа-дзвіниця (1571), декоративна колона з фігурою св. Христофора (1726), будинок колишнього вірменського банку (XVII ст.), палац вірменських архієпископів ^11-^111 ст.), монастир вірменських бенедиктинок (XVII ст.).

Центром комплексу є один з найстаріших храмів «міста серед мурів» церква св. Марії, яка була соборною у новоствореній епархії усіх вірмен Русі та Валахії. Протягом століть її неодноразово перебудовували. Споруда Вірменського собору поєднує прийоми вірменського та місцевого зодчества. Собор є унікальним зразком вірменської архітектури, а сформований навколо нього комплекс споруд XVI-XVIII ст. - найкраще збереженим архітектурним осередком вірмен, що здавна поселялись в Україні.

На Вірменській вулиці, № 20 розташований один з кращих ренесансних будинків міста, прикрашений рельєфами: «Весна», «Літо», «Осінь», «Зима». На будинку «пір року» також є зображення знаків зодіаку (XIX ст.).

На Святоюрській горі, що домінує над центром Львова, височить ансамбль собору **св. Юрія-Змісборця**. До ансамблю, окрім собору св. Юра (1744-1770) входить митрополичий палац (1772-1774), капітальні будинки (1774-1866), дзвіниця (1828), огорожа з двома брамами: «від базару» (1770) і «від городу» (1772). Одна брама увінчана алегоричними фігурами «Віри» та «Надії», друга брама має розірваний фронтон, оздоблений символічними зображеннями католицької та православної церков. У крипті храму заховані останки галицького князя Ярослава Осмомисла (помер у 1187 р.).

Однією з найвеличніших барокових споруд міста є Домініканський костел (1745 р.).

Середньовічне місто було оточене двома рядами мурів, валом і ровом. Від міських середньовічних оборонних споруд залишилися фрагменти зовнішнього муру і Королівський арсенал (1639-1646). Колись будівлю прикрашала скульптурна група «Архістратиг Михаїл, що попирає сатану», виготовлена з металу. Зараз вона зберігається у філіалі історичного музею, в будинку

Міського арсеналу. Міський арсенал (XV ст., 1575) на відміну від королівського арсеналу, збудованого на кошти короля, зводився коштом міщан. Західною стіною масивної будівлі (довжина 53 м) був оборонний мур, а з торців примикали вежі цехів львівських ремісників, в одній із яких у часи середньовіччя мешкав міський кат. Арсенал крім своєї безпосередньої функції, в різні часи виконував роль зерносховища, в'язниці.

На оборонному валу розташована Порохова вежа (1554-1556).

З XVIII ст. міські фортифікації поступово розбирались, рови засипались, на їх місці з'являлись сквери та вулиці. Головною віссю міста стали сучасні проспекти Свободи (колишня вулиця Нижні вали) і Шевченка (розташовані на берегах Полтви) і площа

Міцкевича з пам'ятником поету (1900), що їх з'єднує в «променад» - улюблене місце прогулянок львів'ян. У 1997 р. на площі А. Міцкевича відновлено фонтан з фігурою Богоматері.

До пам'яток львівської архітектури XIX ст. належить будинок Галицької ошадної каси (1891), прикрашений скульптурами, серед яких на куполі можна побачити сидячу «статую Свободи» (тепер тут розміщується Музей етнографії та художнього промислу). У 1904 р. зведено будинок Промислового музею (тепер Національний музей). Театр опери і балету (1897-1900) має пишню декорований фасад. Обабіч головного входу розміщені алегоричні кам'яні скульптури «Життя» і «Мистецтво», на карнизі - скульптури муз. Мідні крилаті фігури «Слави» - над фронтоном, «Музики» і «Поезії» - над пілонами. У нішах пілонів встановлені алегоричні фігури - «Комедії» та «Трагедії».

В центрі проти найстарішого в місті парку, що виник у XVI ст. (зався єзуїтським, нині парк ім. І. Франка) розташований будинок Галицького крайового сейму (1877-1881 рр.). Обабіч головного входу скульптурні групи «Освіта» та «Праця», а над аттиком - символічні зображення «Галичини», «Вісли» і «Дністра». Будинок є першою парламентською спорудою в Україні. У 1920р. у будинку розмістився університет, найстаріший вищий навчальний заклад на терені України.

Один з найстаріших технічних вузів України бере початок від Львівської політехнічної школи (1844 р.). У 1873-1878 рр. було побудовано

спеціальне приміщення для Львівського політехнічного інституту. Аттік споруди прикрашений латинським девізом «Наука і мистецтво» та алегоричною групою, яка уособлює інженерію, будівництво і механіку.

На вуличках міста можна побачити будинки декоровані вигадливою ліпниною, металевими решітками, орнаментальними керамічними вставками. Це будівлі в стилі модерн початку XX ст., які споруджені у 1890-1910 рр. переважно будівельною фірмою випускника Львівської політехніки Івана Левинського. Будинок колишнього страхового товариства «Дністер» на вулиці Руській (№ 20) є одним з перших в Україні зразків українського модерну і належить до класики українського будівництва початку XX ст.

Цінною пам'яткою історії міста є Личаківське кладовище, котре існувало вже у XVI ст. Чимало його надгробків мають велику мистецьку цінність. Тут поховані видатні львів'яни: Іван Франко, Соломія Крушельницька, М. Шашкевич та багато інших.

Місто **Золочів** згадується вперше близько 1443 р. Золочівський замок зберігся до сьогодні майже повністю. У Золочеві можна оглянути ще оборонний двір, за іншими даними - арсенал, який спеціалісти датують XIV ст.

На 40-метровому пагорбі у селищі <

Олесько височить замок - найстаріший в Україні. У документах 1327 р. Олесько згадується як володіння мазовецького галицько-волинського князя Болеслава-Юрія Тройденевича. У середині XIV ст. замок перейшов до князя Любарта, а пізніше - до угорського графа Емерика Бубека. У 1432 р. польський

король Владислав Ягелло, доставши Олесько від Бубека, передав його Янові з Сенна. Магнати Сенненські (Олеські) здійснили модернізацію замку. 1511 р. замок був розділений між двома дочками Петра Олесь-кого - Ганною та Ядвігою. Від того часу оборонний замок перетворився на магнатську резиденцію, палацову споруду.

Наприкінці XVI ст. замок став власністю руського воєводи Яна Даниловича, який оточив його системою валів та ровів, прибудував до східного замкового корпусу аркадові галереї та виконав внутрішні перепланування. У цей же час з південного боку замку розпланували регулярний італійський парк.

У 1629 р. дочка Яна Даниловича Софія-Теофіла Собеська народила в Олеському замку сина Яна, майбутнього польського короля. За 10 років, у 1639 р. тут народився Михайло-Корибут Вишневецький. Олесько дістав назву «колиски королів».

Ян ШСобеський відремонтував і добудував замок (1683-1687 рр.), який перетворився на розкішну королівську резиденцію, оточену парком.

У наступні роки замок, по суті, був доведений до руїни, а кращі речі були перевезені в Підгірці. У 1820 р. сучасник був вражений станом замку: «Замок запущений...покій, де народився Собеський, зовсім зруйнований, повно сміття...»

У 1892 р. польський громадський комітет опіки над пам'ятками викупив замок і реставрував з відновленням вигляду споруди на початок XVIII ст. Під час Першої світової війни замок перетворився на руїну. Часткову реставрацію провели у 1930-х рр., а повну - у 1963-1975 рр. Тепер тут у музеї-заповіднику «Олеський замок» розміщується відділ Львівської картинної галереї, де експонуються твори живопису, скульптури, ужиткового мистецтва X-XVIII ст.

Навпроти замку знаходиться готичний костел 1481 р.

У селі **Підгірці** розташований палац, споруджений у 1635-1640 рр. на місці давніх укріплень коштом і на замовлення коронного гетьмана С. Конєцпольського за проектом французького інженера Г. Боплана. Палац є центром великого архітектурного ансамблю, до складу якого входять

парк з парковими спорудами XVII-XVIII ст., костел св. Йосипа (1766), і розташований на високому плато. Він належить до поширеного в Європі у XVII ст. типу оборонних палаців.

У 1752-1763 рр. палац реставрували, побудували багато оздоблений костел. Тут була ціла серія портретів державних і духовних діячів (разом 72 портрети). Були тут й інші твори мистецтва. Чорний мармуровий стіл, перевезений з Олеська, на якому хрестили короля Яна III, більярд і стародавнє фортепіано додавали інтер'єрам неповторної краси. Були в палаці кармазинова кімната, а також китайський, золотий, дзеркальний, мозаїчний, зелений кабінети. Крім того тут був арсенал, величезна бібліотека та архів.

Наприкінці XVIII ст. С. Жевуський створив у палаці алхімічну лабораторію, де намагався добувати золото. З того часу палац почав підупадати, багато цінних творів мистецтва пропало.

Палац зазнавав руйнувань, його неодноразово ремонтували, добудували. З 1997 р. його передано львівській картинній галереї й розпочато реставрацію.

У Підгірцях можна оглянути пам'ятку дерев'яної архітектури - церкву XVIII ст. Біля Підгірців розташована пам'ятка історії промисловості - пивзавод, збудований у середині XVIII ст. Вацлавом Жевуським.

Поморянський замок збудований у першій половині XVI ст. на місці дерев'яної фортеці XV ст. Замок не раз витримував затяжні облоги турків і татар. Однак у 1684 р. був ними дощенту зруйнований. За свідченням документів і спогадів сучасників поморянський замок був улюбленим місцем перебування короля Яна III Собеського, який витратив на його відбудову і зміцнення 25 тис. золотих. Після смерті Яна Собеського замок переходив від одних власників до інших і поступово почав втрачати вигляд фортеці. Значна його частина розібрана, а рештки перероблені на житлові приміщення, які залишилися донині.

Жовкву (у 1368-1560 рр. - Винники; у 1951-1991 рр. - Нестеров (відомий авіатор загинув 8 вересня 1914 р. біля с. Воля Висоцька) колись називали малим Краковом. Село під назвою Винники перейшло у власність магната Жолкевського, який побудував тут замок,

надав самоврядування і перейменував його на свою честь. У забудові міста непогано зберігся середньовічний центр. На відміну від Львова, де кожний будинок не був подібний до інших, у Жовкві всі будинки мали схожу архітектуру фасадів. На першому поверсі вони мали підсіння з трьох відкритих арок. Такими будинками забудована не тільки ринкова площа, але й прилеглі вулиці. Аркади єдиним ланцюгом охоплювали площу по периметру з трьох боків, бо з четвертого вона примикала до замкових мурів. Суцільне підсіння-аркада створювало в негоду затишок, а в спеку - холодок і водночас являло собою сильний засіб архітектурної виразності.

Серед архітектурних пам'яток міста можна виділити костел св. Лаврентія, (1606 р.), в якому знаходяться надгробні пам'ятки родини Жолкевських з червоного мармуру та родини Собеських і Даниловичів - з чорного й білого мармуру.

В місті збереглися також Замок (1594 р.),

Домініканський монастир-фортеця з келіями (1653 р.) і стінами (1655 р.), Троїцька церква Василіанського монастиря (1612 р.) з дзвіницею. Синагога (1692 р.). Прикрашають місто дерев'яні храми - церква Різдва на Винниках (1705) і Троїцька (1720).

Чудові пам'ятки архітектури збереглися в **Дрогобичі**. Місто виникло давно, мабуть, у середині XIII ст. Як «соляне місто» Дрогобич був укріплений. Традиція відносить до тих часів велику надбрамну башту біля кафедрального костелу. Але пізніше, очевидно в XVI-XVIII ст. вона перебудовується. Костел св. Варфоломія збудований на місці давнього замку. Будівництво розпочалося у 1392 році, за короля Владислава Ягай-ла, і закінчилося на початку XV ст. У 1548 р. був оточений валом, ровом і парканом. У 1648 р. споруду було поруйновано, а у 1681 р. - відбудовано. Ремонтувався собор і у XVIII ст. Поруч з костелом у 1551 р. збудована дзвіниця як оборонна башта, яка теж неодноразово ремонтувалась і перебудовувалась.

У передмісті Дрогобича «Зварич» недалеко від старих солеварень стоїть дерев'яна церква Воздвиження чесного хреста, збудована у 1613 р. В інтер'єрі зберігся настінний живопис XVII-XVIII ст.

На околиці Старого Дрогобича, за потоком и.І невеликому пагорбі розташована дерев'яна церква св. Юрія, яка не має точної дати будівництва. В більшості літературних джерел зазначається, що Святоюрська церква була перевезена до Дрогобича у 1657 р. із с. Надієва і поставлена

на місці старого храму, спаленого у 1499 р. під час татарського набігу. Юр'ївська церква в с. Надієві була зведена, вірогідно, в кінці XV - на початку XVI ст. В церкві зберігся монументальний позолочений іконостас і тематичні малювання (XVII ст.), які суцільним килимом вкривають стіни всіх приміщень.

У Дрогобичі є оборонний монастир Кармелітів, заснований наприкінці XVII ст. У 1790 р. за наказом австрійського імператора Йосифа II конвент Кармелітів було скасовано. У 1807 р. монастир передано магістрату, який у свою чергу у 1813 р. передав його Василіанам. Костел переобладнано на греко-католицьку церкву св. Трійці, яка існує і сьогодні (на розі вулиць Бориславської і Трускавецької).

У місті **Броди** діє один з найкращих музеїв у Львівській області, де, зокрема, можна спочатку побачити діораму пізньосередньовічного міста-фортеці, а потім оглянути рештки цих укріплень. В місті можна побачити рештки замку з палацом XVI - XVIII ст. Тут збереглися земляний оборонний вал, два бастіони, каземати фортеці (XVII ст.). Є тут ще церква Пресвятої Богородиці (1600), церква св. Юрія (XVI-XVIII), Троїцька церква і дзвіниця (1726), костел (1662) і синагога (1742).

У с. **Урич** в давньоруські часи існувала наскальна дерев'яна фортеця IX-XIII ст., яка мала стіни п'ятнадцятиметрової висоти, п'ять житлових поверхів. У скелі були вирубані криниця і дві цистерни.

У с. **Воля-Висоцька** є церква св. Миколая 1598 р. з чудовим іконостасом 1655 р. і живописом 1688-1689 рр. відомого художника І. Рутковича.

У с. **Івано-Франкове** (до 1945 р. Янів) - колишньому місті-фортеці XVII ст. нині зберігся лише костел (1614), пізніше перебудований, в якому у 1759 р. була похована мати польського короля Станіслава Августа.

У старовинному містечку **Бібрка** зберігся оборонний костел, заснований у 1405 р.

У селі **Лаврів**, у мальовничій гірській місцевості під горою розташований монастир з церквою і оборонною вежею, де за переказами був похований князь Лев Данилович в XIII ст. Монастир багато разів руйнувався і горів. У церкві збереглися фрески XV-XVI ст.

На відстані 2 км на південь від села **Крехова**, розташований Василянський монастир, заснований близько 1618 р. На його території збереглися Миколаївська церква і келії, оборонна вежа-дзвіниця (XVIII ст.). Тепер тут розміщується Вища духовна василіанська семінарія.

Поблизу села можна побачити пам'ятний знак на честь перемоги у польсько-турецькій війні 1672-1699 рр. На старому військовому цвинтарі часів першої світової війни є пам'ятник, на якому чотирма мовами - українською, польською, німецькою і угорською - виписана присвята похованими тут воюючим.

Ще один пам'ятний знак на честь перемоги над турками у польсько-турецькій війні 1672-1699 рр. стоїть посеред села **Глинське** збереглося давньоруське городище, яке місцеві жителі називають «Городисько».

У селищі **Підкамінь** розташований ансамбль Домініканського монастиря (XVII-XVIII ст., який складається з Вознесенського костелу (1612-1695), келій, оборонних стін з воротами, дзвіницею і баштами XVIII ст. Крім того, є ще в Підкамені каплиця Параскеви П'ятниці (1739-1741) - пам'ятка барокової архітектури.

У с. Мурване знаходиться парк XVIII-XIX ст., в якому є чудова липова алея - пам'ятка природи. В парку розташоване замчисько з валами, ровами, землянами бастионами. Замок був збудований у XVI ст. На початку і наприкінці XVII ст. він належав Мнішкам. За переказами, в цьому замку 26 травня 1604 р. Дмитро Самозванець просив руки Марини. Під час першої світової війни командування російських військ, які стояли табором неподалік села, довідавшись про колишнє перебування Лже-дмитрія в замку, наказало випустити по ньому декілька артилерійських снарядів. Сьогодні тут залишився лише фрагмент однієї стіни

У селі **Оброшине** розташований палацовий комплекс 1730 р., який складається з палацу, службових приміщень, огорожі з воротами і парку. Цей архієпископський палац був літньою резиденцією львівського римокатолицького архієпископа. Тепер тут дирекція Науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва західних областей України з цікавим зоопарком.

Старовинний **Самбір** (старі назви - Погонич, Новий Самбір, Нове Місто) багатий на пам'ятки оборонного будівництва. Тут збереглися фрагменти земляного валу пізньосередньовічного міста-фортеці, костел бернардинців з келіями (1751 р.), церква Різдва Богородиці (1728 р.), яка мала оборонний мур, костел (XVI-XVII ст.) з бійницями.

В Самборі є й інші оборонні споруди, які перебудовані ще наприкінці XVIII - початку XIX ст. Це, зокрема, оборонна ратуша (XVII-XIX ст.), оборонний двір, міський і цеховий арсенали, домініканський монастир 1406 р., монастир бригідок та єзуїтський монастир 1680 р.

Ренесансний замок розташований на околиці села **Свірж**. Перші згадки про мурований замок належать до XV ст., але від первісних споруд залишилися лише фрагменти мурів. Сучасні замкові споруди походять з XVI-XVII ст. Під час першої світової війни був пошкоджений, у 1920 р. його реставрували. На території замкового парку зберігся костюль (1541 р.).

У с. П'ятничани збереглася сторожова вежа XV-XVI ст., в якій нині відкрито музей - відділ Львівської картинної галереї.

У с. Сусідовичі розташований оборонний монастир кармелітів XVI-XVIII ст. з високим оборонним валом.

У селі **Червоному** (давня назва Ляцьке) ремісниче училище розміщено в палацовому комплексі XVIII - першої половини XIX ст. в стилі ампір.

Надзвичайно цінну історико-архітектурну спадщину мають Рава-Руська, Жидачів, Добрамилі, Яворів, Пустомити, Турка тощо.

В ЛУГАНСЬКІЙ області на державному обліку перебуває 9,5 тисяч нерухомих пам'яток, в тому числі — 341 пам'ятка архітектури. Найвизначніші з них Успенська церква (Осинове), Михайлівська церква (Щастя) та Деркулівський кінний завод.

Історія **Луганська**, який називали колись південної металургії, розпочалась 14 листопада 1795 р. з указу про заснування ливарного заводу для забезпечення потреб Чорноморського флоту. Незабаром виникло селище під назвою «Луганський завод», яке у 1882 р. об'єдналось з селом Кам'яний Брід і поклало початок місту Луганськ.

Восени 1795 р. почала працювати перша шахта Донбасу «Петропавлівська» (глибиною 18 сажнів або 38,4 м) в районі урочища Лисичий Байрак або Лисяча Балка. Згодом тут виникло місто **Лисичанськ** - найдавніше місто Донбасу.

До списку історичних міст входять Старобільськ, Слов'яносербськ, Кіровськ, Алчевськ, Краснодон.

У **МИКОЛАЇВСЬКІЙ області** на державний облік взято 3,3 тисячі нерухомих пам'яток, в тому числі 143 пам'ятки архітектури.

В області діє історико-археологічний заповідник «Ольвія», заснований у 1926 р. До його складу входить комплекс пам'яток - залишків античного міста-держави Ольвія (с. Парутине) та острів Березань із залишками найдавнішого в Північному Причорномор'ї давньогрецького поселення. Руїни давньогрецького міста Ольвії стоять недалеко від того місця, де зливаються води Дніпра та Південного Бугу, на березі лиману, і відділені від степу двома глибокими балками. Засноване в середині VI ст. до н.е. вихідцями з Мілегу, воно проіснувало близько тисячі років (до IV ст. до н.е.). Саме тут в Ольвії вперше на території сучасної України почали карбувати монету.

Першими спорудами на місці майбутнього міста **Миколаїв** були кузня і будинок запорожців біля паромної переправи через гирло Інгулу, поселення рибалок і хутір кушця Фабра.

У липні 1788 р. за наказом Г. Потьомкіна засновано суднобудівну верф. 27 серпня 1789 р. царським указом оголошено про будівництво міста, яке було названо на честь св. Миколая - покровителя моряків. Спорудження верфі і міста було доручено полковнику МЛ. Фалеву. В серпні 1790 р. був спущений на воду первісток миколаївської верфі фрегат «Святий Миколай». Місто було головною суднобудівною базою Чорноморського флоту. Серед суден, що були побудовані у Миколаєві, відомий броненосець «Князь Потемкін Таврический», спущений на воду 1900 р.

На державному обліку в **ОДЕСЬКІЙ області** перебуває 7,4 тисяч нерухомих пам'яток, з яких 1440 — пам'ятки містобудування й архітектури. Найбільша кількість пам'яток зосереджені в Одесі.

Одеса розташована на місці старовинного татарського поселення (Качибєю) Хаджибею, яке вперше згадується у 1415 р. Проте заселення території сучасного міста розпочалося приблизно 5 тисяч років тому. В стародавніх лоціях XIII-XIV ст., на морських портоланах (картах) 1311 р. зустрічається Джинестра - стоянка генуезьких судів.

Головним архітектурним ансамблем Одеси є Приморський бульвар, який створює парадний морський фасад міста. Забудова ансамблю фор-

мувалась переважно в першій половині XIX ст. Композиційним центром бульвару є півкругла площа, де у 1828 р. поставили пам'ятник герцогу А.-Е. де Рішельє роботи скульптора І. Мартоса. Одесити називають його пам'ятником Дюку.

У 1829-1837 рр. ансамбль доповнила Стара Біржа, у приміщенні якої розміщується нині міськрада. В нішах фасаду розміщені статуї Меркурія (давньоримського бога торгівлі, купців і прибутку) і Церери (давньоримської богині полів, землеробства, хлібних злаків).

У 1837-1842 рр. споруджено трапецієподібні в плані з урахуванням сприйняття у перспективі Приморські сходи. Шири- < на верхнього маршу - 13,4, нижнього -21,7 м при загальній довжині 136,47 м.

Будинок Завадовського, побудований у 1833 р. як житловий будинок градоначальника графа Завадовського. У середині XIX ст. перетворений на готель («Петербурзький») і тоді ж дещо перепланований.

Палац генерал-губернатора Новоросії графа М. Воронцова є комплексом споруд, який включає палац, стайні, бельведер > (1824-1834 рр.).

До складу ансамблю Приморського бульвару також входять «Лондонський» готель, Присутствені місця, палац Шидловського, житлові будинки. В 90-х роках його було доповнено новим Морським портом та скульптурою Церетеллі.

Будинок Нової біржі (1894-1899 рр.) споруджений у стилістиці венеціанської готики та неоренесансу, використовується нині як міська філармонія.

Одним з найкрасивіших у світі театральних будинків є Театр опери та балету (1884-1887 рр.), збудований за проектом віденських архітекто-

- рів Ф. Фельнера та Г. Гельмера, творців театральних будівель >Дрездена, Будапешта, Відня та ін. міст. Театр прикрашений скульптурною алегоричною композицією - квадригою коней та колісницею з музою трагедії Мельпоменою. Обабіч головного входу на високих п'єдесталах розміщено скульптури, що відтворюють сцени з трагедії Евріпіда «Іпполіт» та комедії Арістофана «Птахи». На розі вул. Ланжеронівської та Думської пл. розташований будинок

Археологічного музею НАН України, побудований у 1883 р. для міських музею і бібліотеки, найстаріших в Україні.

Білгород-Дністровський

(до 9 серпня 1944 р. - Акерман)

існує вже понад 2,5 тисячі років.

У VII ст. до н.е. греки заснували тут свою коло-Інію, яка спочатку називалась Офіус, згодом Тіра (від тодішньої назви Дністра - Тірас). На рубежі і XIII-XIV ст. генуезькі купці розпочали будівництво

великого замку. Фортеця розташована у східній частині міста Білгород-Дністровського, на скелястому правому березі Дністровського лиману, на місці укріплень IV-V ст. до н.е. З 1438 р. навколо цитаделі споруджувалася нова могутня оборонна система.

З фортеці можна було вийти двома підземними ходами - біля села Переможного і на південну околицю міста. Нині підземелля засипані.

Турецька фортеця **Ізмаїл** під час російсько-турецьких війн неодноразово захоплювалася російськими військами (у 1770, 1790, 1809 рр.). В облозі 1809 р. брав участь офіцер І. Котляревський. Після приєднання міста до Росії була офіційна спроба перейменувати місто на Тучкове - на честь генерала Тучкова, коменданта фортеці у 1812 р.

Ізмаїл серед інших населених пунктів у 1856-1878 рр. перебував у складі Румунії. Коли 1856 р. Росія віддавала місто, то за розпоряджен-

ням уряду, ізмаїльську фортецю висадили в повітря. Залишився тільки фундамент стін і мечеть XVI ст., яку у XIX ст. перебудували під Хресто-воздвиженську церкву.

В центральній частині міста є розміщений на узгір'ї комплекс Покровського собору.

Кілію - місто-фортецю на лівому березі Кілійського гирла Дунаю турки називали «ключем до Молдови і Угорщини». Час заснування міста невідомий. Є кілька варіантів пояснення назви. Назву пояснюють румунським словом «спііе» - келія, як житло пустельника; виводять від турецького «кііі» - глинистий. Є й пояснення, пов'язане з існуванням храму на честь героя Ахілла на острові Зміїний, де згодом виникло поселення Ахіллея (Акіллія), пізніше трансформоване в Кілію.

Місто й досі прикрашає православна Миколаївська церква, збудована 1648 р. на громадські кошти.

Українською Венецією ще на початку XIX ст. називали поселення, що розташоване на лівому березі кілійського гирла. Його назва **Вилко-ве** - пов'язана з тим, що у цьому місці Дунай розгалужується численними руслами, вилками. Вулиці містечка - це здебільшого протоки й канали, по яких місцеві жителі плавають в човнах. Через вулиці-кана-ли перекинуті вигнуті дугою містки, уздовж вулиць-каналів тротуари на високих палях. У місті прокладено 45 км тротуарів і споруджено 76 містків. Від кожної такої «вулиці» прориті невеличкі канали у двори рибалок (основне заняття місцевого населення). Засновано поселення було в середині XVIII ст.

Важливими осередками археологічної та історико-архітектурної спадщини є Болград, Рені, Овідіополь, Балта, Вел. Михайлівка.

На державному обліку в **ПОЛТАВСЬКІЙ області** перебуває 3600 пам'яток історії та культури в т.ч. 199 історико-архітектурних, багато з яких є цікавими екскурсійними об'єктами.

Зокрема, тут виявлено близько 50 пам'яток скіфсько-сарматського часу. Серед них виділяється **Більське** городище - одне з найбільших нині відомих т. з. скіфського часу в Європі. Деякі дослідники пов'язують його з м. Гелоном, яке згадує Геродот у своїй «Історії греко-перських воєн». Городище оголошено заповідником.

На Полтавщині збереглися історичні стародавні місця: **Хорол, Говтва, Горошин, Лубни, Пирятин, Козельщина, Миргород, Полтава** та ін.

За три кілометри від Лубен розташований ансамбль **Мгарського** Спасо-Преображенського монастиря, заснованого 1619 р. на кошти Раїни Вишневецької (Раїни Могилянки, двоюрідної сестри Петра Могили). У 1663 р. тут перебував у чернецтві Юрій Хмельницький.

Ансамбль складається з Преображенського собору. Благовіщенської церкви, трапезної з келіями, надбрамної дзвіниці, будинку ігумена, двоверхового готелю.

Полтава розташована на обох берегах р. Ворскли. У письмових джерелах під назвою «Лтава» поселення згадується вперше під 1174 р. Лтавою (Лтавкою) називалася і річка, права притока Ворскли, що текла по території сучасної Полтави (зараз в трубах під землею). 1430 р. великий литовський князь Вітовт передав Полтаву Олександру Глинському (Лексакі Мансуркановичу, Лексі - татарському мурзі, який прийняв православ'я, отримав титул князя і родове ім'я). Олександр Глинський побудував полтавську фортецю - дерев'яні укріплення і земляні вали, що 1482 р. були зруйновані Менглі-Гіреєм.

З 1802 р. Полтава перетворилася на губернський центр, що сприяло переплануванню і перебудові міста. Тоді був розроблений архітектором М.А. Амвросимовим проект, за яким Полтава мала стати «Малим Петербургом».

Зокрема, був закладений новий центр - Кругла площа (кол. Олександрівська) - найвизначніший класицистичний архітектурний ансамбль в Україні. Ця площа формувалася протягом 1805-1811 рр. 7 адміністративних будинків виконано за проектами відомих архітекторів А. Захарова, М. Казакова, Л. Руска, Е. Соколова та ін.

1810 р. був споруджений будинок Полтавського вільного театру (не зберігся), для якого І.П. Котляревський написав свої п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль чарівник». Першим виконавцем ролей МакоТоненка і Михайла Чупруна був М.С. Щепкін, який саме тут розпочав свою театральну кар'єру і саме тут він став вільним.

Визначною подією в громадському і культурному житті не тільки Полтави, а й усієї України було урочисте відкриття пам'ятника І. Котляревському, першого пам'ятника українському письменнику. З цієї нагоди 30 серпня 1903 р., до міста прибули М. Коцюбинський, Леся Українка, Олена Пчілка, Гнат Хоткевич, В. Стефаник, М. Старицький, М. Лисенко, М. Садовський, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, і багато інших видатних діячів української культури.

З Полтавщиною пов'язане ім'я М.В. Гоголя (1809-1852), який народився у с. **Великі Сорочинці**, в будинку військо-

вого лікаря М.Я. Трахимовського. Перші згадки про Сорочинці містяться в документах початку XVII ст. З поч. XIX ст. Сорочинці славяться своїм ярмарком, який описав М. Гоголь.

Збереглася Спасо-Преображенська церква (1727-1732), де похрестили письменника. В селі розташований пам'ятник М. Гоголю (1911). Тут діє літературно-меморіальний музей.

Гадяч вперше згадується в документах першої половини XVII ст. Він був добре укріпленою фортецею-замком. Тепер на місці замка розташований колишній гетьманський палац - резиденція І. Брюховецького. У 1658 р. І. Виговський підписав тут Гадяцький договір.

Селище **Диканька** вперше згадується у писемних джерелах у 1658 р. Протягом тривалого часу вона була власністю Кочубеїв. Палац, побудований наприкінці XVIII ст. за проектом архітектора Д. Кваренги, мав понад 100 кімнат, картинну галерею, музей, бібліотеку (був знищений у 1917 р.). В селищі є чудовий парк, який називають Бузковим гаєм.

У 1709 р. в Диканьці перед Полтавською битвою був штаб І. Мазепи, а у сусідньому селі Великі Будища розташовувався штаб шведського короля Карла XII.

В селищі збереглася Миколаївська церква (1794), яка, за легендами, побудована на землі, що має силу зціляти людей. А в Троїцькій церкві (1780), за переказами, коваль Вакула малював в притворі чорта, що возив його до Петербургу в повісті М. Гоголя «Ніч перед Різдвом».

Збереглася також Триумфальна арка, що була споруджена 1820 р. за проектом Л. Руска на честь приїзду імператора Олександра II до В.П. Кочубея, міністра внутрішніх справ. Садиба Кочубея оголошена заповідником.

В селі **Хомутець** збереглася садиба Муравйових-Апостолів, один з небагатьох комплексів садибної забудови кінця XVIII ст., що дійшли до нашого часу. За однією з версій автором міг бути Б. Растреллі.

Цікавими туристсько-екскурсійними об'єктами є також садиба і парк (XVIII-XIX ст.) в селі **Березова Рудка**, де у 1843 і 1846 рр. перебував Т. Шевченко і де він написав портрети господарів маєтку - Платона та Ганни Закревських.

Садиба (1805) і Троїцька церква (1799) збереглися в с. **Вишняки**.

До стародавніх міста **РІВНЕНСЬКОЇ області** належать Дубно (1100), Острогор (1100), Корець (1150).

З 1498 р. **Дубно** мало Магдебурзьке право і дозвіл на щотижневі базари і щорічний ярмарок. Історія та слава багатого волинського міста, його зовнішні прикмети здалися М.В. Гоголю настільки характерними,

що він для опису походів запорізьких козаків вибрав основним місцем дії свого відомого твору «Тарас Бульба» саме Дубно.

Під Дубно у с. Знесіння був знаменитий сад «Палестина», який створив у 1792 р. англійський садівник Миклер.

Дубно має комплекс архітектурних споруд, які складають історико-культурний заповідник, до якого входять: Замок (XVI-XVII ст., перебудований у XVIII ст.) на мису р. Ікви, на місці давньоруського городища. Луцькі ворота (залишки укріплень XV-XVI ст.), Спасо-Преображенська (XVII ст.), Георгієвська дерев'яна (1709) церкви, комплекс споруд бернардинського монастиря (XVII ст.), до якого належать костел (1620) і корпус келій, комплекс монастиря кармеліток (1630-1686) в стилі раннього бароко, палац (кінець XVIII ст.). Тут також розташовані Хрестовозд-

виженський оборонний монастир та Преображенський, або Спаський чоловічий оборонний монастир.

Дооборонних споруд належить також двір князя Заславського (1631), синагога (XVI ст.), монастир кармеліток (1630-1686) з келіями і костьолом. Бернардинський монастир (XVII ст.).

Новою Дубнівською фортецею називають фортТараканів (від назви села, де він розташований), збудований напередодні першої світової війни. Фортеця з численними тунелями, переходами, сховищами, казармами, церквою, конюшнями розташована над р. Іквою в мальовничій місцевості біля міжнародної автотраси Львів-Київ.

У селі **Пересопниця** було створене Пересопницьке євангеліє -визначна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва. У 1556-1561 рр. М. Василевич та архімандрит Пересопницького монастиря Григорій переклали євангеліє так званою простою мовою, близькою до народної. Рукопис орнаментований, прикрашений художніми заставками, мініатюрами, ініціалами в стилі Відродження (зберігається в Інституті рукописів Наукової бібліотеки ім. Вернадського). Саме на ньому присягав на вірність Україні її вперше обраний президент Л.Кравчук.

Пересопниця на правому березі р. Стубли вперше згадується під 1149 р. У XII-XIII ст. місто було резиденцією удільних князів (тепер городище у селі Пересопниця).

Про місто **Острог** літопис вперше згадує під 1100 роком, проте чимало вчених вважають, що місто виникло раніше: у XI чи навіть

у IX ст. Існує припущення, що назва походить від місця розташування - Острог знаходиться на високому березі річки Вілії- де пагорби утворюють гострий ріг - звідси і місцева народна назва «Остріг». Ймовірно, що назва походить від слова «острог», яке у слов'ян означало укріплення, місце, огорожене частоколом.

В місті у 1570-і роки діяла Греко-слов'янська академія, першим ректором якої був Герасим Смотрицький. Серед її вихованців - Мелетій Смо-трицький і П. Конашевич-Сагайдачний.

У 1577 р. Іван Федоров (Федорович) на кошти князя К. Острозького заснував друкарню (свою четверту друкарню після Москви, Заблудова та Львова), в якій було видано староукраїнською мовою «Острозьку біблію» (1581) з передмовама Г. Смотрицького і К. Острозького й післямовою І. Федорова. Тут також був виданий «Буквар». Сьогодні один його примірник зберігається в Королівській бібліотеці в Копенгагені, другий - в крайовій бібліотеці міста Готи в Німеччині. Після від'їзду І. Федорова до Львова книгодрукуванням в Острозі займався Дем'ян Наливайко. У 1603 р. в Острозі працювали три друкарі: Іван, Тишко, Федір, які видали понад 20 книг. В місті працювала мануфактура, що виробляла папір (приблизно у 1580-1630-х роках).

В Острозі створений історико-куль-турний заповідник, до складу якого входить територія Замкової гори з відрестав-рованими залишками княжого замку, до ансамблю якого входять чотири основні споруди: житлово-оборонна башта так звана «Вежа мурована» (XV ст.), башта Нова чи Кругла (XVI ст.), Богоявленська *< церква (XV ст.) та надбрамна дзвіниця.

Неподалік від Острога розташована старовинна мальовнича **Дер-мань**, яку називали «королевою волинських сіл» і яка вперше згадується в документах під 1497 р. у зв'язку із спорудженням К.Острозьким кам'яного замку. У 1499 р. вперше згадується Дерманський Свято-Троїцький

монастир, в якому у 1575-1576 рр. управителем мастками був І. Федоров. У 1627-1633 рр. архімандритом монастиря був Мелетій Смотрицький. У монастирі збереглися Троїцька церква, надвірна вежа-дзвіниця, корпус келій. Про оборонний характер монастиря нагадують фрагменти оборонного муру.

Одним із старовинних міст України є **Корець**, який вперше згадується як Корчеськ в Іпатіївському літописі під 1150 р. З 1380 р. містом володів князь Ф. Острозький, який 1386 р. побудував великий замок, який неодноразово перебудовувався у XV-XVIII ст. Руїни цього замку вважають головною архітектурно-історичною пам'яткою містечка. До наших днів дійшли залишки зовнішніх цегляних стін, аочний кам'яний міст, який з'єднував замок-палац з містечком. За кам'яним мостом, перекинутим через майже засипаний рів, піднімається трьох'ярусна надвратна башта з в'їзною брамою.

Близько 1571 р. заснований (чи поновлений існуючий з XII ст.) жіночий монастир Воскресіння Господня. У 1620 р. тут засновується ще й Троїцький жіночий монастир (нині Свято-Воскресенський Троїцький), комплекс якого частково зберігся. На подвір'ї монастиря можна побачити гранітну плиту з написом «Анна Алексеевна Андро, рожденная Оленина» Це та сама Аннет, якій О. Пушкін присвятив «оленінський цикл» віршів. Останні роки свого життя вона разом з дітьми та онуками провела у Корці.

На лівому березі р. Корчика розташований костюл св. Антонія (1533, перебудований у 1706, 1916) з розписами XVIII ст., Миколаївська церква (1834).

До найдавніших міст відноситься **Рівне**, яке вперше згадується під 1282 р. у зв'язку з битвою, що сталась тут між краківським князем Лешком Чорним і литовським князем Вітенем. Збереглися два храми: Успенська дерев'яна церква (1756) і Воскресенський собор (1895), цікава архітектура властива будинку органної музики.

Назву селища **Гоща** пов'язують з давньослов'янськими слова «гостити», «гощу», «погост», що означає поселення. Наприкінці XIV ст. в Гощі був побудований замок., у 1638 р. заснувано православний монастир та школу при ньому. Від того часу в монастирі збереглася Михайлівська церква. У 1994 р. тут відкрилась жіноча обитель.

Гощу сьогодні прикрашає чудовий англійський парк початку XVIII ст.

На значні туристичні центри Рівненщини мають можливості перетворитися селища **Клевань**, де збереглися: Благовіщенський костел (1630), синагога (XVII ст.), церква Різдва (1777), залишки замку XV-XVIII ст.; **Млинів**, археологічна пам'ятка - поселення III-II тисячоліття до н.е., а також палац (1780); с. **Межиріч** з поселенням та могильником кінця III - початку II тисячоліття до н.е. давньоруським городищем X-XIII ст., зам-ком-фортецею, костюлом св. Антонія (1725), палацом (1789).

Збереглися замки-фортеці XIV-XV ст., на жаль, більшість переважно в руїнах чи у вигляді замчищ із залишками земляних укріплень у селах **Губків**, **Новомалин**, **Тай-кури**.

Цікаву спадщину мають Дубровиця, Берез-не, Радивилів, Мізоч, Сте-пань, Пляшева.

СУМСЬКА область на державному обліку має 7885 пам'яток історії, культури, містобудування та архітектури.

Місто **Суми** засноване 1655 р. на місці поселення часів Київської Русі, яке дослідники вважають літописним Липецьком. Фортеця при впадінні р. Сумки у Псел була споруджена українськими переселенцями з містечка Ставище Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кон-дратьєвим. Назву пов'язують із сумкою тільки точно невідомо якою (за однією з версій на цьому місці загубив сумку гетьман П. Дорошенко, за іншою - у давнину тут знайшли три мисливські сумки). З 1658 р. фортеця була центром Сумського полку (1658-1765). Наприкінці XVIII ст. фортеця втратила своє значення і припинила існування як військовий об'єкт.

В місті збереглися архітектурні пам'ятки XVIII ст. - Воскресенська церква в стилі українського бароко (1702), де розміщується відділ декоративно-прикладного

мистецтва художнього музею, і Спасо-Преображенський собор (1788). XIX ст. представлено Іллінською церквою і Петропавлівським храмом.

Місто **Охтирка** (назву Ахтирка пов'язують з тюркськими словами «Ак» - білий, «тура» - фортеця) засноване 1641 р. на правому березі р. Ворскли як прикордонна фортеця Речі Посполитої, 1647 р. польський уряд відповідно до межового акту передав її Московській державі. Згодом на лівому березі р. Охтирка була побудована українськими переселенцями нова фортеця на південь від старої, що стала центром Охтирського полку (1655-1765). Наприкінці XVIII ст. фортеця також втрачає своє значення.

Дзвіницю XVII ст., єдину споруду Троїцького монастиря, що збереглася, вважають унікальною пам'яткою архітектури оборонного типу.

В місті збереглися храми XVIII ст. - Покровський собор (проект якого, як вважають, розробив Б. Растреллі), Воздвиженська і Введенська церкви. У XIX ст. споруджена Михайлівська, а на початку XX ст. - Георгіївська церкви.

Перша літописна згадка про **Глухів** (історична Чернігівщина) - 1152 р. Назву пов'язують із старослов'янським «глоухъ» - оточене лісами і водами «глухе», важкодоступне місце. Місто розташоване на берегах р. Есмань (в перекладі з Іран, «прекрасний шлях»). Місто було у XIII-XM ст. центром удільного князівства.

Після знищення Батурина у 1708 р. Глухів стає столицею Гетьманщини, резиденцією І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського.

Архітектурний ансамбль міста у XVIII ст. створювався зусиллями Н. Мергасова, Д. Кваренги, А. Рінальді. В місті збереглися: Миколаївська церква (1693), Спасо-Преображенська (1765) і Вознесенська (1772) церкви. До найцікавіших екскурсійних об'єктів належить Триумфальна брама, споруджена на честь проїзду імператриці Єлизавети (1744).

Був споруджений будинок Малоросійської колегії (1768), що став найбільшою спорудою в Україні, де розміщувалися: службова резиденція правителя П. Румянцева, Генеральний суд. Генеральна малоросійська рахункова палата, канцелярія малоросійського скарбу. Земський суд, Глухівське комісарство й архів. На жаль, що споруду спіткала така ж сама доля, як і більшість споруд гетьманського Глухова: вона була пошкоджена під час великої пожежі 1784 р.

Наприкінці XVIII ст. тут відкрили єдину на Лівобережжі книгарню, де продавали книжкові видання Академії наук та Московського університету.

В літературі є повідомлення про те, що саме глухівське вельможне панство у 1766 р. вперше покуштувало картоплю, яка відтоді і поширилася по всій Україні.

Деяке поживлення міського життя і відповідно будівництва спостерігаються після реформи 1861 р. Глухів перетворився на один з центрів хліборогівлі, з'являються купці, що будують свої садиби, деякі з них збереглися.

З 1880-х років внаслідок розвитку навколо Глухова цукроварень і завдяки меценатству родини Терещенків Глухів забудовується великими капітальними спорудами громадського призначення. Це Учительський інститут (в якому навчався О. Довженко), жіноча і чоловіча гімназії, чотири корпуси двох ремісничих училищ, притулок для дітей, банк, комплекс міської безплатної лікарні (за проектом київського архітектора В. Ніколаєва). Споруджений за кошти Терещенків був і храм Трьох Анастасій (1886). Загалом вони пожертвували на забудову Глухова півтора мільйона карбованців.

В Глухові на початку XX ст. було 11 храмів, до нас дійшло лише 4. Нині у місті під охороною держави перебуває близько двох десятків

пам'яток архітектури, історії і монументального мистецтва. 1976 р. він увійшов до списку 39 найважливіших історичних міст України. У 1994 році тут створено історико-культурний заповідник.

Пам'ятки архітектури минулих століть збереглися в місті **Лебедин**, що заснований українськими переселенцями в 1658 р. на місці трьох слобод - Лебязь-городище, Кобища і Довгалівка. Лебедин колись був могутньою фортецею, що мала 20 башт, проте після Північної війни (1700-1721) поступово занепала.

В місті вціліла Михайлівська церква (1748), дерев'яна Воскресенська церква (1789). Збереглися храми XIX ст. - Вознесенська, Покровська і Миколаївська церкви, а також Гостинний двір (Торгові ряди) - одноповерхові крамниці з відкритою галереєю, що були споруджені у 1847 р.

На правому березі р. Сейм знаходиться одне з найдавніших українських міст **Путивль** (історична Чернігівщина), що вперше згадується у літописі під 1146 р. Назву пов'язують з розташуванням міста на перехресті, розпутьті доріг (що вели на північний схід у Володимиро-Суздальську землю, на схід - у воловецькі степи, на південний схід - у Тмуторокань і на Кавказ).

Археологи стверджують, що місцевість заселена була ще у четверто-тисячолітті до н.е. З Путивлем пов'язана сторінка літературної пам'ятки «Слово о полку Ігоревім» - саме тут плакала Ярославна.

В місті збереглися: собор Різдва Богородиці (1591), Спасо-Преображенський собор (1617-1698), церква Миколи Козацького (1737), Воскресенська церква, Мовчанський монастир. Монастир виник у XVII ст. У 1636 р. був споруджений кам'яний храм. Саме з цього собору походить унікальна скульптура XVII ст. - «Христос у темниці». Навколо монастиря була кам'яна стіна з баштами на рогах та брамою-дзвіницею, яка являє значний інтерес своєю архітектурою. Споруда прикрашена полив'яною керамікою яскравих синіх, зелених і жовтих кольорів. Під промінням сонця і на тлі білих стін вони іскряться і вирають всіма барвами веселки. Пам'ятки Путивля входять до історико-культурного заповідника.

Поселення на березі р. Боромлі на території міста **Тростянець** виникло у 1650-і роки. Тут зберігся частково палац (XVIII-XIX ст.), що належав до садиби князів Голіциних. В парку розташовані руїни «Гроту німф» в урочищі Нескучному.

Парк, закладений 1815 р., знаходиться у селі **Великий Бобрик**, що розташоване на місці слов'янського городища сіверян (VIII-X ст.).

У селі **Волокитине** в парку, закладеному у 1829 р., збереглися Золоті ворота, споруджені у псевдоготичному стилі, що входили до ансамблю садиби, яка не збереглася.

Двоповерхова споруда у стилі класицизму, що була побудована в кінці XVIII - на початку XIX ст. Джакомо Кваренгі, частково збереглася у селищі **Хотінь**.

В с. Кулешівка були знайдені кістки мамонта. У 1893 р. поміщик Ю.А. Головін встановив пам'ятник у вигляді 3-ступеневої піраміди.

Неповторну спадщину мають також Кролевець, Ромни, Конотоп, Ворожба, Білопілля, Серединне-Буда, Терни тощо.

Архітектурна спадщина **ТЕРНОПІЛЬЩИНИ** представлена замками XI-XIII-XIV ст., католицькими і православними храмами доби Ренесансу і бароко, унікальними пам'ятками дерев'яного церковного будівництва. На державному обліку перебуває 1178 пам'яток архітектури і містобудування.

Тернопіль заснований коронним гетьманом Яном Тарновським на «сирому корені», тобто на порожньому місці у 1540 р. як місто-фортеця, що мала обороняти Поділля.

Назви вулиць Валова і Замкова свідчать про місце стародавніх укріплень. Старий замок (пл. Свободи, 1) на початку XIX ст. був перебудований на палац і втратив свої оборонні ознаки. На валах збудований колишній костіол єзуїтів (тепер швейна фабрика).

В місті збереглися колишні оборонні церкви - Воздвиженська (кінця XVI ст.) і Різдва Христового, збудована біля міського валу (1602-1608).

У 1746 р. Великим коронним гетьманом Речі Посполитої Ю. Потоцьким був заснований Домініканський монастир.

Монастирський комплекс, збудований протягом 1749-1779 рр., був зруйнований під час Другої світової війни і відреставрований у 1953 р. Монастир розташований в історичному центрі середньовічного міста і є його головною містобудівною домінантою. Комплекс складається з двох мурованих споруд - костелу і корпусу келій.

Перша згадка про **Бережани** датується 1375 роком. Протягом 20 років (1534-1554) споруджували замок між двома рукавами річки Золота Липа. Раніше традиційним місцем розташування фортець були високі

непрístupні гори. У бережанському замку відбилися ті зміни, які в середині XVI ст. утверджувалися в замковій архітектурі. Це проявилось, насамперед, в перетворенні замків із воєнно-оборонних споруд на оборонно-житлові. У бережанському замку по периметру двора зве-

де-ні не оборонні мури, а житлові будинки, зовнішні стіни яких мають бійниці. Фасади з великими вікнами, двоярусні відкриті аркади-галереї нагадували італійські палаццо. У XVII ст. в східній частині замку вибудували прикрашений білокам'яною різьбою палац, який за пишним оздобленням порівнювали з Краківським Вавелем. Замок був значно пошкоджений під час першої світової війни і більше не відновлювався. На території замку - костел св. Трійці.

Крім замку в Бережанах зберігся костел св. Миколая (1630-1683 рр.) з келіями (1716-1742 рр.) і костел Різдва Пресвятої Богородиці (1600 р.), православні Миколаївська дерев'яна церква (1691) і Троїцький собор (1768, 1903). Є тут і оборонна синагога.

У селі **Буданів** зберігся замок (кінець XVI - початку XVII ст.), сильно пошкоджений турками у 1675 р. У 1765 р. коштом Потоцьких частину замкових мурів і дві башти перебудовано на костел. Дві інші башти межують з монастирем сестер Милосердя. Добре зберігся палац. Біля замку сліди валів. Нині тут - психіатрична лікарня.

Місто **Бучач** вперше згадується у документах 1397 р. Перед міс-том-фортецею у XVI-XVII ст. відступав не один ворог, роблячи спробу його здобути. Воно було захищено озером, рікою і оборонним муром. Оборонна міць підсилювалася замком (XIV-XVII ст.), від якого зали-

шилися тепер руїни. В Бучачі збереглася < Хрестовоздвиженська церква 1753-1770 рр. василіанського монастиря Збереглися келії. До давніх споруд відноситься і оборонна церква св. Миколая (1610) з високохудожнім різьбленим іконостасом і живописом та Покровська церква середини XVIII ст. з унікальними барельєфами, вирізьбленими на дереві, і Успенський костіол 1761-1763 рр., і руїни монастиря на г. Федор, спаленого у 1672 р., а також руїни оборонної церкви XVI ст. в урочищі «Монастирок» під Бучачем. Окрасою міста є міська ратуша зведена 1751 р. коштом М. Потоцького, яка вважається шедевром барокового будівництва України XVIII ст.

В місті 18 жовтня 1672 р. був підписаний договір між Польщею і Туреччиною, за яким Поділля розподілялося між цими країнами. Кордон проходив по річці Стрипі. Досі збереглися прикордонні камені, які розмежовували турецькі володіння (східна частина) і польські (західна частина).

Неподалік від Бучача розташоване колишнє містечко, а тепер село **Яблунівка** (з 1947 р.). У минулому знане місто Язловець, зокрема своєю великою вірменською колонією, ремеслами і ярмарками. В середині XV ст. містечко в торговельному відношенні конкурувало навіть із Львовом. На території села збереглися руїни замку, збудованого у XIV ст., який й досі вражає своїми розмірами, товстими мурами і домінує над поселенням. Навкруги чудовий, тепер уже запущений парк. В селі - церква св. Миколая (до 1810 р. - вірменська), збудована 1551 р. в стилі ренесансу. Є тут ще й Успенський костел 1589-1590 рр., оточений оборонним муром з вежею. Збереглася і міська ратуша (тепер дитячий садок), збудована у вигляді мініатюрної фортеці.

Селище **Вишневець** колись було власністю сина литовського князя Ольгерда Дмитра-Корибута (звідси Корибут-Вишневецькі), який розпочав будівництво замку у 1395 р. Воевода Ієремія Вишневецький у 1640 р. замок перебудував (у 1648 р. замок був зруйнований козаками, а у 1672-1675 рр. - турками). Він першим з роду став католиком і побудував поряд з замком костел св. Михайла (1645 р., зруйнований у 1960-х рр.).

Син Ієремії литовський гетьман, віленський воєвода, а згодом польський король Михайло-Корибут Вишневецький побудував палац (1720-1744 р.), що існує і досі. При спорудженні палацу земляні укріплення колишнього замку частково знесли

або перепланували. У 1960-х роках його знову відновили, проте без урахування архітектурно-художньої цінності.

Збереглася замкова церква Воскресіння 1530 р. (перебудована у ХУІІІ-ХІХ ст.), в якій поховані православні предки Корибутів-Вишневецьких. Саме в цій церкві відбулися заручини Марини Мнішек із Лжедмитрієм.

Незважаючи на великі втрати, Вишневецький ансамбль є одним з найцінніших в архітектурній спадщині України.

Перша згадка про **Гусятин** відноситься до 1559 р. Колись єдине поселення розташовувалося на обох берегах р. Збруч. У 1772 р. після першого поділу Польщі кордон пройшов по річці Збруч і лівобережна, західна частина Гусятини відійшла до Австрії. З того часу існує два населених пункти під одною назвою: селище - в Тернопільській і село - в Хмельницькій областях. В Гусятині збереглася синагога, збудована у другій половині ХVІ ст, яка вважається одним з шедеврів єврейської сакральної архітектури на терені України.

У Гусятині також збереглися Онуфріївська церква (ХVІ ст.) і монастир бернардинців (ХVІ ст., 1610 р.).

Палац, оточений парком, і костел, що були споруджені у ХVІІІ ст., збереглися в м. **Заліщики**.

Первісні укріплення м. **Збаража**, що були зруйновані 1589 р., збереглися іа 3 км від міста, поблизу с. Старий Збараж у вигляді замчища.

У 1612-1627 рр. власник земель Христофор Збараський побудував палац, який пізніше (у 1627-1631 рр.) його брат Юрій Збараський оточив мурами й ровами. Фіксація замку зроблена

1947 р., його реставрація ведеться з 1965 р. Замок з 1994 р. входить до складу Державного історико-архітектурного заповідника.

У селі **Кривче** розташована знаменита Кришталева печера (одна з найбільших в світі гіпсових печер). В центрі села, на пагорбі збереглися рештки замку ХVІІ ст.: дві оборонні вежі. Одна з цих башт до 1939 р. була власністю Подільського туристично-краєзнавчого товариства, яке після ґрунтового ремонту влаштувало в ній турбазу.

В місті **Кременець** (історична Волинь), на вершині гори Кременець, яка у ХVІ ст. дістала назву гори Королеви Бони, розміщуються рештки замку ІХ-ХVІ ст. Замок згадується в джерелах під 1064, 1227, 1241, 1255 роками. За літописами замок не був здобутий ані угорським

королевичем Андрієм, ані Бату-ханом, ані ханом Куремсою. В середині ХІІІ ст. він був зруйнований за наказом Бурундая в числі інших тогочасних укріплень Галицьке- Волинського князівства, але відновлений вже наприкінці ХІІІ ст. сином Данила Галицького Мстиславом Даниловичем (або небожем Данила Володимиром Васильковичем). Саме в той час була споруджена й замкова церква св. Михайла.

У 1648 р. козацький загін за допомогою кременецьких міщан захопив замок, спаливши всі дерев'яні будівлі та зруйнувавши частину укріплень. Від цього часу замок не відновлювався. Нині зберігається частина периметру мурів та дві башти.

У місті також збереглися Францисканський (тепер Миколаївський собор з келіями ХУІ-ХУІІ ст.) та Богоявленський монастирі (1760).

Цінною пам'яткою є комплекс колегіуму, до якого входять власне колегіум, монастирські корпуси та двовежовий костел св. Ігнатія Лойоли і св. Станіслава Костки. Комплекс був зведений (1731-1734 рр.) коштом князів Вишневецьких для отців-єзуїтів. Кременецький комплекс є одним з найзначніших барокових ансамблів України. У 1809 р. біля колегіуму закладено парк з ботанічним садом.

Замок 1516 р. є у селі **Залізці**, відоме з 1483 р. Руїни замку (середина ХУІ ст.) збереглися у **Микулинцях**, де є також ' ще два цікавих об'єкти ' 1760-х років -Троїцький костел і палацовий комплекс (перебудований в середині І ХІХ ст.). Нині в палаці -обласна лікарня, а навкруги - парк, щоправда дещо запущений. Рештки замку, відомого в літературі під назвою «Оборонна вежа Володийовського» (напівзруйнова-на вежа, рештки валів і ровів) розташовані у с. **Новосілка**. У с. **Окопи** збереглися Львівські і Кам'янецькі ворота та частина височених валів і глибоких ровів, які нагадують про колись могутню фортецю споруджену при впадінні Збруча в Дністер. Фортеця будувалася (1692 р.) на противагу Кам'янецькій фортеці, зайнята тоді турками, однак після вигнання турків з Поділля втратила своє військове значення.

У стародавньому містечку **Підгайці** є костел 1634 р., синагога ХУІ ст. і церква Успіння Пресвятої Богородиці 1650-1653 рр.

У містечку **Скала-Подільська** (давня назва - Ягельниця, до 1940 р. - | Скала-над-Збручем) височать рештки замку 1538 р. (за іншими даними - 1518 р.), перебудованого з більш давнього (ХМ-ХУ ст.), який, в свою чергу, виник на місці давньоруського городища. Збереглися дві вежі, напівзруйнований палац і рештки оборонних мурів. Неподалік костьол ХУІІІ ст. з товстими мурами, вежею і бійницями. Є тут і парк-дендрарій закладений на початку ХІХ ст.

Багатим на пам'ятки старовини є м. **Теребовля**. Тут збереглися на горі вали давньоруського міста (перша згадка з 1097 р.), на місці якого пізніше збудовано замок, від якого залишилися руїни, що й тепер вражають своїми потужними мурами. 1687 р. місто і замок захопили і спалили татари. Після чого замок уже ніколи не піднявся.

У Теребовлі розташовані комплекс будівель монастиря Кармелітів (1635-1639) і церква св. Миколая (ХУІ ст., 1734).

За містом на високій горі над глибоким проваллям збереглися руїни Василянського монастиря (ХУІ ст.), відомого під назвою «Підго-рянський» або «Угорницький».

Потужний замок був споруджений 1610 р. у м. **Чортків**. Збереглися дві башти і оборонні мурі. У ХУІІІ ст. замок втратив оборонне значення

і його башти перетворені на палац. Місце для замку, хоч він і на пагорбі, вибране невіддале, оскільки він фактично знаходиться під горою. Це сприяло прямому артилерійському обстрілу під час облоги.

У Чорткові крім замку є дві цікаві пам'ятки дерев'яної архітектури - Воскресенська церква 1738 р. і Успенська церква 1635 р. Варті уваги домініканський костел (1731), монастир кармелітів (1635), ратуша (XIX ст.).

Почаїв (історична Волинь) як село, що належало Кременецькому замку, вперше згадується під 1450 р. Головним об'єктом Почаєва є Свято-Успенська Лавра (заснована 1597 р.) Ансамбль монастиря формувався у ХУІІ-ХХ. Центр ансамблю - Успенський собор має нетрадиційну орієнтацію: головний фасад його звернено на південь, а вівтар - на північ. У товщі гори під Успенським собором міститься триярусний печерний комплекс ХУ-ХІІІ ст. з підземними церквами, а також камінь з відбитком ступні Богородиці.

У 1906-1912 рр. за проектом О. Щусєва збудовано Троїцький собор у модернізованих формах новгородсько-псковської середньовічної архітектури. В інтер'єрі собору знаходяться мозаїки, виконані за ескізами М. Рєрїха.

1713 р. монастир перетворено з православного на уніатський, і в середині ХVІІІ ст. він набув першорядного значення серед василіанських монастирів України. У 1831 р. після польського повстання російський уряд передав Почаївський монастир Російській православній церкві. У 1838 р. монастиреві надано статусу лаври - четвертої в імперії після Києво-Печерської, Троїце-Сергієвої та Олександро-Невської.

У Почаєві також є церква Всіх Святих (1773-1775) і Покровська церква 1643 році (перебудована 1746).

Одним з найвідоміших у світі місць вшанування Божої Матері разом з Лурдом (у Франції) і Фатімою (у Португалії) є село **Зарвани-ця**. За переказами тут у ХІІІ ст. набожному ченцю з'явився образ Божої Матері у дзеркалі джерела. Саме відтоді вода в ньому набула цілющих властивостей. На місці появи образу Богоматері було збудовано церкву.

згодом з'явився монастир (з 1922 р. - св. Іоанна Хрестителя). У 1867 р. Папа Пій ІХ благословив чудотворну ікону Божої Матері Зарваницької.

Прощі розпочинаються від свята св. Юрія (6 травня) і тривають до свята Покрови Пречистої Діви Марії (14 травня).

У 1995 р. Зарвани-ця визнана місцем прощі вірних Греко-католицької церкви. У тому ж році 800 тисяч прочан з України, Англії, Бельгії, Канади, Польщі, США, Хорватії та інших країн побували в святому місці.

Неповторну археологічну та історико-архітектурну спадщину мають численні населенні пункти області в т.ч. Зборів, Шумськ, Скалат, Товсте, Монастириське, Гримайлів, Хоростків, Підволочиськ.

Загальна кількість пам'яток історії, археології, містобудування і архітектури, монументального мистецтва в **Харківській області** становить 2535 (за іншими даними - 7700), з них історико-архітектурних - 653.

Місто **Харків** (з грудня 1919 р. до червня 1934 р. — столиця радянської України) засноване близько 1654 р. переселенцями з Лівобережної України біля злиття річок Харкова, Лопані та Уди. Вони поселились на Харківському городищі, де існувало стародавнє поселення у слов'янську і давньоруську добу. Пізніше саме на цьому місці був побудований собор, а згодом університет. Це підвищення називають університетською гіркою.

У 1805 р. було створено перший в наддніпрянській Україні університет. Ініціатором його відкриття був вчений, винахідник, публіцист Василь Каразін (1773-1842). Він народився на Харківщині в селі Кручик. У Харкові у 1907 р. йому поставили пам'ятник.

Найдавнішою спорудою в Харкові є Покровський собор (1689), побудований в стилі українського бароко. У 1786 р. до Покровського монастиря перенесли шановану на Харківщині чудотворну Озерянську ікону, що вважалася заступницею населення Слобідської України.

До пам'яток ХVІІІ ст. належать Успенський собор, Провіантська крамниця, Катерининський палац, деякі житлові будинки. В Губернаторському палаці, першій великій цивільній споруді міста зведений 1777 р.,

розміщується Старий університетський корпус.

У XIX ст. були побудовані Дзвіниця Успенського собору, архієрейський будинок на території Покровського монастиря, церкви Троїцька, Пантелеймона, Іоанна Предтечі, костел, караїмська кенаса, комплекси споруд університету і технологічного інституту, будинок міського драматичного театру.

У XX ст. тут були споруджені: Благовіщенський собор, Казанська (Серафимівська), Озерянська, Трьохсвятительська церкви, Синагога, будинки - громадської бібліотеки, художнього училища (нині - художньо-промисловий інститут).

У 1663 р. українські козаки з Черкащини заснували фортецю, яку назвали **Балаклією**. Назву пояснюють тюркськими словами «були-клея» - річка чи «булак» - джерело. Фортеця була центром однойменного полку (1668-1677), який пізніше увійшов до складу Харківського.

До найдавніших міст належить Ізюм. Ізюмська сакма згадується в літописі під 1571 р., Ізюмський окоп - під 1651 р. У документах 1680 р. поселення згадується як Ізюмський городок, невелика фортеця, що була заснована українськими козаками на чолі з Яковом Черніговцем. На цьому місці виявлені стоянки часів мезоліту і неоліту, тут також було поселення часів Київської Русі, зруйноване кочівниками у XII ст. Назва міста пов'язана з тюркським словом виноград. Ізюм був центром однойменного козацького полку (1685-1765). В місті є краєзнавчий музей, заснований 1920 р. М. Сібільовим. В Ізюмі збереглися три храми - Спасо-Преображенський собор (1684), що є найстарішою пам'яткою архітек-

тури такого типу в області, і Миколаївська (1809-1823) та Вознесенська (1819-1826) церкви.

Фортецею був і старовинний **Чугуїв**, що розташований на обох берегах Сіверського Донця. Назву пов'язують з Чугуївським урочищем від імені половецького хана Чуги. Ще одна версія пояснює назву тюркським словом «чуга», що означає «вузкий каптан з короткими рукавами». Саме тут, вздовж р. Чугуївки, де проходив татарський кордон, жили люди, які носили чути.

В Чугуєві збереглися споруди XVIII ст. - міська управа, колишнє військове училище, казарма; пам'ятки XIX ст. представлені Покровським собором, Преображенською церквою, будинком, де розміщувався штаб військових поселень (1830), приміщенням школи, житловими будинками, торговими рядами. У 1662р. тут був закладений «Государів виноградний сад», один з найбільших в Україні. Виноградник мав площу понад 5 тис. десятин. Були тут і «кавунові сади» (баштани).

У селищі **Володимирівна** розташована церква Спаса. Замовником церкви був український цукрозаводчик П. Харитоненко. Збудовані ним цукрозаводи і сьогодні дають солодку продукцію. П. Харитоненко один з українських меценатів, колекціонер. Зокрема він збирав давньоруський іконопис і саме для збереження і демонстрування своєї колекції він вирішив спорудити в маєтку **Наталівці** (за ім'ям дочки) своєрідний музей - церкву, яка б нагадувала давньоруську архітектуру. Проект споруди виконав Олексій Шусев (академік архітектури, автор багатьох проектів, зокрема, в Києві він розробив проект іконостасу для Успенського собору Лаври (1902-1910), створив проект реконструкції Хрещатика (1944-1945), проект обсерваторії НАН України (1949)). Храм, споруджений на початку XX ст., прикрашений скульптурним декором. Серед майстрів, що, прикрашали його, був і видатний Сергій Коньонков, який виконав рельєф «Розп'яття». На жаль, час, події, люди завдали чудовій споруді великої шкоди. Зникли невідомо куди живописні полотна і різьблений золочений іконостас. Войовничі атеїсти забілили всі внутрішні розписи, зафарбували мозаїчне панно, пошкодили рельєфи і скульптури. У повоєнний час в храмі розташовувалася кочегарка.

Прикрашають Слобожанщину і палацово-паркові комплекси. У селі **Старий Мерчик** збереглася садиба XVIII ст. - палац, службовий корпус, два флігелі, комора, чудовий парк. До садиби ведуть кам'яні ворота.

Садиба XIX ст., оточена мальовничим парком, до якої входить палац з елементами класицизму і готики. Миколаївська церква і службовий корпус, збереглася у місті **Люботині**.

Палац XIX ст. розташований у селі **Рокитному**. Садиби і парки, що були створені у XIX ст. є в селищах **Володимирівна, Шарівка, Великий Бурлук**, у селах **Малижне, Руські Тишки**. Цікаву спадщину мають **Мерефа, Зміїв, Куп'янськ, Вовчанськ, Кегичівка**.

На **ХЕРСОНЩИНІ** на державному обліку перебуває 5,9 тисяч нерухомих пам'яток.

18 червня 1778 р. був виданий указ про будівництво в гирлі Дніпра міста з фортецею і адміралтейською верф'ю. 19 жовтня було закладено місто **Херсон** назване на честь давнього Херсонеса. Будівництвом керував один з предків О.С. Пушкіна генерал Іван Ганнібал. Херсон можна назвати колискою і першою базою Чорноморського флоту.

На спорудження фортеці, верфі, майстерень для ремонту суден, складів були витрачені величезні кошти, але невдовзі стало зрозумілим, що місце було обрано невдало. Мілководдя Дніпровського лиману і особливо гирла Дніпра заважало підходу величезних морських суден. Тому після заснування Миколаєва (1783) та Одеси (1794) Херсон поступово втратив значення головного порту і головної верфі півдня. У 1790-х рр. адміралтейство було переведено до Миколаєва.

У 1900-1902 рр. поглибили дніпровське гирло (до 22 футів), прорили канал, який з'єднав порт з морем і Херсон знову набув значення великого морського порту.

Цікавими пам'ятками міста є Катерининський собор, Греко-Софі-ївська церква, будинок В. Сенявіна. Важливими осередками туризму в області є **Нова Каховка, Каховка, Генічеськ, Скадовськ, Берислав**.

Загальна кількість пам'яток археології, історії, архітектури й містобудування і монументального мистецтва у **ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ області** становить 2015. Хмельниччина багата на середньовічні пам'ятки оборонної та церковної архітектури. На державному обліку тут 387 пам'яток архітектури й містобудування.

Значна частина цієї спадщини зосереджена в м. **Кам'янці-Подільському** - історичній столиці Поділля. Місто-музей Кам'янець-Подільський (понад 100 пам'яток) виникло приблизно на рубежі XI-XII ст.

До найцікавіших екскурсійних об'єктів Кам'янця-Подільського належать міські укріплення. Передусім - це споруди Старого і Нового замків, Замковий міст, Міська брама та Вірменський бастион.

Старий замок розташований на видовженому скелястому мисі. Первісні муровані укріплення в межах мису датуються 11-1111 ст. Дослідники пов'язують їх появу з періодом Траянових воєн, зокрема з римською окупацією Дакії. Збереглися Мала Південна і Денна башти оборонного муру у XII-XIII ст. Наприкінці XIV - в середині XV ст. з'явилися башти Чорна,

Лянцкоронська, дві Комендантські, «Рожанка», Водяна, Мала Західна, Ласька, Тенчинська, «Ковпак», Папська.

В середині XVI ст. збудовано Нову Східну й Нову Західну башти, східний замковий мур з брамою та підземною галереєю, палац старости, цегельню, пекарню, каменотесну майстерню.

На початку XVII ст. побудовані перед західною стороною нові укріплення, що дістала назву Нового замку, який розташований на відстані 23 м від Старого замку, (зберігся лише частково).

Старий замок з островом Старого міста з'єднує Замковий міст, який

іключає власне мосто-зій перехід, передмосто-зі західні мури та рештки постових надбрамних

башт. Перший будівельний етап мосту хронологічно збігається з появою первісного оборонного поясу на замковому мисі й датується 11-1111 ст. У 1672 р. під час турецького штурму міст був сильно пошкоджений. У 1685-1686 р. турки здійснили його кардинальну реконструкцію. Великий обсяг робіт зумовив ототожнювання реконструкції з будівництвом, внаслідок чого міст дістав назву «Турецький».

У прибережній смузі каньйону р. Смотрич розташовані оборонно-гідротехнічні системи Нижньої Польської і Руської брам, що функціонували в комплексі. Принцип функціонування полягав у послідовному перекритті їхніх шлюзів, внаслідок чого каньйон затоплювався водою і перекривав підступи до міських брам.

Комплекс Верхньої Польської брами складається з башти Стефана Баторія, оборонних мурів та Турецького бастиону.

Серед багатьох цікавих пам'яток Кам'янця-Подільського Башта-дзвіниця Вірменської Миколаївської церкви, спорудженої в кінці XV - на початку XVI ст. членами вірменського юнацького церковного братства, завдяки чому вона дістала ще назву «Юнацька дзвіниця».

Будівля, в якій з кінці XIV ст. до 1658 р. розміщувався русько-польський, а у XVII ст. польський магістрати, поєднує риси готики, ренесансу й бароко.

До складу комплексу Кафедрального собору входять костел святих Петра і Павла (XV ст.), дзвіниця (XVI ст.) і Триумфальна брама. У період турецького панування (1672-1699) над однією з каплиць Петропавлівського собору споруджено мінарет, увінчаний півмісяцем, що символізував перетворення костелу на мечеть. У 1765 р. на мінарет встановлено виготовлену в Гданську чавунну статую Мадонни. У середині XIX ст. з'явилися вітражі з богемського скла, встановлено новий орган роботи віденських майстрів. Триумфальна арка споруджена 1781 р. на честь приїзду до міста польського короля Станіслава Августа.

У с. **Антоніми** зберігся садибний комплекс XIX ст.: манеж, флігель, брама і огорожа.

У **Білогір'ї** (до 1946 р. - **Ляхівці**) частково зберігся замок, побудований у 1774 р. власниками містечка князями Яблоновськими. Колись у замку був тронний зал на 400 місць, з картинною галереєю. На своїх прийомах Яблоновський сидів на троні в горностаєвій мантії.

На лівому березі Дністра розташоване село **Жванець**. Зручне положення на переправі через Дністер сприяло успішному розвитку містечка, яке з 1646 р. мало магдебурзьке право. У XVI ст. тут, напроти Хотинської фортеці, що тоді належала молдавському господарю, було побудовано фортецю, яку пізніше перебудували на замок. Збереглися руїни. У 1782-1786 рр. було споруджено Вірменський костел.

Одним з давніх поселень Поділля є **Зіньків**, який вперше згадується 1404 р. У XV ст. тут був побудований замок і містечко отримало магдебурзьке право (1458). Зіньків був відомим ще з XV ст. гончарним цехом, вироби якого за художньою якістю порівнювали з античною керамікою. До нас дійшли руїни фортеці (XII-XIV ст.) і Троїцького костелу, а також цегляна садиба XIX ст., побудована у стилістиці класицизму.

У с. **Китайгород** розташований Костел Діви Марії (1772-1776).

У м. **Летичів** збереглася Михайлівська церква (XVII ст., перебудована 1836 р.). У першій половині XV ст. було збудовано замок (деякі історики датують його XVI ст.). Поблизу замку було зведено кафедральний костюл в ім'я Успіння Пресвятої Діви Марії (відомий з 1546 р.). У XVII ст. костел стає центром домініканського монастиря, який був широко відомий завдяки чудотворній іконі Летичівської Божої Матері.

Палацово-парковий ансамбль у с. **Маліівці**, заснований на замовлення графа І. Орловського, розташований на схилах р. Ушки займає площу 20 га, включає палац (1788 р.), мур і міст з обелісками (XVIII ст.), водогінну вежу (початок XIX ст.), господарський будинок (XIX ст.).

Садибний комплекс в стилістиці «ампір», що включає палац, стару браму з групою будівель, господарський корпус розташований в пейзажному, англійському парку, знаходиться у с. **Самчики**. Садибу засновано в першій половині XVIII ст. землевласниками Хоєцькими. На початку XIX ст. новий власник Петро Чечель перетворив її на цілісний архітек турний ансамбль. Палац зведений 1814 р.

Прибрамна група будівель зведена одночасно з палацом і складається з головної брами, двох одноповерхових корпусів та «китайського» гостьового павільйону, об'єднаних декоративною стіною. Павільйон для гостей має неоготичні вікна й вігнуту «японську покрівлю». На початку XX ст. павільйон був пристосований під холодильник, конструкція якого в технологічному відношенні становить певний інтерес і в наш час.

У Самчиках збереглася церква XVIII ст.

Селище **Меджибіж** розташоване між Південним Бугом і його притокою Бужком. Звідси й його назва Межибужжя. Тут розташовані церква (1586) і руїни Троїцького костелу (1632). У північно-східній частині містечка, на невисокому пологому мисі висотою 15 м розташований Замок, який розпочали будувати ще за давньоруських часів. У XIII ст. в період боротьби Данила Галицького з татарами замок був зруйнований Наприкінці XIV ст. споруджують нові укріплення, які розбудовуються протягом XV-XVIII ст. У XVI ст. у південно-східній частині замку споруди двоповерховий ренесансний палац На території фортеці збереглися також костел (XV ст.), східна, північна, північно-західна і кругла башти, кордегардія.

Назва селища **Сатанів** можливо походить від молдавського «сат» - «велике село, селище». В цьому курортному містечку збереглися залишки Міських воріт (на місці стародавнього південного в'їзду до міста) і Замку (XV-XVI ст., 1724), комплекс споруд Троїцького монастиря (XIII-XVIII ст.), синагога (1532).

В с. **Сутківці** знаходяться залишки видатного твору українського оборонного зодчества — Покровська церква-фортеця (XIII-XV ст.), яка не має аналогів за своїм архітектурно-планувальним вирішенням. Тут також є рештки замку (XIV ст.), що разом з церквою становив потужний оборонний комплекс.

У м. Ізяслав (історична Волинь) знаходиться комплекс споруд Монастиря бернардинців (початок XVII ст.), руїни Замку (1539), Костел св. Іоанна Хрестителя (1559, 1756), костел св. Йосипа (1760), руїни палацу (XVIII ст.).

У м. Старокостянтинів (історична Волинь) збереглися залишки замку (1516-1571), заснованого князем Острозьким, Костел св. Іоанна Хрестителя (1754) і руїни Костелу (1612) колишнього монастиря домініканців.

Чи не найвідомішим містом **ЧЕРКАЩИНИ** нині є Канів. Поселення на місці **Канева**, розташованого на горах (Княжій, Московці, Пипенко-вій), відоме з доби бронзи. Про походження назви немає єдиної думки: за народними переказами Канів походить від назви птаха - канюки. Існують також пояснення про татарське походження слова, що означає «ханський перевіз» чи «місто крові». Перша літописна згадка про місто датується 1144 роком, коли київський князь Всеволод заснував тут церкву св. Георгія (пізніше її назвали Успенським собором). У 1810 р. зовнішній вигляд собору був змінений на форми класицизму.

Місто **Корсунь-Шевченківський** (до 1944 - Корсунь) за переказами названо священиками Десятинної церкви, вихідцями з Кримського Корсуна (Херсонесу), які отримали від князя Володимира право збирати данину на Пороссі. Нібито одне з поселень над Россю нагадало їм рідний Херсонес.

На територій міста виявлені залишки поселення трипільської культури (№-III тис до н.е.), насип скіфського походження. Збереглися залишки давньої фортеці, спорудженої приблизно 1032 р. Ярославом Мудрим. Поблизу міста розташовані так звані «змійові вали».

1580 р. польський король Стефан Баторій для посилення оборони проти татарсько-турецьких нападів наказав побудувати в Корсуні могутній

замок і надав корсунцям значні привілеї. З 1780 р. володарем Корсуня був небіж польського короля Станіслава Понятовського, за якого збудовано палац в стилі романтизму з елементами неоготики. Збереглися в'їзні ворота, флігель, «швейцарський» будинок. Ці споруди, що розташовані в парку, є одним з найкращих садибно-паркових комплексів в Україні він відомий під назвою Садиба Лопухиних.

Територія села **Суботів** заселена з доби бронзи. Перша письмова згадка належить до початку XVII ст. і пов'язана з козацьким сотником Михайлом Хмельницьким, який спочатку перебував на службі при дворі коронного гетьмана В селі на замовлення вже Богдана Хмельницького була побудована у 1653 р. Іллінська церква в стилі українського бароко, в якій 27 липня 1657 р. гетьман був похований, як і заповідав. 1664 р. польська шляхта напала на Суботів, спустошила його, поглумилася над прахом Богдана Хмельницького та його сина Тимоша.

Козацькою столицею був **Чигирин**. Щодо назви, то є припущення, що вона бере початок від чудодійної чигир трави, яка нібито часто зустрічається в цій місцевості. Деякі дослідники виводять це слово від численних непрохідних чагарників, а інші пояснюють тюркським словом «чигир» - дорога.

Про Чигирин 1655 р. Павло Алепський записав: «міська фортеця не має собі рівної по всій країні козаків». Занепад Чигирини почався після смерті Б. Хмельницького.

Місто **Умань** вперше згадується у 1609 р. Проте людське життя тут розпочалося набагато раніше. В місті виявлені залишки поселень трипільської культури.

У 1648 р. Умань стає центром Уманського полку. Фортеця, що була збудована козаками у 1650-1670-і роки, була однією з наймогутніших в Україні. Під час Руїни у 1686 р. місто перетворилась на справжні руїни, де кочувала татарська орда.

З 1726 р. місто належало Потоцьким, які для охорони своїх маєтностей відновили фортецю, де перебував полк надвірних козаків, а також спорудили тут уніатські школу і монастир.

У 1796 р. на замовлення графа С. Потоцького в урочищі Кам'янка закладений був парк, названий на честь його дружини Софії (Софія Гля-вані гречанка за походженням народилась у 1759 р. в Стамбулі).

1832 р. Умань, як і всі інші маєтки Потоцьких, була конфіскована за активну участь у польському повстанні. Парк «Софіївка» був перейменований на Царицин сад. Будівництво на території парку продовжувалося - вхідні ворота (1852), павільйон флори (1844), рожевий павільйон на острові Кохання (1852), Китайська альтанка (1841) та ін.

Мисливський замок (1896-1903) у формі французьких замків епохи Ренесансу зберігся у місті **Тальне**. На території міста виявлено сліди гігантського поселення давніх хліборобів, які жили там майже 6 тис років тому. Створений музей історії хліборобства.

Цікаву спадщину мають Кам'янка, Городище, Золотоноша, Холодний Яр, Сміла, Звенигородка.

ЧЕРНІВЕЦЬКА область має різноманітну архітектурну спадщину. В області на державному обліку 738 пам'яток.

Літописне місто **Чернівці** стояло на високому лівому березі Пруту, біля села Ленківець. Відоме Ленківське городище, мабуть, і є рештками його укріплення. Виникло місто дуже давно, бо вже у XII-XIII ст. воно було значним торговельно-ремісничим центром. В Чернівцях збереглися чотири дерев'яні храми в передмісті Рош, Каличанка, Клокучка і в центрі міста. Остання - церква св. Миколая (1607) розташована на Волгоградській вулиці, мабуть, найстаріша з уцілілих храмів на Буковині. Миколаївська церква належить до храмів «хатного типу» з одним дахом над трьома зрубами. Зовні ці храми на перший погляд нічим майже не відрізняються від звичайної хати. Інтер'єр теж справляє враження цілком домашнього затишку. Класичним зразком цього типу є також Миколаївська церква в селі **Поляни** (1648) і Троїцька (1774) в Чернівцях.

Комплекс Резиденції буковинських митрополитів розташований на високому пагорбі в історичному центрі Чернівців. Висотні акценти ансамблю - Семінарська церква та дзвіниця Монастирського корпусу - є головними містобудівними домінантами. Споруди зведені на місці давньої резиденції архієпископа, яка поступово

занепала і 1794 р. була розібрана. Проект нової Резиденції, зроблений чеським архітектором Й. Главкою. Будівництво тривало у 1864-1882 рр. Комплекс складається з трьох двоповерхових корпусів, відділених від вулиці художньою огорожею з металевими ґратами. На території резиденції у 1876-1878 рр. був закладений ландшафтний парк. Біля входу в парк знаходиться бюст архітектора Й. Главки (1937), за ним - альтанка з колодязем. З 1956 р. весь комплекс передано університетові.

Головна споруда комплексу - палац митрополита. Центр корпусу на другому поверсі займає парадний Мармуровий зал заввишки понад 20 м, який по периметру оточує двоярусна аркова галерея. Підлога і стіни оздоблені різнобарвним мармуром. Резиденцію вважають непере-вершеним взірцем синтезу мистецтв і поєднання європейських досягнень з місцевими традиціями.

На східній околиці Чернівців, що називається Гореча (колись окреме село), серед лісу, на високому пагорбі над струмком розміщується церква Різдва Богородиці (ГеоргГГ'вська), яка була соборним храмом місцевого православної монастиря, що виник на початку XVIII ст. на місці скиту XVII ст.

1730 р. тут було збудовано дерев'яну невелику церкву, а 1767 р. на кошти, пожертвовані Горечанському монастиреві російською імператрицею Катериною II був споруджений мурований храм. Велику мистецьку цінність становить живопис інтер'єру, зокрема сюжету «Страшний суд» та «Чудо св. Георгія о змії». Завдяки останній композиції в літературі храм часто хибно називають Георгіївським. Монастир у Горечі австрійська влада ліквідувала у 1786 році, і з того часу церква стала парафіяльною.

На північний захід, недалеко від Чернівців, у гарній долині з великими ставами і парками є село **Лужани**, яке дістало свою назву від характеру місцевості. Тут розташований кам'яний Успенський храм середини XV ст., найстаріший з уцілілих на Буковині.

Буковина славиться чудовими дерев'яними храмами і комплексами - це церква св. Іоанна Сучавського та дзвіниця (с. **Виженка**, 1792), церква Успіння Богородиці та дзвіниця (с. **Дубівці**, 1775), церква св. Миколи (с. **Пугиля**, 1885), церква Різдва Богородиці та дзвіниця (с. Селятин, ХУП-ХУІІІ ст.), церква св. Іллі та дзвіниця (с. **Шепіт**, 1898). Іллінська церква вважається одним з найоригінальніших зразків архітектури модерн в традиційному церковному будівництві України.

На території області в середній течії Дністра розташований грандіозний комплекс споруд **Хотинської фортеці**. Спочатку був побудований

замок - основне ядро комплексу.

Пізніше були споруджені могутні укріплення бастионного типу,

розміщенні на значній відстані від давнього ядра, на сусідніх пагорбах, які надійно захищали підступи до замку.

Найдавніша частина замку була зведена у 1230 р. на місці давніших дерев'яних укріплень. У другій половині XV ст. за молдавського господаря Стефана Великого замок суттєво перебудували, збільшилася площа замку, були прибудовані надбрамна і наріжна башти, збудовані два житлові палаці з глибокими підвалами. Подальше збільшення території замку відбулося у середині XVI ст., звели новий південний мур з в'їзною баштою, перед якою викопано глибокий рів. Товщину оборонних мурів збільшили до 8 м, а їхню висоту та висоту башт - до 25-30 м. До нашого часу дійшли могутні оборонні мури і п'ять башт, західний (комендантський) палац, замкова каплиця та казарми.

У 1700-1711 рр. на замовлення турецького уряду французькі інженери побудували Bastionний замок (Нову фортецю), яка складається з могутніх земляних валів та семи бастионів. На території Нової фортеці існували казарми турецької армії, мечеть, майстерні та господарські будівлі різного призначення, які до наших днів не дійшли. Хотинський замок і фортеця - одна з найвизначніших пам'яток оборонного зодчества, яка збереглася в Україні.

Неперевершений старообрядовий храм - Успенський собор - знаходиться в Білій Криничі. Безліч цікавих пам'яток розкидано по всій Буковині.

На **ЧЕРНІГІВЩИНІ** на державному обліку перебувають 5,5 тис. пам'яток історії та культури, з них - 230 історико-архітектурних.

На території області в селі **Мезин** (Мізин) виявлено одну з найстаріших палеолітичних стоянок в Україні (XV тис. до н.е.) і городище (VI-У тис. до н.е.). 1965 р. на розкопці стоянки, у дерев'яному будинку XVIII ст. відкрито Мезенський музей, де зберігається 41 тис. речей. Крім того, на території області є скіфські кургани і городища V-III ст. до н.е. в Бахмацькому, Ніжинському та ін. районах.

У давньоруські часи успішно розвивалася культура краю. Тут склалася власна архітектурна школа. Із 19 архітектурних споруд, які збереглися в Україні від давньоруської держави б розташовані на чернігівській землі: *Борисоглібський, Спасо-Преображенський, Успенський собори, Іллінська і П'ятницька церква та Юр'єва божниця.*

Чернігів — центр племені сіверян, давньослов'янське місто, яке почало формуватися в кінці VII ст. Вперше згадує про Чернігів літопис під 907 р.

Про походження назви міста існує чимало переказів. Одні пов'язують назву з непрохідними «чорними» лісами, що оточували городи-

ща - попередники міста, інші — з племенем войовничих «чорних клобуків». Популярною є легенда про князя Чорного і його дочку-красуню Чорну (Цорну). Вчені ж вважають найбільш вірогідним те, що ім'я своє залишив місту його перший поселенець - Черниг або Чернега.

У XIV ст. було споруджено фортецю. У XVI ст. у складі Росії Чернігів був прикордонним містом і тому царський уряд всіляко укріплював його: перебудовувалася і розширювалася фортеця. Після входження до складу Росії Правобережної України в кінці XVIII ст., коли кордони пересунулися далеко на захід чернігівська фортеця втратила своє значення і 1799 р. була ліквідована.

У Чернігові створений історико-архітектурний заповідник, до складу якого входять 22 об'єкти. До них належать і археологічні пам'ятники.

Пам'яткою археології є величезна Чорна Могила (середина X ст.), де згідно легенди поховано князя Чорного. Один з найбільших некрополів (бл. 230 курганів) розміщується на Болдіних Горах - історична місцевість на правому березі Десни, що утворюється з 20-35 метрових пагорбів, розгорнутих дугою. Назву пов'язують або з давньослов'янським «болд» - дуб, або староукраїнським «болди» - гори, або - молдавським «болди» - верх.

На терасах Болдіних гір розташований комплекс споруд Троїцько-Іллінського монастиря XI-XVIII ст. Початок історії монастиря був покладений ченцем Антонієм Печерським 1069 р. Викопані ним та його послідовниками печери (Антонієві печери) перетворилися на багатоярусний підземний комплекс довжиною 315 м. У XII ст. було споруджено Іллінську церкву. 1239 р. монастир був зруйнований.

Відбудували його 1649 р. До нас дійшли — трапезна з Введенською церквою (1677), корпуси келій, Троїцький собор (1679), будинок архімандрита (1750), дзвіниця (1775).

Дитинець (Вал) - місце, де на початку I тис були поселення, а з VII ст. розташовувався укріплений центр міста. Тут у XI-XVI ст. склався унікальний архітектурний комплекс, від якого збереглися Спасо-Преображенський (XI ст.) і Борисоглібський (XII ст.) собори.

На Валі розташовані і пам'ятки цивільної архітектури: житловий будинок чернігівського полковника Якова

Лизогуба (1690-і рр.). Пізніше тут розміщувалася полкова канцелярія. Пам'ятками є відомий Чернігівський Колегіум (1700-1702), будинки архієпископа (1780) та губернатора (1804).

Неподалік від Дитинця розташована П'ятницька церква (XII-XIII ст.).

Єлецький Успенський монастир був заснований у 1060-і роки у хвойному лісі (з цим пов'язують його назву). Був час (1635-1649 рр.), коли він належав єзуїтам.

Головним храмом є Успенський собор (XII ст.). Тут розташовані також дзвіниця, Петропавлівська церква з трапезною і келії.

В місті також збереглися храми XVIII ст. - Катерининська (1715) і Воскресенська (1775) церкви.

На території сучасного **Новгород-Сіверського** знайдені численні археологічні пам'ятки кам'яного віку, періоду бронзи, часів зародження слов'янства. В IX-X ст. на Замковій горі існувало городище. У X ст. після пожежі на його місці споруджено нову фортецю.

Ще в XI ст. виник Спаський монастир. Однак монастирський комплекс, який дійшов до нашого часу, почав формуватися з другої половини XVI ст., коли він став резиденцією чернігівського митрополита Лазаря Барановича. У той час побудовано Спаський собор, Петропавлівську трапезну церкву, келії, нову муровану огорожу. В цей час ансамбль набув рис українського бароко.

Протягом 1674-1679 рр. при монастирі діяла перша на Лівобережній Україні друкарня, пізніше переведена до Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові.

У 1791-1796 рр. за наказом Катерини II на місці стародавнього Спаського храму побудували Спасо-Преображенський собор за проектом Джакомо Кваренгі — автора Смольного інституту та інших споруд у Петербурзі.

З 1979 р. територія Спасо-Преображенського монастиря є архітектурно-історичним заповідником.

Успенський собор розташований на місці, де, за переказами, стояли ідоли в дохристиянську епоху. Після хрещення цих земель на місці капища було збудовано храм на честь Богородиці (XI-XII ст.). Коли було зведено будівлю собору, що прикрашає місто в наші дні, точно невідомо, Є відомості про закладку храму ще у XVII ст.

В Новгород-Сіверському збереглися також Михайлівська (1845) та Предтеченська (1834) церкви.

Своєрідність місту надають і пам'ятки цивільної архітектури. Серед них Триумфальна арка з гербами 10 повітів, що була споруджена до приїзду Катерини II в січні 1787 р. Від тих часів збереглися в центрі міста і Торгові ряди. Торгові склади і Будинки земства репрезентують XIX ст. **Батури** заснований на початку XVII ст. Назву виводять від батури, батирів - богатирів. Ще одне пояснення пов'язує назву міста з польським королем Стефаном Баторієм, який заснував його у 1576 р.

У 1669-1708 рр. був резиденцією гетьманів Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи. У 1708 р. після переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII Батурин був знищений російськими військами на чолі з О. Меншіковим. Батурин знову стає столицею козацького Лівобережжя за К. Розумовського, який отримав дозвіл на відбудову гетьманської столиці (1750).

У 1799-1803 роках архітекторами А. Рінальді, Ч. Камероном був споруджений палацово-парковий комплекс (Палац Розумовського). На сьогодні збереглася лише центральна частина палацу.

На кошти Розумовських також було побудовано Воскресенську церкву (1803), у якій було поховано останнього гетьмана Кирила Розумовського.

Зберігся будинок Кочубея (XVIII-XVIII ст.), в якому розмістився Батуринський історико-краєзнавчий музей. Уцілів Покровський собор (1789).

Сьогодні Батурин є історико-культурним заповідником «Гетьманська столиця».

Історичним містом є і стародавній **Любеч**, який вперше згадується в літописах під 882 роком. Поселення з'явилися на цій території в ранньому залізному віці. Про Любеч як значний торговий центр писав у 942 році візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своєму трактаті «Про управління державою».

Любецький замок був побудований у другій половині XI ст. на місці стародавнього слов'янського укріпленого городища.

У XI ст. Антип (згодом Антоній Печерський) викопав печеру, що започаткувала діяльність Любецького Антонівського монастиря, який з перервами існував до 1786 р. Його споруди дійшли до XX ст., проте на сьогодні збереглася лише печера.

На початку XVIII ст. була збудована в межах старої фортеці на замовлення гетьмана І. Мазепи будівля господарського призначення, яка в історію увійшла під назвою кам'яниця Полуботка (з 1709 р. знаходилася в складі маєтку П. Полуботка).

Ніжин розташований на обох берегах р. Остер. У першій чверті XVII ст. на лівому березі Остра була побудована цитадель (замок). Після приєднання наприкінці XVIII ст. Правобережної України до Росії ніжинський замок втратив своє оборонне значення і почав руйнуватися. Великих руйнувань замку завдала пожежа 1797 р., коли в місті згоріло понад сто будинків, у т. ч. і на території замку. Згодом вали зрівняли, засипали рів. Планом забудови міста 1803 р. цю територію відвели під ринок, який існує і зараз у дещо зменшених розмірах.

З 1742 р. через Ніжин проходив поштовий тракт Глухів - Київ. У 1770-і рр. було споруджено приміщення Ніжинської поштової контори (зараз діє як музей), де зупинялися численні подорожуючі, у т. ч. Д. Фонві-зін, О. Пушкін, О. Грибосдов, М. Глинка, Т. Шевченко, В. Даль, А. Міцкевич, С. Гулак-Артемовський та ін.

Ніжин був єдиним повітовим містом, що мав вищий навчальний заклад - Гімназію вищих наук, засновану 4 вересня 1820 р. на кошти князів О.А. та І.А. Безбородьків. Навчальний корпус був споруджений за проектом Л. Руска.

В місті збереглося багато архітектурних пам'яток: Миколаївський собор (1668), грецька Михайлівська (1731), Троїцька (1733), Преображенська (1748), Покровська (1757), Хрестовоздвиженська (1775), грецька Всіхсвятська (1786), Іоанна Богослова (XVIII ст.) церкви, Введенський собор (1788).

До пам'яток цивільної архітектури міста належить Купецький будинок (XVIII ст.) і приміщення Ліцею вищих наук (1820).

Остер - одне з найдавніших міст Придніпров'я. Запис у літопису під 1098 р. повідомляє про заснування Володимиром Мономахом «Городця на Вістрі» - фортеці для захисту Русі від половців. Городище «Городок Остерський» є пам'яткою археології (XI ст.).

У південно-східній частині городища збереглася божниця св. Михаїла, згадувана в літопису, її збудовано, як гадають, за князя Володимира Мономаха. За його сина, Юрія Долгорукого вона була прикрашена фресками, тому її почали називати «Юр'євою божницею» (частково збереглася).

1240 р. Остерський Городець був спалений. На початку XIV ст. ближче до Десни виросло нове поселення, яке дістало назву Остер.

Палац (1782-1787), що був побудований фельдмаршалом П. Румянцевим-Задунайським, частково зберігся в селі **Вишеньки**.

У селищі **Короп** розташована єдина на Лівобережжі церква-фортеця XVIII ст. - Львівська. Тут також збереглися Вознесенська церква (1764) і садиба Дараганів (Ю.Ф. Дараган - козелецький полковник XVIII ст.).

В с. Густині на початку XVII ст. на землях Вишневецьких серед густих дубових лісів (з цим пов'язують назву) було засновано монастир, архітектурний ансамбль якого складався протягом другої половини XVII-XVIII ст. Центром монастирського комплексу є Троїцький собор (1676). У 1994 р. монастир відродився як жіночий. При обителі є готель для паломників.

У селищі **Седнів** в XVII ст. зберігся маєток Я. Лизогуба. Тут також збереглася лизогубівська кам'яниця (1690) та Воскресенська (1690),

Георгіївська (1747, 1852), Успенська (1860) церкви. Про Седнів як давньоруське місто-фортецю знов згадується в 1068 р. Сучасна назва вживається з XVI ст.

Цікаву історико-культурну спадщину мають Козелець, Мена, Каганівка, Тростянець, Пфілуки, Короп, Сосниця тощо.

Прикінцеве хотілось би, зауважити, що Україна в цілому, а деякі регіони зокрема (Галичина, Закарпаття, Південний берег Криму, Київщина, Новгород-Сіверщина та ін.) мають надзвичайно багату і різнопланову культурно-історичну спадщину.

Серед туристичних ресурсів важливу роль відіграють місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей, де створено **меморіальні музеї-садиби**: *Т. Шевченка* - с. Моринці Черкаської обл., *Лесі Українки* - м. Новоград-Волинський Житомирської обл. та с. Колодяжне Волинської обл., *І. Франка* - с. Нагуевичі Львівської обл., *І. Карпенка-Карого* - с. Миколаївка (Хутір «Надія») Кіровоградської обл., *К. Білокур* - с. Богданівка Київської обл., *О. Довженка* - м. Сосниця Чернігівської обл., *Г. Сковорода* - с. Чорнухи Полтавської обл. та с. Сковородинівка Харківської обл., *І. Котляревського* та *Панаса Мирного* - м. Полтава, *М. Гоголя* - с. Гоголе-ве Полтавської обл., *В. Даля* - м. Луганськ, *М. Пирогова* - м. Вінниця, *М. Коцюбинського* - м. Чернігів, *О. Кобилянської* та *Ю. Федьковича* - м. Чернівці, *А. Чехова* - м. Ялта та м. Суми, *І. Айвазовського* - м. Феодосія. В Україні функціонує понад 50 літературно-меморіальних музеїв вітчизняних і зарубіжних письменників.

Музеї України є справжніми скарбницями національної культури. За профілем вони поділяються на історичні, краєзнавчі, мистецькі, літературні, етнографічні, галузеві тощо.

Перші в Україні музеї були відкриті в Миколаєві (1806), Феодосії (1811), Одесі (1825) і при Київському університеті (1835). За даними довідника «Музеї України» в державі функціонує понад 550 офіційно зареєстрованих музеїв, з яких 18 мають статус національних. За кількістю музеїв лідерами серед міст є Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Чернігів, Одеса, Переяслав-Хмельницький; серед областей - Черкаська, Чернігівська, Вінницька, Донецька та Ар Крим. Однак, кожне містечко та чимало сіл України мають краєзнавчі музеї, де зібрано цікаві факти їх самобутньої історії. Всього на громадських засадах функціонує близько 7 тис. музеїв.

Своєю специфікою відрізняються музеї: історії соляних копалень (Солотвино Закарпатської обл.), писанки (Коломия Івано-Франківська обл.), лісу і сплаву (НПП «Синевир» Закарпатської обл.), авіації і космосу (Житомир і Полтава), діаспори (Чернівці), мініатюрної книги (Горлівка

Донецької обл.), рідкісної книги (Ніжин Чернігівської обл.), порцеляни (Баранівка Житомирської обл.), історичних коштовностей, гетьманства та однієї вулиці (Київ), ткацтва (с. Обуховичі Київської обл.), вишиваних ікон та образів, пива, аптека-музей «Під чорним орлом» (Львів), партизанської слави (в катакомбах с. Нерубайське Одеської обл.), цукру (с. Чорномик Вінницької обл.), бджільництва (Гадяч Полтавської обл.), коштовного каміння (сmt. Володар-Волинський Житомирської обл.) та ін.

Список посилань:

1. *Андрієвський Н.Ю.* Одеса: Путеводитель-справочник. - Одеса, 1984.
2. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. - Харків, 1990.
3. *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования /с 1655 по 1905 гг/. - Харьков, 1905.
4. *Барановская Г.И.* Туристу о Закарпатье: Путеводитель. - Ужгород, 1986.
5. *Бейдик О.О.* Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та метелика аналізу, термінологія, районування. - К., 2001.
6. *Белоус А.Г.* Улиці Одесси: Путеводитель-справочник. - Одеса, 1987.
7. *Берг П.* Население Бесарабии, этнографический состав и численность. - П., 1923.
8. *Бондаренко Б.А.* Каменная летопись: Архитектурные памятники Харьковщины. - Харьков, 1972.
9. *Бурдейний П.А.* Вінницька область: Географічний нарис. - К., 1967.
10. *Вечерський В.* Спадщина містобудівництва України. - К., 2003.
11. *Виборний П.М.* Миколаївщина: Путівник по пам'ятних місцях. - Одеса, 1970.
12. *Вирлич А.С.* Памятники природы Херсонской области. - Симферополь, 1984.
13. *Йихруц В.* Тернопільщина. - К., 1983.
14. *Віроцький В.Д.* Храми Чернігова. — К.: Техніка, 1998. *І.В.Воронцова О.* Лаврські печери. - К., 2000.
16. *Все о Крыме.* - Харьков, 1998.
17. *Все про Україну: В двох томах.* - К., 1998.
18. *Географічна енциклопедія України: У 3-х т. К., 1989-1993.*
19. *Гладьш К.В.* Архитектура и памятники Полтавщины. - Харьков, 1982.

20. Грищук Б.А. Хмельницький: Путівник. - Львів, 1989.
21. Гу/иенкж С.К. Туристські маршрути Хмельниччини: Путівник. - Львів, 1983. 22. Дегтярьов М., Реутов А. Михайлівський Золотоверхий монастир. - К.,
23. Дуда І.М., Мельничук Б.І. Тернопіль. Що? Де? Як? Фотопутівник. - К., 1989. 24. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. - К., 1995.
25. Кальницький М. Київ. Верхнє місто: Путівник - К., 1998. 26. Кальницький М.Б., Григорук А.А. Прогулка по Києву: Путеводитель. - К., 2002.
27. Крикун Е. Архитектурніє пам'ятники Крїма. - Симферополь, 1977.
28. Лавренюк В.А. Тернопільщина туристська: Путівник, - Львів, 1983.
29. Лапко М.В. Дніпропетровська область: Географічний нарис. - К., 1967.
30. Леонтьєво Г.Г. Села Сумської області: соціально-географічне дослідження. - Суми, 1996.
31. Лют'вос Ю.УИ. Туристські маршрути Кіровоградщини: Путівник. - Дніпропетровськ, 1978.
32. Некрасов ЗА По Южному Бугу: Путеводитель. - Одесса, 1976.
33. Нижура А. «Пещерніє города» Крїма. - Симферополь, 1971.
34. Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. / За ред. А. Мардера та В. Печерського. - К.: Техніка, 2000. - 664 с.
35. Петров С. Оборонні споруди Києва XI-XIX століть. - К.
36. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. - К.: УЕ, 1992.
37. Пушик С.Г. Івано-Франківщина. - К. - 1984.
38. Рибаків М. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. - К., 1997.
39. Ситкарєва О. Киевская крепость ХУІІІ-ХІХ вв. - К., 1997.
40. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна: Іст. Нарис ХУІІ-ХУІІІ ст. - Харків, 1954.
41. Степоненко А.Г. Вінниччина. - К., 1985. 42. Стогний Н.П. Запорожская область. Природа й хозяйство. - Запорожье, 1963.
43. Шкальний В. Чернігів. - К.: Мистецтво, 1990.
44. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. - К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1990.

Етнічні ресурси

І/ультура є одним з найбільш складних наукових понять і в той Г\же час одним з найвживаніших у повсякденній практиці термінів. Ще в середині ХХ ст. американські вчені нарахували майже сотню дефініцій культури, що свідчить про складність даної наукової категорії, яка відбиває всю множину відношень і станів суспільства у його взаємодії з людиною і природою. Значна кількість дефініцій саме свідчить про висвітлення певних аспектів цього складного феномену, назва якого - культура. Відповідно до декларації ЮНЕСКО (1982р.), *культура* визначається як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе як різні мистецтва, так і спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань.

Одним з видів культури, який характеризується певною організацією духовної, соціальної та матеріальної життєдіяльності і світосприйняття, в основу якої покладено звичаї, традиції, норми та цінності, притаманні даному етносу, є *етнічна культура*. [3, с. 106]. Культура як суттєва ознака кожного етносу, спосіб його буття, закладається в ході етногенезу або процесу адаптації певного етносу до умов довкілля, «яке його годує» (за висловом відомого історика і географа Л.М. Гумільова) [2], а далі, весь час свого розвитку або етнічної історії, зазнає еволюційних змін та трансформацій. «Етнос, як соціальна система функціонує і розвивається за допомогою інформаційних зв'язків, котрі, з одного боку, мають між-поколінний характер, а з іншого - просторовий, вбираючи іншоетнічні елементи культури», - зазначає відомий український етнограф А. Поно-марьов [10, с. 87] Міжпоколінні зв'язки забезпечують етносу усталеність, стабільність і неповторність, а просторові - інноваційність розвитку, постійне оновлення. Таким чином, культура кожного етносу є багатопаровою, конгломеративною і водночас унікальною, в ній поєднуються і одночасно функціонують традиційні і сучасні компоненти.

Традиція в культурі є зв'язком минулого з сучасним, результатом акумуляції, селекції і просторово-часової передачі життєвого досвіду від минулих поколінь, яке закріплюється в певних стереотипах побутової поведінки і системах господарювання, тобто в навичках виготовлення та використання певних знарядь праці, домашнього начиння, в правилах поведінки, звичаях, ритуалах тощо. Так традиційна культура консолідує людські спільності і локалізує їх в певних ареалах. Традиційною культурою з її мовою, традиціями, вихованням, релігійними уявленнями та всією суспільною практикою формується образ світу, тип мислення, почуттів окремої людини, тобто формується ментальність як окремої людини, так і соціальної групи, і певного етносу (народу чи нації). Ментальність як домінуючий в суспільстві образ світу знаходить свій вираз в філософських, релігійних, політичних, естетичних доктринах, в духовному житті суспільства, визначаючи його сучасну культуру.

«Людство культурно дискретне», - зазначає відомий український філософ М. Попович [11, с. 5] і етнічна (національна) організація є однією із структур, що нагромаджують досвід і передають його новим поколінням. Етнічна диференціація людства і взаємодія етносів в процесі життєдіяльності формують етносферу - частину антропосфери, яка визначається мозаїчністю та полілінійністю.

Таким чином, традиція в культурі консолідує націю (як вищий рівень саморозвитку етносу). Але культура кожного народу не є застиглою, а зазнає постійних змін, добровільних чи вимушених трансформацій. Дифузія культури або її змішування внаслідок контактів і запозичень між сусідами, поширення світових релігій (буддизму, християнства, ісламу), а в новітні часи - економічних та суспільно-політичних моделей є тими механізмами, які трансформують традиційну культуру в культуру сучасну, притаманну тому чи іншому етносу, оскільки вона все одно несе в собі риси неповторної етнічності. Але є ще й третя сила, яка впливає на трансформації етнічної культури і яка позначається тим більше, чим відкритішим і демократичнішим стає сучасне суспільство. Ця третя сила отримала назву глобалізації, її дію можна визначити як вплив надетнічного культурного поля, яке формується внаслідок поширення сучасних високих технологій, «втиснення» світу за рахунок використання інформаційних мереж і надшвидкісного транспорту. Застосування сучасних технологій практично в усіх сферах життєдіяльності від виробництва до повсякденного побуту обумовлює інтенсивний інноваційний тип господарювання, інтернаціоналізацію праці, прискорює урбанізаційні процеси і проявляється врешті-решт у формуванні стереотипу життя (від елементів матеріальної культури до систем світосприйняття і пове-

дінки), у функціонуванні певної масової культури, позбавленої будь-яких етнічних рис. Більше того, ці універсальні моделі спрямовані на нівелювання, розмивання етнічності. Тобто, вплив глобалізації на традиційну етнічну культуру подвійний: з одного боку, він є етнонівелюючим, а з іншого - етноконсолідуючим, оскільки формує геосвідомість, розуміння єдності і взаємозалежності світу (звідси і розуміння, і визначення глобальності проблем людства - ядерної загрози, екологічної кризи, боротьби з голодом, бідністю, тероризмом та іншими). Безумовно, в сучасному світі людина дедалі менше залежна від етнічних коренів, але «життєвий успіх» кожної особистості залежить від того, наскільки глибоко вона засвоїла власні етнічні цінності, бо настільки ж вона відкрита для засвоєння світового культурного надбання. Можна стверджувати, що в сучасному світі складаються дві рушійні етноконсолідуючі сили: в першому випадку - це національна еліта, сформована етнічними і світовими цінностями; а в другому - це органічні носії етнічної культури, етнічних цінностей, сформованих в локальному етнокультурному середовищі. Звідси вимальовуються й дві моделі взаємодії традиційної і масової культури - на основі толерантності і нетерпимості.

Еволюція етнічних культур в умовах зростання глобалізаційного тиску надетнічного культурного поля об'єктивно формує ситуацію «культурних бар'єрів». Ці бар'єри різного порядку (наприклад, взаємодії сучасних цивілізацій на глобальному рівні) і різного характеру залежно від зрілості і, відповідно, відкритості того чи іншого етносу. Можна припустити, аналізуючи сучасні міжнародні і внутрішні конфлікти, що чим більш зрілим і консолідованим є етнос, чим більш виражені в ньому етно-національні тенденції (самосвідомість, використання рідної мови на всіх рівнях, підтримка освіти і просвітництва тощо), тим «прозорішим» є його «культурний бар'єр», який зберігає традиційну культуру і відтворюється у дотриманні більшістю населення ритуалів і обрядовості, традиційних свят, використанні ритуальної їжі і традиційного святкового вбрання та інших ознак своєї етнічної ідентифікації. В той же час, в силу різних природних чи історичних обставин, певна частина етносів в ході своєї етнічної історії не зазнавала і зараз не зазнає значного тиску надетнічного поля, знаходиться на периферії сучасних глобалізаційних процесів і ці «культурні бар'єри» також є достатньо прозорими, але не несуть етнозахисної функції сформованої нації і можуть бути легко зруйновані тиском надетнічного культурного поля. Збереження традиційної культури реліктових суспільств є одним із завдань збереження культурного надбання людства сучасним глобалізованим суспільством. Тому завдання збереження етнокультурного розмаїття людства є не менш актуальним, ніж збереження його біологічного розмаїття.

Таким чином, традиційна етнічна культура населення кожної країни є невичерпним ресурсом для розвитку туризму, і значення цього ресурсу зростає, набуваючи самостійної цінності.

Українська нація є достатньо консолідованою і традиційна українська культура має становити значну складову національного туристичного продукту на ринку міжнародного туризму.

Етнічну основу українства становлять східні слов'яни, приналежні до слов'янської мовної групи індо-європейської культурно-мовної сім'ї, хоча етногенетичні процеси, в ході яких сформувався український етнос мають більш пізні (УЛ/ІІ ст.) походження [10, с. 82]. Етногенез, етнічна історія українства є предметом спеціальних досліджень і не входить в предметне коло, яке ми розглядаємо в даному випадку. З цієї проблематики існує значна наукова і науково-популярна література, написані підручники, зокрема з української культури, української етнографії, українознавства та численні монографії.

Однак слід, хоча б побіжно, зупинитися на основних етапах формування українського етносу і української традиційної культури. Етнічна історія народу нерозривно пов'язана з історією землі, з територією, в межах якої він формувался.

На етногенетичні процеси могли мати вплив всі попередні етапи історії території, на якій формувался український етнос, хоча однозначно стверджувати це неможливо. В той же час слід зазначити, що на території України знаходяться сліди різноманітних культур, які, залишивши по собі пам'ятки своєї матеріальної культури, включені в загальну скарбницю української культури сьогодення.

Однією з найдавніших культур на теренах сучасної України є Трипільська культура V-III тис. до н.е., позначена численими археологічними знахідками, які не мають аналогів в світовій культурній спадщині. Археологічна культура, яка отримала назву «трипільська», була відкрита у 1896 р. В. Хвойком, який проводив розкопки біля містечка Трипілья, сіл Верем'я, Халег'я, Жуківці, Щербанівка, Стайки та сусідніх на Київщині. Знайдені глиняні «площадки», дивної форми і розпису посуд, глиняні статуетки не мали аналогів. За сторіччя археологами досліджено понад тисячу трипільських поселень і поховань на значній території від Чернівецької області на заході до Київської - на сході. Археологічні та археометричні дослідження підтверджують наукову гіпотезу про існування прадавньої цивілізації землеробів і скотарів, які зналися на агротехніці і пристосовували її до місцевих умов. Однак, ресурсозатратні технології, виснаження землі, як зазначають археологи, спонукали трипільців до зміни місця поселення кожні 50-80 років. Серед розвинених ремесел

особливо вражає розвиток обробітку металу (ковальська обробка міді, термообробка та лиття) і гончарство (поворотний пристрій, двоярусні горни для випалювання посуду, кольоровий розпис, який і досі зберігає колір фарб).

Нині трипільська спадщина активно досліджується, формується науковий напрямок, який об'єднує вчених більш ніж десяти країн Європи. Багаті археологічні колекції зібрані та експонуються в м.Києві (Національний музей історії України, Археологічний музей Інституту археології НАН України), а також більш ніж у 30 музеях України, наприклад у Львові, Одесі, Вінниці, Черкасах. Колекції часів трипільської культури експонуються і в зарубіжних музеях: в Польщі (Краків, Варшава, Познань), Росії (Санкт-Петербург, Москва), Великій Британії (Лондон), Австрії (Відень). Це свідчить про значну увагу і світове визнання цієї однієї з найдавніших в Європі цивілізацій.

Увага до трипільської культури позначилась не тільки активізацією археологічних досліджень, а й використанням трипільського надбання в туризмі. Зокрема, туристи відвідують місця розкопок, музей Трипільської культури в м.Трипілья, печеру Вертеба на Тернопільщині, в якій трипільці жили впродовж тисячі років і де виявлений мальований посуд та глиняні фігурки. [1].

Важливі зміни ужитті стародавнього населення на території України відбулися у I тис. до н.е. Фактично в цей час майже вся лісостепова територія нинішньої України була освоєна землеробами, які використовували залізний плуг, запряжений волами чи кіньми, що дозволяло виорювати значні площі і отримувати більші врожаї зернових. Ремесла і торгівля зерном ставали основою «благополуччя» землеробського населення цього краю, яке мало достатньо широкі зв'язки з сусідами - кочовими народами степового півдня та греками, які заснували на узбережжі Чорного моря міста. Власне греки й дали назву цьому краю і його мешканцям - Скіфія, що й було зафіксовано відомим давньогрецьким істориком і географом Геродотом у IV томі його відомої праці «Історія». Землеробське населення лісостепової зони мешкало в городищах, які являють собою синтез поселень і фортифікаційних споруд, оскільки територія поселення обносила земляним валом і глибокими ровами, щоб боронитись від кочовиків. Городища розкидані майже по всій території України. Найбільш відомі з них Більське городище на р. Ворсклі, Трахтемирівське городище біля м. Переяслав-Хмельницький та багато інших менших за площею. Археологами розвідані також скіфські кургани-поховання, куди разом з небіжчиком ховали зброю, посуд, прикраси, коней.

Степові території були зайняті кочовими народами, серед яких найбільше збереглося відомостей про кіммерійців та кочових скіфів. Скіфи витіснили кіммерійців з причорноморських степів у VII ст. до н.е. і найбільшої могутності досягли у IV ст. до н.е., коли їх вплив поширився на Подунав'я і Балкани. Кочові скіфи не залишили по собі поселень, але залишили тисячі курганів: малих бідного люду та величких царських, деякі з них мають власну назву (Товста Могила, Висока Могила тощо). Царські кургани - поховання катакомбного типу із просторими підземними приміщеннями, де небіжчика ховали в пишному вбранні з золотими прикрасами, які вражають майстерністю виконання, ставили амфори з вином, золотими та срібними келихами, посуд грецької роботи, казани з м'ясом. Чоловіків ховали разом із зброєю, кіньми, слугами. Жінкам до поховань клали люстерко, веретено, також грецькі пахощі. У царських курганах знайдено видатні шедеври давньої культури. Зокрема, в кургані Товста Могила археологом Б. Мозолевським був знайдений справжній мистецький шедевр, знаний нині в усьому світі - пектораль. Це золота нагрудна прикраса у формі півмісяця, яка складається з трьох частин: на нижній зображено боротьба звірів, на середній - рослинний орнамент, на верхній - побутові сцени. Нині вона, як і інші речі зі скіфських поховань, експонується в Музеї історичних коштовностей України (на території Києво-Печерської лаври в м. Києві). Більшість речей, знайдених у скіфських курганах, виготовлено у вигляді фігурки якогось звіра або частини його тіла - лапи ведмедя, голови хижого птаха, кігтя орла тощо, а на посуді часто зображені сцени боротьби звірів - реальних чи фантастичних. Наприклад, на нижньому ярусі вже згаданої пекторалі зображені крилаті чудовиська, які накинулись на коней. Ця тематика, а також вишуканий рельєфний стиль зображення отримали назву звіриного стилю скіфської культури. Але на знахідках скіфської доби багато й зображень людей. Наприклад, на чашці з Гайманової Могили зображені бородаті скіфи, які ведуть неквапну бесіду. У скіфському образотворчому мистецтві позначені впливи давньогрецької міфології, часто зустрічаються зображення

Геракла (Геродот в «Історії» оповідає легенду про походження скіфів від давньогрецького героя Геракла) та богині-праматері (напівдіви-напів-змії, в якій замість ніг - змії). Геродотом описаний також звичай побратимства у скіфів, який полягав у тому, що воїни скріплювали свою дружбу келихом вина, до якого додавали краплі власної крові. Цей обряд також зображений на відомих золотих прикрасах. Крім зброї, прикрас, посуду та інших речей матеріальної культури, кочові скіфи залишили по собі численні «кам'яні баби», розкидані по степах України, які зображують воїнів у військовому обладунку і є яскравими свідченнями самобутньої скіфської культури.

Тісні стосунки, не тільки торгові, а й культурні, побутові, навіть родинні, пов'язували скіфів із греками, які з VII ст. до н.е. почали заселяти узбережжя Чорного моря. Перше поселення Борисфен (давньогрецька назва р. Дніпро) було засноване на острові Березань (біля сучасного м. Очакова). В наступні сторіччя виникли міста Ольвія (на березі Бузького лиману), Тіра (сучасний Білгород-Дністровський), Пантікапей (сучасна Керчь), Херсонес Таврійський (сучасний Севастополь), Фанагорія, Нім-фей, Феодосія та інші. Ці міста були влаштовані за давньогрецькими зразками: на центральній площі - агорі відбувалися народні зібрання, релігійні церемонії, проходила торгівля. Тут зводились вівтарі та храми, а навколо - адміністративні будівлі для органів влади. Від центру міста розходились вимощені бруківкою вулиці з садибами городян, вікна яких виходили у двір. Будівлі оздоблювались розписами, а парадні кімнати прикрашались мозаїкою. Окрасою грецьких міст були статуї, які ставили на честь богів, героїв, почесних громадян. Водопостачання міст забезпечували колодязі, із джерел підводили воду по трубах, а відходи відводились по каналізаційних спорудах. Для захисту від кочовиків міста були оточені мурами, де несли вахту дозорці, а до міста можна було потрапити лише через ворота, які на ніч зачинялись. За міськими мурами розташовували некрополі - цвинтарі, які мають значну площу і нараховують сотні могил, а також курганів. На могилах ставили надгробки, які збереглися й донині. Ці кам'яні плити оздоблені написами, різьбленими фігурами померлих та сценами прощання з ними. Склепи, де ховали заможних громадян, прикрашали малюнками з зображенням квітів, рослин, тварин, сцен з міфів та буденного життя.

Грецькі міста-поліси Ольвія, Тіра, Херсонес вели активну торгівлю з Грецією, постачали туди зерно, вино, солону рибу. Особливо на хлібній торгівлі розбагатів Пантікапей, столиця Боспорського царства, утвореного об'єднанням грецьких міст Керченського та Таманського півостровів. Скіфські царі та аристократи оселялися в грецьких полісах,

вались на гречанках, замовляли у грецьких майстрів золоті прикраси. В портах грецьких міст можна було побачити купців і жителів Причорномор'я, а в портах причорноморських міст - грецьких купців з Афін, Мілета, Родоса. Так відбувалися контакти двох культур - грецької та скіфської. Греки принесли в міста свою майстерність будівельників, ремісників, виноробів, свою систему господарювання і побуту, свою духовну культуру: пантеон богів, поезію, театр, спортивні змагання. Найбільш шанованим з пантеону богів в Причорномор'ї був Аполлон, храми якому виявлені в Ольвії, Пантікапеї. В Ольвії шанували також героя Троянської війни Ахілла, якому було присвячено декілька святилищ поблизу міста, та бога виноробства Діонісія. А в Херсонесі та в Боспорському царстві у пошані був Геракл, на честь якого влаштовувались пишні свята. Греки користувались своєю писемністю, а широке її застосування свідчить про поширення грамотності серед населення, що сприяло розвитку науки і в Причорномор'ї. Херсонес відомий своїм істориком Сіріском, Боспорське царство і Ольвія - філософами. Переможці місцевих спортивних змагань брали участь у знаменитих Панафінейських іграх в Афінах (про що свідчить відповідний напис у похованнях на Боспорі).

Зараз грецькі міста-поліси є археологічними пам'ятками, історико-культурними заповідниками, де провадяться широкі наукові дослідження і розкопки, вони відкриті для відвідування туристами.

Етногенез українців відносять до I тис. н.е. Творення українського етносу почалося з формування субетнічної системи [10, с. 108]. Первинними субетносами українського етносу стали етноплеменні утворення, відомі з «Повісті минулих років» Нестора-Літописця сім праукраїнських племен: поляни, древляни, сіверяни, волиняни, тиверці, білі хорвати та уличі. Ці субетноси сформувались на певній території і мали господарські особливості, обумовлені процесом адаптації, мову, побутову культуру та самосвідомість, яка зафіксована в назвах земель, тобто були етнотериторіальними об'єднаннями-землями, мікродержавами, які, об'єднавшись, утворили державу Київську Русь. Власне творення державності вважається етнологами початком націогенезу. Специфікою націогенезу українців є те, що, розпочавшись в часи Київської Русі, він був перерваний і відновився у XV-XVII ст., а основний етап формування української нації і формування стереотипу української національної культури припадає на XVI-XVII ст. [10, с. 110-111; 15]. Етноконсолідуючими чинниками виступили загроза фізичного знищення з боку Степу, польське національне гноблення та утворення церковної унії, які й спонукали до зростання національної самосвідомості, самоідентифікації як причетності до «руського православного народу». Національно-визвольна

боротьба за національні і політичні права, релігійні і культурні свободи, за офіційне визнання української мови була реалізована передусім на Лівобережній Україні творенням козацької республіки з національно-територіальною адміністрацією, національним військом, власною символікою та атрибутикою, що дало могутній поштовх до творення української нації.

Відомий український поет, критик та публіцист першої половини XX ст. Є.Ф. Маланюк зазначає: «І порівняно довгого шляху і трудних етапів було потрібно, щоб Козацтво набрало того провідницько-аристократичного значення, яке у всій своїй величчю появило допіру XVII ст. Отже, період кристалізації Козацтва як стану тривав коло півтора століття. І коли початок організації Козацтва - Запорізька Січ (1552 р.) - в'яжеться з ім'ям оспіваного в думках князя Дмитра Вишневецького, отже представника ще традиційної аристократії, то вже Козацтво, як виразна й організована національно-політична сила, з якою мусить рахуватися чужинний світ зв'язане з ім'ям Петра Конашевича-Сагайдачного (1619-1622 рр), незначного шляхтича з галицької Самбірщини...» [6, с. 47]. Утворення козацького стану пов'язане з пансько-феодальною колонізацією лісостепової частини, яка тоді й називалася власне Україною, та альтернативною їй селянською колонізацією, яка спиралася на козацтво як військово-політичну силу. Саме козацько-селянська колонізація вільних земель забезпечила розквіт Подніпров'я як економічного і культурного центру України-Руси. Запорізька Січ являла собою військове братство, метою якого були захист православного народу, безкомпромісна війна проти всіх ворогів православної віри і в цьому сенсі Січ була військово-релігійним орденом. Запорізьке козацтво вважало себе лицарством (як вільна шляхта), а його структура мала багато спільного зі структурою міських ремісничих братств. [11, с. 160-163]. Правовою основою життя на Січі було традиційне право, пристосоване до суворого військового побуту, а у побутову культуру, ритуали та звичаї закладений гумористичний погляд на нестандартні ситуації. Це відображено у зміні імені при прийнятті до товариства на прізвисько (яке згодом закріплювалось як прізвище) здебільшого виразне й жартівливе: Непійпиво, Лупиніс, Неїж-макта ін. Таке формування традиційної побутової культури підтримувало козацьку демократію, наприклад, вибори старшини супроводжувались посипанням піском та мазанням гряззю обраного отамана, щоб не забував про своє низьке походження і роль громади у зміні свого становища. Але Січ не була державою - вона стала основою державності, що склалася в ході національно-визвольних змагань. Безперечно, Січ як специфічна військово-адміністративна організація на засадах широкої

демократії, самоврядування, із своєрідними рисами культури і побуту, сформованими таким середовищем, стала могутнім чинником етнічної консолідації, дух якої поширювався на всю етнічну територію України. «Козацтво - це було максимальне націотворче напруження цілого народу, цілої Батьківщини. Це була тотальна мобілізація всіх її духовних і матеріальних, моральних і соціальних, культурних і політичних ресурсів», - зазначає Є. Маланюк. Але, пише він далі, «політичну кристалізацію Козацтва не можна собі уявити без утворення на західний зразок колегіумів в Острозі (1580 р.), у Львові (біля 1590 р.), врешті в Києві (1615 р.). Ці культурні етапи Острог-Львів-Київ, зв'язані з постановням міщанських на «магдебурзьким праві» опертих братств, найбільш характеризують підготовку і визрівання нової провідної верстви України і найвиразніш показують нам історичну лабораторію, в якій сформувалося козацтво до рівня тих завдань, що перед ним поставила історія. Ці культурні осередки, що пізніше виформували - за великого митро-політа Петра Могили (1596-1647 рр.) - згодом таку славу Києво-Могилянську школу (академію) і відновили Київ як культурний центр Батьківщини, - вони, властиво, приготували (почасти й зродили) дійових осіб доби Барокко. Ці осередки стали школою, де нація сформувала й вижилила свій інтелект» [6, с. 48-49].

Доба Козацтва позначена в українському фольклорі, в матеріально-побутовій культурі, особливостях мови, яка набувала статусу мови державних документів. Старі козачі думи з їх своєрідним співом, запозиченим зі співу церковного, оповиті сумом, мають значну літературну вартість, вони надихали до творчості І. Котляревського, М. Гоголя, Т. Шевченка, й досі мають немалий вплив на зростання української національної свідомості.

В ці часи поширення книгодрукарства і освіти формується літературна українська мова, початки якої заглиблюються до Ізборника Святослава 1073 та 1076 рр., Лаврентіївського, Іпатіївського літописів, Руської Правди, Слова о полку Ігоревім, Патерика Печерського та Остромирова Євангеліє. «XVII вік - це золотий вік нашого письменства, нашої культури», - писав видатний український культурний, релігійний і громадський діяч Іван Огієнко в своєму творі «Українська культура» [9, с. 25]. Українська культура формувалась під значним впливом західної культури. Звичною практикою стало у XVII ст. закінчувати освіту за кордоном - в університетах Падуї, Риму, Лондона, Праги, Парижу, Геттенгену та інших. За кордоном навчались М. Смотрицький, Петро Могила, Сильвестр Косов, Феодан Прокопович та багато інших видатних українських культурних діячів, діяльність яких позначилась у різних сферах науки.

культури і мистецтва. Повертаючись на Батьківщину, кращі зразки класицизму і гуманізму вони поширювали в своїй просвітницькій діяльності, в своїх книгах. Так, Кирило Транквіліон Ставровецький «на користь простому народові» написав «Євангеліє Учительне» (1619 р.); Єлисей Плетенецький, який заклав у Києво-Печерській лаврі друкарню, випустив 1617 р. «Часословець», який став лаврським першодруком, а Петро Могила вславив себе Великим Требником (1646 р.), «Катехизисом» та іншими численними працями. «Україна дала тоді силу книжок зо всіх боків науки і займала по своїй культурі друге місце серед всього слов'янського світу, поступаючись першим місцем тільки полякам» [9, с. 26]

Всі «чужинці», які відвідували тоді Україну, відзначали достатньо високий освітній рівень населення, поширення книг, особливо релігійних, і їх використання у церковній службі, особливий статус жінки в суспільстві і матері в родині, що було ще тривалий час не характерно для Російської Імперії і вирізняло суспільну мораль українства. Ця мораль формувалась під впливом спочатку так званого «еллінського культурного кола» з його гуманістичними світоглядними позиціями, потім під впливом західних традицій реформації і просвітництва. Формування української нації і розвиток української культури, розпочавшись у XVI і розвинувшись максимально у XVII ст., продовжилось наприкінці ст. у сфері культури і духовності, давши світові Т. Шевченка, Л. Українку, І. Франка та багатьох інших славетних діячів культури і науки, у ст.: 20-ті роки як державно-політична розбудова, 90-ті роки в умовах незалежності і державного суверенітету.

Підґрунтям розвитку національної культури українського народу є його традиційна культура. «І який би бік життя ми не взяли, скрізь бачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою», - писав Іван Огієнко, - «що надає йому оригінальності і вирізняє від інших народів, було колись, у нас був навіть свій календар, і рік наш не припадав до московського» [9, с. 19]. Народ український утворив свої звичаї - родини, хрестини, похорон, свої вірування й переконання, утворив свої обставини життя, вирізняється особливостями зовнішності, наприклад, зачісування кіс («сохол» чи «оселедець»), має свій музичний інструмент (бандура, ліра, торбан), свої страви (борщ), свій танок (гопак). *«А наша мова українська, чарівна наша мова, всім світом вже знана за одну з найзвучніших, наймелодійніших мов. Серед слов'янських мов наша мова найбагатша на лексику, найвиразніша на синтактику. Синоніміка нашої мови найбагатша, і ми маємо деколи на один вираз десятки слів - і кожне слово має свій власний відтінок... Наша мова донесла чистою силою старови-*

ни, і тому без знання нашої мови нема знання мов слов'янських... Зародившись десь на світанні суспільного слов'янського життя, мова наша витерпіла страшне лихоліття татарщини, утиски Польщі, перенесла наскоки Москви, і, проте, перегорівши, як криця, дійшла до нас чистою, свіжою, музичною, незаплямованою, справді щирослов'янською мовою...» [9, с. 20-21]. Мелодійна українська мова зробила українську народну пісню однією з найпопулярніших, якою здавна цікавились інші народи. З XVIII ст. відомі збірки українських пісень, їх переспіви у інших народів, особливо російські запозичення. Відповідно, народ український утворив свою власну музику, не менш мелодійну, і спів у супроводі переважно струнних інструментів, які також не мають аналогів (бандура, ліра, кобза).

Розмаїття української природи відбито в орнаментах, які пишно вкривають різні предмети домашнього вжитку (скрині, мисники, посуд), завжди присутні в будь-якій оселі (розпис сволоків, коминів, вікон, стін хат), представлений у виробках із скла, глини, шкіри, у плетенні, ткацтві, різбленні по дереву, у писанках та вишивках. Український традиційний орнамент прикрашає всі елементи національного костюму - сорочки, хустки, рушники, очіпки, плахти, навіть задники на чоботях.

Своєрідністю, в якій підкреслюються умови життя, виділяється традиційна архітектура, в тому числі й культова. І. Огієнко зазначає, що й церковна служба в Україні відрізнялась від московської обрядами і звичаями: «скажімо, обряд обносити кругом церкви плащаницю в п'ятницю чи співати «Христос воскрес» після вечерні в останню неділю на мас-ницю, остався ще й досі» [9, с. 17].

Особливості традиційної української культури, відбиваючись в мові, позначились на літературі вже починаючи з XVII ст., а особливо у XVIII ст., наприклад, це помітно у літописах Самовидця і Величка. Їх мова близька до розмовної, містить прислів'я, приказки, уривки пісень. Тоді ж своєрідних національних рис набули музична творчість і образотворче мистецтво. Так, на фресках і іконах зображуються часто сцени реального життя і побуту, навколишнє природне середовище. Навіть класичні стилі готичний, барокко, класицизм зазнали змін під впливом традиційної культури, на традиційному українському етнічному ґрунті. Знову ж це найпомітніше на прикладі церковної архітектури, де в церковних кам'яних будовах помітний вплив техніки дерев'яного храмового будівництва, а самі храми «присадкуваті», з нерівними мурованими поверхнями, по-селянські затишні. Саме така культова архітектура стала ознакою етнічного ландшафту України.

Але загальнонаціональні риси традиційної культури мають певні внутрішні відмінності відповідно до історії формування українського

народу і української етнічної території, що позначилась передусім територіальними відмінами в елементах матеріальної і, частково, духовної культури. Навіть біля своїх витоків традиційна українська етнокультурна основа не була цілісною [10, с. 129], а складалась з різних етноплеменних територіальних об'єднань - земель, які й сформували державне утворення Київську Русь (поляни, древляни, сіверяни, дуліби, уличі, білі хорвати, тиверці та ін.). Дроблення давньоруської держави на окремі землі та князівства закріплювало певні відмінності в мові та звичаях. Але найпомітніший слід залишила колонізація окремих частин України сусідніми державами: Великим Князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною, Австрією, Чехо-Словаччиною, Румунією, Туреччиною, Росією протягом XV-XIX ст. Колонізація підштовхнула не тільки процес творення української нації, а й процес освоєння східних (Лівобережжя та Слобідська Україна протягом XVIII-першої половини XVIII ст.) та південних територій (друга половина XVIII ст.). Зростали соціально-економічні і політичні відміни між регіонами Лівобережжя і Правобережжя.

Внаслідок складної історичної долі на теренах України об'єктивно закріпились внутрішні відміни в межах одного етносу, які знайшли своє відображення в діалектах та особливостях української мови, традиційної архітектури, національного одягу, звичаях та обрядовості тощо. Перші спроби районування території України за цими ознаками відомі з робіт Г. Левасера де Боплана (XVII ст.), який виділив вісім регіонів: Волинь, Поділля, Покуття, Брацлавщину, Київщину, Сівещину, Чернігівщину, Угорську Русь. В подальшому відомі численні пропозиції науковців щодо районування України за певними внутрішніми ознаками. Так, варіативність діалектів і говірок дозволила запропонувати лінгвістичне районування, відміни в народній творчості - культурологічне, а комплексний підхід до дослідження традиційної національної культури, запропонований українськими етнологами, втілюється в останні десятиріччя в численні пропозиції щодо схем етнокультурного районування України. [3; 4; 5; 12; 15 тощо]. На сьогодні ще немає усталеної і загально визнаної схеми етнокультурного районування України, хоча запропоновані варіанти різняться переважно в деталях, що дало нам змогу запропонувати характеристику найбільш сталих етнокультурних регіонів України (*картосхема*). Відміни в запропонованих схемах пояснюються тим, яким саме принципам і критеріям надає перевагу той чи інший автор. Крім того, деякі схеми містять тільки описи і не мають картографічного відображення, що ускладнює аналіз, хоча слід зауважити, що етно-культурні регіони країни не мають і не можуть мати чітких меж - існують перехідні смуги, що мають більш чи менш чіткий характер, але слід зазначити, що запропонована делімітація етно-культурних регіонів є досить умовною.

Середня Наддніпрянщина охоплює території, прилеглі до середньої течії Дніпра. З цією територією пов'язане зародження українства, його консолідація. Історично ця територія, заселена переважно полянами, виступала під назвою Руської землі. Традиційно-побутова культура населення регіону зберегла багато архаїчних рис, генетичне пов'язаних, очевидно, з культурою полян. Особливо це стосується традиційних для даного району галузей господарства - землеробства і скотарства з їх винятково багатю агрикультурою і різноманітністю сільськогосподарських знарядь, домашніх промислів, ремесел. До XIX - початку XX ст. тут зберіглися безколісний плуг, давні риси планування і будівництва житла та господарських споруд, зокрема характерний тип мазаної та побіленої хати; в одязі - багато вишита жіноча сорочка, плахта, запаска, свитка, тканий пояс, переважаюча світла колористика тощо. При наявності багатьох спільних рис у традиційній матеріальній і духовній культурі регіону помітно вирізняються його правобережна і лівобережна частини.

Запоріжжя охоплює територію нижньої течії Дніпра. На цій території в районі дніпровських порогів поблизу о. Хортиця ще з X ст. почали створюватися укріплені поселення і формуватися відносно самостійна земля. В період національно-визвольних змагань ця земля стала центром українського козацтва, яке поєднувало в собі риси військової і соціальної демократії, об'єднуючи волелюбних представників різних етносів, різних культур та вірувань. З 1650 р. ця земля отримала назву Гетьманщини, яка згодом поширилась на всю Лівобережну Україну і проіснувала до скасування Катериною II Запорізької Січі (1775 р.). Традиційно-побутова культура населення ще довго зберігала елементи козацького устрою, закріпилася зокрема в системі поселень, в топоніміці.

Після скасування Гетьманщини і ліквідації Запорізької Січі царський уряд Російської Імперії організував і стимулював значною мірою колонізацію цих земель переселенцями з глибини Росії та населенням інших народностей. Залежно від цих історичних обставин, природних умов та контингенту населення виник своєрідний етнографічний характер. Для населення цього краю характерні давні культурно-побутові риси, пов'язані зі специфікою традиційного степового землеробства, відгінного тваринництва, будівництва, домашніх промислів тощо, а також ті, що принесені переселенцями, що приходили сюди з різних регіонів України і з-поза її меж у процесі заселення та масового заробітчансько-міграційного руху в цьому регіоні. Істотно позначилися активні етнокультурні зв'язки і взаємовпливи українського та індоєвропейського населення. Міжетнічна взаємодія простежується, наприклад, у поєднанні різнонаціональних елементів одягу, декору тощо.

Поділля займає територію між Південним Бугом та Дністром. Назва відома з часів Галицько-Волинського князівства і зафіксована в багатьох документах XIII-XIV ст. Ця територія, незважаючи на постійні зміни, зберегла свою назву. На її незначному за площею «ядрі» між річками Коропець, Мурафа, верхів'ями Бугу та Серету з XVII ст. впродовж трьохсот років сформувалася своєрідна культура та стійка самосвідомість населення.

Поділля заселяли в давнину слов'янські племена тиверців і уличів, які ввійшли до Київського князівства. Після занепаду княжо-руської державності у другій половині XIV ст. Поділля захопила феодальна Литва. Згодом спочатку Західне, а після Люблінської унії (1569) і Східне Поділля потрапило під владу Польщі. Неодноразово різні частини південно-подністровського Поділля скуповували турецько-османські загарбники. Під час першого (1772) і другого (1793) поділів Польщі Західне Поділля зайняли Австрія, а східне разом з Правобережною Україною було приєднане до Російської імперії.

За етнографічними ознаками Поділля є, може, одним з найколіоритніших і найсвоєрідніших регіонів України: вписані в рівнинно-горбистий рельєф мальовничі білохаті села у зелені садків, сповнені поезії своєрідні звичаї і обряди з багатьма елементами архаїки, чарівні пісні, самобутнє народне мистецтво тощо. Регіональні своєрідні риси традиційно-побутової культури українців Поділля походять певною мірою і від їх багатовікового спілкування з представниками інших народів, що в різний час поселялися тут, зокрема, з поляками, чехами, молдаванами.

Родючі чорноземи, теплий помірний клімат сприяли розвиткові хліборобства, яке здавна було основним заняттям жителів Поділля і надало своєрідного характеру їх традиційно-побутовій культурі. Притаманні для цього краю будівництво з використанням глино-солом'яних вальків, корінням сягає археологічної давнини, а також глино-солом'яні будівлі з кам'яними підмурівками, зокрема, у південних наддністрянських місцевостях. Своєрідності подільській хаті-мазанці надавали білизна стін з обробкою і підсинюванням заглиблених площин, виступаюча призьба, підведена червоною глиною, внутрішнє облаштування, оздоблення інтер'єру декоративними елементами, рушниками та ін.

Традиційне вбрання подолян відзначається різноманітністю локальних варіантів, багатим оздобленням вишивкою і мережкою. Особливо знамениті подільські жіночі сорочки з густо вишитими рукавами і кольоровою гамою. Характерним поясним жіночим вбранням є обгортка з незшитого шматка полотна - плахта. З верхнього жіночого і чоловічого вбрання побутовали у різних місцевостях Поділля опанчі, кожухи, беке-ші, свити, куртки тощо.

Самобутністю відзначаються подільські ткацькі вироби, килимарство з рослинним і геометричним орнаментом, широкі асортименти традиційної продукції численних осередків подільської кераміки та ін.

Галичина простяглася на захід від Поділля вздовж верхньої течії Дністра від Карпат на південному заході до витоків Західного Бугу на північному сході. Ці землі були заселені східнослов'янськими племенами карпатських хорватів, тіверців та уличів, а пізніше, увібравши територію дулібів та волинян, тут було створене Галицько-Волинське князівство (XIIст.), яке певною мірою спиралося на традиції політичних зв'язків та етнічної спорідненості південно-західних племен Русі. Могутнє Галицько-Волинське князівство вже у XIIIст. почало занепадати, охоплене смутою, і потрапляє в залежність від Угорщини, а пізніше - Польщі. З того часу ця земля була відірвана від інших українських земель і розвивалась в складі інших держав: як «Руське воєводство» в Польщі, як «Східна Галичина» - в складі Австрії, потім знову (з 1914 по 1939рр.) - у складі Польщі. Українське населення цього краю впродовж багатьох століть зазнавало дискримінаційні утиски, а територія - посиленої колонізації та заснування тут польських, німецьких, чеських поселень тощо. Однак народ стійко оберігав, захищав свою етнокультурну самобутність, мову, релігію, культурно-побутові традиції, тому й досі цей край відзначається неповторною своєрідністю народних промислів, вишивки, виробів з дерева, різьби, фольклору, звичаїв (наприклад, давнього обходу на Яво-рівщині дворів на Великдень з обрядовим співом — «риндзюванням»).

Своєрідними рисами культури й побуту відзначається територія Карпат, яку деякі етнографи виділяють як окремий етно-культурний регіон, вирізняючи в його межах за етнокультурними ознаками Прикарпаття і Закарпаття.

Своєрідним етнографічним районом зони Прикарпаття є **Покуття**. Ця давня назва зустрічається вже у джерелах XIV ст. як визначення адміністративно-територіальної одиниці. На карті України Боплана з 1650 р. ця територія значиться як «Ukrainnae pars quae Rocutia vulgo dieitur» - частина України, яку народ називає Покуття. Походження назви має різне тлумачення. Найдостовірнішим є виведення її від слова кут-як найменування землі «в кутах», утворюваних крутими згинами рік (у даному випадку Дністра, Прута і Черемоша з притоками) - подібно до назв Поділля, Пониззя (від діл, низ), Полісся (від ліс).

Визначення території з цією назвою у різних джерелах і авторів неоднакове. Але завжди назва Покуття стосується південно-східної частини теперішньої Івано-Франківської області, його північною межею вважається Дністер, південно-східною - кордон з Буковиною.

В минулому Покутська земля входила до складу Київсько-Руської держави, Галицько-Волинського князівства. Як окраїна провінція вона зазнавала частих нападів різних завойовників, кілька разів була поневолена угорськими феодалами, а з 1387 р. - шляхетською Польщею, її жителі брали активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу, опришківському русі. Наприкінці XV ст. з Покуттям пов'язане велике народне повстання під проводом Мухи. У 1772-1918 рр. Покуття входило до Австрійської (з 1867 р. - Австро-Угорської) монархії.

Територіально порівняно невеликий покутський край вирізняється як своєрідний локальний етнографічний район України. Його етнографічна специфіка виражена передусім багатьма характерними елементами різних ділянок побуту і традиційної культури, що особливо примітні порівняно з етнографією суміжних Поділля (на півночі) і Гуцульщини (на південному заході), Буковини (на південному сході). Це самобутні етнокультурні реалії, які простежуються в традиційному покутському будівництві, народному одязі з особливо багатим розмаїттям головних жіночих уборів, орнаментики і колориті вишивки, у багатьох звичаях, обрядах, словесному і музичному фольклорі, танцях, місцевих ремеслах і промислах. За багатьма показниками галицько-покутський етнографічний ареал продовжується на сході на суміжну Буковину. Ця спільність є і в народній мові (покутсько-буковинському говору). Сама назва *покутяни*, вживана сусідами і самими жителями цього краю, не тільки похідна від історико-географічного чи адміністративного поняття, а й має етнографічний смисл, виступає як найменування одного з локальних етнографічних підрозділів українського народу.

Ще одним підрайоном Прикарпаття є **Буковина**. Цією назвою історично визначається південно-східна частина західно-української землі, що переважно просторово збігається з серединною частиною сучасної Чернівецької області. Тут, на стиках сусідніх етно-культурних територій, склалися культурно-побутові реалії перехідного характеру. Це простежується в різних ділянках матеріальної і духовної народної культури. Позначилися також і різноетнічні культурно-побутові впливи внаслідок спільного проживання й спілкування буковинських українців з молдаванами, румунами, циганами, німецькими і російськими поселенцями. У центральній і південно-східній частині української Буковини склалися певні особливості традиційної архітектури, народного вбрання, вишивки, фольклору.

Яскравою етнографічною своєрідністю відзначається населення **Карпат**, де виділяють такі історико-етнографічні райони як Гуцульщина, Бойківщина і Лемківщина. Назви районів походять від найменування

етнографічних груп - *гуцули, бойки, лемки* - і введені у науковий обіг другої половини XIX - початку XX ст. для визначення території, яку заселяє кожна з цих етнографічних груп або субетносів.

Гуцульщина. Про цей край і його людей написано чи не найбільше з усіх етнографічних районів України. Яскраво відображений він у художній літературі, образотворчому мистецтві, кіно (повість «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського і фільм С. Параджанова за цим твором, вірші, оповідання і повісті Ю. Федьковича, І. Франка, Г. Хоткевича, О. Кобилянської, М. Стельмаха, польського письменника С. Вінченза, численні картини К. Устияновича, І. Труша, О. Кульчицької, Й. Бокшая, А. Монастирського, Й. Куриласа та ін.). Привабливістю відзначаються велична краса природи цього гірського краю, горда, волелюбна вдача його жителів, колоритний одяг, самобутнє народне мистецтво.

Поселення гуцулів займають східну частину Українських Карпат: теперішні Верховинський, Косівський (без північної смуги), південна частина Надвірнянського та Богородчанського районів Івано-Франківської, суміжні Путильський і південна частина Вижницького та Сторо-жинецький райони Чернівецької і Рахівський Закарпатської областей. До історико-етнографічної Гуцульщини належать у південно-східній частині північні місцевості Сигота і Вишівка, що тепер входять до території Румунії. Походження назви гуцули (гуцул) має різне тлумачення і досі залишається дискусійним. Одні автори пов'язують її з волоським словом готуль у значенні розбійник, інші виводять від слова кочувати - кочули, вважаючи гуцулів первісним кочовим племенем, ще інші - від назви тюркського племені узів, від котрих мали б начебто походити гуцули, і т. д. Заселення Гуцульщини і взагалі Українських Карпат відбувалося, як переконливо засвідчують джерела, з давнього часу і йшло здебільшого з півночі на південь шляхом поступового просування в гори по річкових долинах та господарського освоєння гірських схилів. Основним колонізаційним елементом було східнослов'янське населення, хоч цілком можливе і кочування та поселення тут решток давніх тюркських, східно-романських племен, сліди їх впливів позначилися, зокрема, і на традиційно-побутовій культурі гуцулів.

Залежно від природних умов, малої кількості придатної для рільництва землі, головну роль у господарському укладі й виробничому побуті гуцулів відіграло відгінне тваринництво з переважанням вівчарства в його структурі. На цій основі розвинулась культура полонинського господарювання зі своїми типами споруд, формами випасу, виробничих функцій, організації побуту, способами переробки молокопродуктів тощо.

З перевагою тваринницького характеру господарства гуцулів великою мірою пов'язаний і особливий тип їх поселень - для них властиве здебільшого розпорощене розміщення садиб («оседків») і не тільки в долинах, а й на схилах і верхах гір, тобто ближче до випасів і запасів кормів. На Гуцульщині зберігся давній тип двору із замкнутою за периметром системою будівель - гражда. Основним матеріалом для одягу гуцулів були домоткане вовняне сукно, овече хутро та саморобна шкіра. Але компоненти традиційного вбрання, зокрема святкового і обрядового, відзначалися багатогою орнаментациєю, прикрасами, вишивкою, аплікацією, тисненням на шкірі, металевими виробами. Особливі й різні додатки до одягу (топірець, шкіряна торбатовівка, черес, нашійні жіночі прикраси тощо).

Значна питома вага у господарсько-виробничій діяльності гуцулів належала різним допоміжним заняттям: збиральництву (ягід, грибів, горіхів, лікувальних рослин), лісорубству, сплаву лісоматеріалів. З ремесел і домашніх промислів найпоширенішими і вагомими були обробка вовни, шкіри, ткацтво, гончарство, обробка дерева, лозо- й коренеплетіння. Відомі на Гуцульщині й такі давні види промислів, як солеваріння, виготовлення поташу, вугілля і смоли.

Своєрідні архаїчні риси стійко зберігалися в сімейному і громадському побуті з властивими йому патріархальними устоями, повагою до батьків і сільських старійшин, у різних галузях духовної культури: традиційних знаннях, віруваннях, звичаях, обрядах. У них простежуються відбитки духовного життя різних епох, починаючи від первісного ладу, поєднання давніх язичницьких і пізніших християнських елементів, фантастичних ірраціональних уявлень з практичним досвідом, набутим і перевіреним упродовж віків.

Гуцульський фольклор, зокрема обрядові пісні, казки, легенди, перекази відзначаються цікавими мотивами, сюжетами, образами, своєрідною мелодикою. З давнього часу Гуцульщина відома і оригінальним ужитково-декоративним мистецтвом: керамікою, різьбленням по дереву, писанками, ткацтвом, вишивкою, художньою обробкою металу, шкіри, прикрасами з бісеру, виробами з рогу тощо. Вироби гуцульських народних майстрів знаходяться у багатьох вітчизняних і зарубіжних музеях, збірках численних колекціонерів. А в Коломії діє єдиний в своєму роді музей писанкарства.

Бойківщина - суміжний з Гуцульщиною на заході етнографічний район, що займає центральну частину Українських Карпат. Гуцульсько-бойківське пограниччя проходить приблизно по межиріччі Лімниці і Бистриці-Солотвинської на північних схилах Карпат і Тересви у Закар-

патті, на заході межує з Лемківщиною у верхів'ях Сяну та Ужа. Північна межа проходить карпатським передгір'ям, а південною можна вважати Полонинський хребет у Закарпатті. Окреслена територія охоплює південно-західну частину Рожнятівського і Долинського районів Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну смугу Стрийського, Дрогобицького, Самбірського і більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Великоберезівського, Воловець-кий і Міжгірський райони Закарпатської області. У верхів'ї Стривігору частина етнографічної Бойківщини належить тепер до території Польщі. Назва *бойки* зафіксована у джерелах ХУІІ-ХУІІІ ст., її походження має різне тлумачення. Найдостовірніша гіпотеза українського вченого І. Верхратського, який виводив її від уживаного в бойківських говірках діалектного слова *бойе* (*бойе*, *бойечко*) у значенні вигуку ага, їй-богу, прислівника справді. Сучасний дослідник М. Худаш вважає, що назва походить від антропоніма *Бойко*.

Бойківські села знаходяться у долинах рік і мають здебільшого скупчений характер. Тільки в більш висотній зоні вони частково розпорошені. Чимало поселень цього району мають давнє походження, згадуються в Галицько-Волинському літописі та в інших середньовічних джерелах. І. Франко небезпідставно обрав тереном своєї історичної повісті з ХІІІ ст. «Захар Беркут» с. Тухлю і Тухольщину на Сколівщині.

Бойки здавна були землеробами. Під рілля тут освоювалися не тільки долини, а й гірські схили, лісові масиви. Етнографи зафіксували на Бойківщині архаїчні способи вирубно-вогневого освоєння земляних ділянок: рубання лісу та чагарників з наступним їх випалюванням, викорчовуванням пнів, скопуванням мотикою і далі обробкою орними знаряддями. В умовах малородючих ґрунтів, кліматичних режимів різних висотних зон на Бойківщині склалися традиційний асортимент вирощуваних культур і своя агротехніка. У тваринництві переважала велика рогата худоба, зокрема воли - основна тяглова сила горян. Основні компоненти їжі горян - жито, овес, картопля і молокопродукти.

Розвивалися на Бойківщині різні ремесла і промисли. Одним з найпоширеніших було лісорубство, а також сплав деревини, теслярство, гончарство, бондарство. Місцеві майстри-деревники будували для себе і на продаж хати та господарські будівлі, зводили справжні шедеври дерев'яної архітектури, виробляли з дерева майже всі сільськогосподарські знаряддя, транспортні засоби, хатне начиння, посуд та ін. Розвивалися також ткацтво і кушнірство.

Традиційний бойківський народний одяг до наших часів доніс давню простоту форм і крою. Одяг шили з домотканого полотна, вовняного

сукна й овечого хутра. Колористика одягу, його прикраси й орнаментация були бідніші й простіші, ніж у гуцульському народному вбранні.

Регіональними особливостями характеризуються різні галузі традиційної духовної культури жителів бойківського краю. У календарних і сімейних звичаях та обрядах, віруваннях, міфології, народних знаннях, звичаєвому праві простежуються нашарування різних епох і уявлень, передусім тісний зв'язок з житейськими справами людини. Бойківська фольклорна традиція донесла до нашого часу цінні пам'ятки давніх верств усної поетичної творчості українського народу, зокрема колядки, весільні пісні-ладканки, пастуші обрядові пісні, народні балади, уснопоетичні твори, пов'язані змістом з місцевими історичними, побутовими подіями.

Має самобутній характер і традиційне декоративне мистецтво Бойківщини: вишивка, різьба по дереву, форми і способи прикрашання одягу, розпис писанок. Збережені на Бойківщині твори народного малярства ХУІ-ХУІІІ ст. належать до комплексу унікальних пам'яток української загальнонаціональної художньої культури.

Цінні колекції бойківських етнографічних матеріалів зібрані у Музеї етнографії та художнього промислу АН України (Львів), зразки народного будівництва з цього краю - у Львівському музеї народної архітектури і побуту.

Лемківщина займає західну частину Карпат по обох схилах Низьких Бескидів. Карпатський вододільний хребет поділяє Лемківщину на південну (закарпатську) і північну (прикарпатську). Східною межею південної частини вважається р. Уж. Дехто що межу пересуває далі на схід до р. Боржава - на тій підставі, що населення цієї території називають лемаками або лемками. Західною межею південної частини є р. Попрад. Північна частина простягається від Сяну на сході до Попраду з Дунайцем на заході. З усієї цієї території лише частина південно-східної етнографічної Лемківщини належить сьогодні до України (частина Великоберезанського і Перечинського районів Закарпатської області). Основна ж частина - вся північна Лемківщина - належить до Польщі, а південно-східна - Пряшівщина - до Словаччини.

Назва *лемки* зустрічається в джерелах з ХУІ ст. Як вважає частина дослідників, вона надана сусідами лемків від поширеної у народній мові останніх діалектної частки *лем* (у значенні тільки, лише). Давніми предками лемків, як і бойків, вважається слов'янське плем'я білі хорвати, котре проживало в Карпатах і Прикарпатті. У княжі часи Лемківщина належала до Київської Русі, Галицького і Галицько-Волинського князівств (північна частина). Згодом цей край захоплювали і ділили між собою різні інозем-

ні поневолювачі. Та найтрагічніше сталося після другої світової війни, коли корінне населення північної Лемківщини було вирване з рідної землі і насильно депортоване у північно-західні воєводства Польщі та в Радянську Україну.

Але при всій винятковій складності історичної долі, багатовікових асиміляційних процесів, лемки стійко захищали і захищають свою самобутність, поряд з етнографічною самоназвою неодмінно вживають етнічний термін *русини*, в новіший час - *українці*, яким підкреслюють історичну приналежність до східнослов'янської спільності й органічну етнокультурну єдність з українським народом. Основними опорами у збереженні себе як етнографічної групи українського народу були народна мова лемків - один із діалектних підрозділів української мови, традиційна побутова культура і релігія.

Територія розселення лемків сприятливіша, ніж у бойків, для хліборобства. Воно вважалося основним на Лемківщині і щодо структури, асортименту культур, традиційної агротехніки, знарядь тощо мало чимало спільного з бойківським рільництвом. У скотарстві також переважала велика рогата худоба, але лемки більшою мірою, ніж бойки, займалися випасом овець. Були поширені різні домашні промисли: обробка дерева, каменю, вовни, ткацтво, гончарство, виготовлення дерев'яного посуду тощо. Малоземеллям зумовлювалися в минулому виходи на заробітки і численна еміграція лемків за океан.

Для поселень лемків характерна скупченість у долинах рік і річок та здебільшого одновулична забудова. Традиційний селянський двір складався з довгої хати, яка одним дахом об'єднувала всі основні житлові й господарські приміщення (хата, сіни, комора, стайня, стодола - «боїще»). Рідше зустрічався селянський двір з декількох будинків. До середини ХХ ст. в архітектурі й інтер'єрі житла лемків збереглися архаїчні елементи: зрубне будівництво, замазування щілин між вінцями зрубу і забілювання їх, велика курна піч, гради (балки-полиці попід стелею) у хаті, глинобитна долівка, чотирихилий дах, покритий житніми сніпками («жупами»).

Народне вбрання відзначалося простотою і локальними своєрідностями в різних частинах і місцевостях Лемківщини. Спільним для нього є те, що воно виготовлялось здебільшого з матеріалів домашнього виробу. Характерні компоненти традиційного одягу лемків: коротка безуставка-ва жіноча *сорочка* («чашлик»), чоловіча з розрізом на плечах («опліча»), спідниці («фартухи») - для дівчат з кольорової тканини, для старших жінок - з чорної, запаски в дрібні зборки («збиранки»), вузькі чоловічі штани, синя камізелька («катанка»), сердаки з білої вовни («гуня»),

коричнева сукняна куртка - «гунька», довга прямоспинна чуга («чуганя») з великим коміром, оздобленим довгими китицями («свічками»). Взуттям служили шкіряні постолі («жербці») або чоботи.

Своєрідні риси притаманні традиціям сімейного і громадського побуту лемків, їх звичаям, обрядам, повір'ям, багатому і мелодійному пісенному фольклору, легендам, переказам, народній музиці, ужитковому декоративному мистецтву тощо.

Немалою мірою ці своєрідності та локальні культурно-побутові відмінності позначені впливами дуже різних за походженням і національним характером культур сусідів лемків - поляків, словаків, угорців, чехів. Багатовікове спілкування з ними залишило помітний слід у традиційній матеріальній і духовній культурі лемків. Всі ці та інші моменти визначають своєрідну етнографічну ментальність найзахіднішої гілки українського народу.

Закарпаття або Підкарпатська Русь має самобутню історичну долю, яка позначилась в характері населення краю, його розселенні і культурі. Певна ізольованість цього краю від інших українських земель пояснюється не тільки географічним розташуванням за Карпатськими горами, а й політичними чинниками: Підкарпатська Русь з ХІІ ст. і до 1940 р. перебувала під владою Угорщини. Але населення зберігало спільність свого походження і приналежність до східного слов'янства, про що свідчать численні русинські назви, які збереглися з ХІ-ХІІ ст., коли на цих землях мешкали білі хорвати й тиверці. Населення краю завжди відзначалось строкатістю: поряд з українцями проживають етнічні групи сусідніх народів: угорців, румун, словаків, чехів, а також німецькі колоністи і цигани. Передгір'я і долини заселені гуцулами, бойками, лемками.

Багатовікове співжиття і взаємодія українців із закарпатцями з іншими народами істотно позначилися у різних сферах традиційно-побутової матеріальної і духовної культури місцевого населення. В народному будівництві, господарських заняттях, одязі, промислах і ремеслах, харчуванні, звичаях, фольклорі, розмовній мові простежується поєднання різних взаємовпливів. Водночас у цьому складному комплексі культурних перехрещень, нашарувань і впливів чітко проглядає субстрат етнографічної єдності і спільності закарпатських українців (чи як вони називали себе ще в недавньому минулому - *русинів*) з усім українським народом.

Волинь охоплює басейн Західного Бугу, рр.Горинь та Случ. До етнографічної Волині прилягає на заході Холмщина, корінне населення якої з історичного, етногенетичного і етнокультурного поглядів однорідне з суміжними волинянами. Сьогодні Холмщина належить до Хелмського воєводства Польщі.

Етнографічна Волинь (є ще адміністративно-територіальні: Волинське воєводство - ХУІ-ХУІІІ ст., 20-30-ті роки ХХ ст., Волинське намісництво - кінець ХVІІІ ст., Волинська губернія - кінець ХVІІІ - 1925 р., Волинська область з 1939 р.) здебільшого територіальне збігається з давньоруською історичною областю Волинська земля. Вважають, що назва походить від найменування неіснуючого сьогодні міста Волинь (Велинь), що згадується в давньоруському літописі під 1018 р. у зв'язку з міжусобною боротьбою за князівський престол на Волинській землі. Існують й інші версії походження цієї назви.

У давнину Волинь заселяли східнослов'янські племена дулібів, бужан, волинян. У Х-ХІ ст. на Волині виникли міста Луцьк, Червень, Белз, Володимир (Волинський), Кременець та ін. Ця земля була складовою Київської Русі, Володимир-Волинського і Галицько-Волинського князівств, згодом - тереном козацько-селянських воєн, активної боротьби українського народу проти чужоземного поневолення.

З давнини провідною галуззю господарства жителів Волині було землеробство, розвивалися, зокрема в містах, промисли і ремесла (обробка заліза, гончарство, ткацтво та ін.). Для народного будівництва у північній смузі Волині властиві риси, близькі до поліського типу: однокамерні хати, споруджені з дерева в зруб, але переважно з солом'яним дахом, у південній смузі - каркасні будівлі з дерев'яними стінами, а в суміжній з Поділлям зоні стіни робили з глиняно-солом'яних вальків. Примітними компонентами одягу були довгі та рясні опанчі, сіряки і кожухи. У вишивці переважали рослинні узорі червоного або тільки білого кольору.

Збереження реліктових архаїчних рис простежується у волинських народних календарних та сімейних обрядах і звичаях, що багаті традиційною пісенністю. Особливо характерні весняні, купальські, жнивні й обжинкові, колядно-щедрівкові цикли та позначена своєрідним волинським колоритом весільна обрядовість. У народному пісенному репертуарі помітне місце посідала історична пісня.

Полісся. Ця назва як географічне визначення певного регіону в Східній Європі має давнє походження. Вона зустрічається вже у працях давньогрецького історика Геродота. У Галицько-Волинському літописі під 1274 р. розповідається про князя Мстислава, який воював на Поліссі. Це поняття вживають польські історики ХV-ХVІ ст. Щоправда територія, яку позначали різні автори, була більшою чи меншою, та й досі це питання остаточно не з'ясоване.

Назва Полісся споріднена зі словом ліс(лісисто місцевість, лісок, біля лісу). На основі даних порівняльного мовознавства звернено увагу на

балтський аналог цієї назви («Pala», «Peleza», «Pelysa»), що означає в литовській і латиській мовах характерний для Полісся болотистий ландшафт, багnistий ліс. Тому небезпідставною є думка про балтсько-слов'янську спільність кореня назви Полісся.

Українське Полісся на півночі межує з Білоруссю і охоплює північні райони Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей (за іншою версією районування сюди включають північні райони Волинської та Рівненської областей). У західній частині до нього історично і на основі мовно-етнографічних даних належать південна смуга Брестської області (нині у складі території Білорусі) і Підляшшя (нині в складі Польщі).

Назва *поліщуки* стосовно населення Полісся не була поширена на території всього регіону. Традиційним ареалом побутування цієї назви між самим населенням був здебільшого басейн Прип'яті та її приток. Населення східного Полісся, особливо середнього Подесення сусіди називали *литвинами*. Дехто з етнографів схильний вважати поліщуків і литвинів окремими етнографічними групами корінних жителів Українського Полісся.

Етнографічна східнослов'янська спорідненість цього регіону має глибоке коріння, що сягає праслов'янської минувшини, співучасті у формуванні давньоруської народності та державності, боротьби з іноземними загарбниками. Вона ґрунтується на активній участі жителів різних його частин у козацько-селянських війнах, національно-визвольній боротьбі українського народу, на жвавих економічних і культурних стосунках. Цим зумовлюється і загальний характер всіх ділянок традиційно-побутової культури населення Полісся, в якій поряд з національно-визначальними збереглося чимало елементів і рис східнослов'янської архаїки та спільності. Ця культурна традиція не однакова на всій території Українського Полісся, у різних місцевостях вона відзначається певними регіональними особливостями. Походять вони, очевидно, з часу розселення тут різних племен (літописних волинян, древлян, дреговичів та ін.), від приналежності різних частин Полісся після давньоруського періоду до різних державно-політичних утворень (Великого Князівства Литовського, Польщі, Росії), переорієнтацій і змін господарсько-економічних відносин, особливостей міжетнічних контактів, певної природної ізоляваності цього краю.

І все-таки в сукупності регіональних різновидів і місцевих своєрідностей традиційно-побутова народна культура Полісся - певний феномен, що комплексом характерних рис відрізняється від інших етнографічних районів України.

Освоєння ділянок землі між болотами, піщаними дюнами, в заплавах річок, на лісових вирубках, а також характер ґрунтів зумовили особливості землеробської традиційної господарської діяльності поліщуків, їх агротехніки, знарядь праці, структури сівозмін. Залежно від місцевих кліматичних умов склався сільськогосподарський календар. Етнографічними особливостями позначені тваринництво, організація відгінного випасу худоби, побут і звичаї пастухів, заготівля сіна на віддалених сінокосах, способи його сушіння на болотах та ін.

Поширеними традиційними видами занять населення Полісся були мисливство і рибальство з використанням широкого набору різноманітних ловецьких способів і знарядь (пастки, вовківні, сільця, «манки» та ін.) Багатовіковий досвід накопичило одне з найдавніших господарських занять поліщуків - бджільництво.

Основними для Полісся в минулому були водні шляхи сполучення і відповідні транспортні засоби (плоти, пароми, різні типи човнів). Певні особливості характерні і для будівництва доріг через болота з дамбами, гатками тощо.

Для поліських поселень характерна одновулична забудова з орієнтацією садибного комплексу до вулиці. Поширеними були і хутірні поселення. У традиційних спорудах збереглися зрубна техніка будівництва, архаїчні риси планування житла, його інтер'єру з неповторною поліською глинобитною піччю. Комплекси жіночого і чоловічого вбрання до нашого століття донесли чимало давніх особливостей - у матеріалі домашнього виготовлення, формах, крою різних компонентів (наприклад, туніковидні сорочки, плетене з деревної кори і шкіри взуття), колориті, прикрасах і т. д.

На громадському і сімейному побуті жителів Полісся більше, ніж в інших регіонах України, позначився і зберігся ще в ХІХ-ХХ ст. вплив обцинних відносин і порядків: розподіл громадою обцинних угідь, організація використання спільних пасовищ, лісів, лук, рибних виловів у ріках і озерах, трудової взаємодопомоги (толок). Громадський суд зберігає на Поліссі чимало елементів давньослов'янського «копного суду». В сімейному побуті домінуючими були устої патріархального укладу - підпорядкування всіх членів сім'ї її главі - батькові.

Дослідники давно вже звернули увагу на багатство слов'янської архаїки, самобутні елементи у календарних і сімейних звичаях та обрядах Полісся, зокрема в проводах зими, весняних обрядах із закликаннями, співами, іграми, хороводами, ворожіннями, в троїцько-русальних, купальських, колядних традиціях, у звичаях і обрядах, пов'язаних з різними трудовими процесами, народженням дитини, весіллям, смертю, у світоглядних уявленнях, віруваннях.

Регіональною специфікою відзначаються традиційні народні знання - способи і засоби самолікування, прогнозування погоди за різними прикметами, системи мір, уснопоетична творчість, в якій особливе місце посідає обрядова пісенність, музичний фольклор, прикладне декоративне мистецтво, зокрема вироби художнього ткацтва (рушники, скатерки, покривала, килими), які відзначаються різноманітністю технік і декору, неповторна поліська вишивка та ін.

Сіверщина охоплює крайні північно-східні землі України на межі між Росією та Білоруссю, корінням сягаючи давньої Сіверської землі. Населення району сформувалося на основі етнічного об'єднання сіверян і родимичів, які жили уздовж Десни, Сейму та Сули. Специфічні риси традиційно-побутової культури населення цієї землі відбивають перехідні риси від Русі-України до Московії-Росії, позначені в мовній культурі.

Слобожанщина охоплює східну частину України - теперішні Харківську, південно-східну частину Сумської, північно-східні райони Дніпропетровської, східні Полтавської, північні Донецької, Луганської областей та суміжні західні райони Білгородської і Воронежської областей Росії. Назва цього історико-етнографічного району походить від того, що в період інтенсивного його заселення у ХУІІ-ХУІІІ ст. переселенці з Лівобережної і Правобережної України, з Росії, одержавши тут на певний час різні пільги («свободи»), засновували поселення - слободи чи поселення на «слободах».

З часів монголо-татарської навали дана територія була малолюдною, зазнавала постійних нападів кримських і ногайських татар. З другої половини ХУІ ст. цей край все більше заселяється козаками і селянами з інших регіонів України. У ХУІІІст. як військові опорні пункти виникають міста Харків, Охтирка, Суми, Острогозьк, Чугуєв, створюються козацькі слобідські полки. Для традиційно-побутової культури характерні риси козацько-селянської степової України, однак процес заселення вносить у неї нові елементи. Оскільки основна хвиля заселення йшла з заходу, зокрема з суміжної Полтавщини та Середнього Подніпров'я, то особливо істотним стало привнесення багатьох культурно-побутових елементів з цих регіонів

Позначився на традиційно-побутовій культурі і вплив заселення Слобідської України спочатку російськими «служилими людьми», які перебували під владою царських воєвод, а згодом і російськими селянами. Особливо посилювався приплив російського населення на Слобожанщину з обмеженням царським урядом, а згодом і ліквідацією козацького самоврядування, процесом закріпачення козаків і селян, здійсненням централізаторської політики царизму, з виникненням мануфактур, фабрик. До

цього додалася і цілеспрямована русифікаторська політика, заборона українських шкіл, друкованого українського слова і т. д.

Вже в другій половині XIX ст. етнографи констатували значні зміни у традиційно-побутовій культурі населення Слобідської України, зокрема місцевостей, близьких до міст і промислових осередків. В одяг робітників і селян все більше входять фабричні тканини, різні компоненти міського вбрання, російські сорочки-косоворотки, сарафани і т. д. Порушуються устої традиційної духовної культури (звичаї, обряди), спотворюється традиційний фольклор.

Південь України охоплює степову зону, прилеглу до узбережжя Чорного та Азовського морів. Ця територія ще в давнину була тереном проживання різних кочівників і з давньоруського часу служила оперативним простором просування русичів на південь, політичного й економічно-господарського освоєння ними Причорномор'я. З середньовіччя ця територія відома як Дике поле-так вона названа, зокрема, і на карті України Г. Боплана.

З XV-XVI ст. основним фактором українського заселення «Дикого поля» служили козацтво і Запорізька Січ. В умовах безперервної боротьби з татаро-турецькими нападами вони ставали опорою для численних втікачів від панського гніту, а також для сезонних заготівельників - «уходників», котрі шукали волі та кращої долі на пониззі Дніпра. Українське колонізаційне просування у південні степи не припинялося, незважаючи на татарські наскоки і спустошливі війни. Населення не відступало зайнятих місць, вперто обороняло свої займанщини, постійно розширюючи освоювану територію. Запорізькі землі сягали до гирла Дніпра і широко простягалися обабіч його пониззя від р. Кальміус на сході до Південного Бугу на заході. Українське козацтво великою мірою допомогло Росії здобути доступ до Чорного моря, але це обернулося проти інтересів українського народу.

Саме історична доля і характер заселення цих степових посушливих територій обумовили своєрідний етнографічний характер населення Півдня України, що дозволило етнографам виділити на його теренах кілька етнокультурних регіонів - Донщину, Таврію, Причорномор'я, Бессарабію, Буджак. Ці самоназви виникли і закріпились в різний час, хоча етно-регіональна єдність сформувалася порівняно в недавні часи ХМІ-ХУІІІ ст.

Культурно-побутові відмінності південних територій сформовані традиційним степовим землеробством та відгінним тваринництвом, позначені особливостями будівництва, домашніх промислів, а також привнесеними елементами, які потрапили сюди разом з переселенцями

з інших територій України. На формування етнокультурних відмінностей південних регіонів значний вплив мав заробітчансько-міграційний рух, інтенсивний розвиток землеробського капіталізму, фабрично-заводського виробництва, що формував робітничий клас і витісняв місцеву традиційно-побутову культуру професійно-урбанізованими елементами. Крім того, особливістю даного регіону є міжетнічні взаємовпливи, сформовані тривалими етнокультурними зв'язками українців з іншими народами, які тут проживали (греками, молдаванами, сербами, вірменами, росіянами та іншими). Такі взаємовпливи простежуються в елементах одягу, декору, особливостях будівництва тощо.

Донщина заселялася кількома міграційними хвилями і остаточно сформувалася наприкінці XVIII - на початку XIX ст. Формування культурних традицій цього краю відбувалося в часи капіталізації сільського господарства та розвитку промисловості, тому несе багато урбанізаційних елементів. Цей етнокультурний регіон включає як східні території Луганщини і Донеччини, так і прилеглі території Росії. Традиційна обрядовість тут зазнала значного впливу російського населення.

Таврія і Крим були приєднані до Російської Імперії після перемоги над Туреччиною у XVIII ст. Внаслідок міграційних хвиль значно урізноманітнілась етнічна структура населення - до татар, що проживали тут, додалися українці та росіяни, які переважно оселялися в степових районах. Таврію, що в своїй назві походить від племені таврів, заселяли кіммерійці, які у VII ст. були витіснені скіфами. В різні часи тут побували готи, гуни, хозари, піченіги, половці. Таврія здавна була для слов'ян «містком», який зв'язував з давньогрецькою, потім візантійською, ще потім - східною культурами. Цей регіон має складну, мозаїчну етнічну структуру населення, в етнокультурних традиціях якого знайшли своє відображення взаємовпливи народів, що його населяли і населяють.

Бессарабія як самоназва згадується у ХУст. у волосько-болгарських грамотах як територія Волощини разом із Придунав'ям. Ці землі в різні часи були під владою Молдови, Туреччини, а з 1812 р. за Бухарестською мирною угодою приєднані до Росії. Але ця земля ще у V ст. була заселена східнослов'янськими племенами тиверців та лутичів, пізніше тут побували скіфи, готи, обри, болгари, римські колоністи. Етнокультурні особливості населення краю сформувалися внаслідок міграцій українців, росіян, молдаван, гагаузів після перемоги над Туреччиною і являють собою певний «сплав» традиційних етнічних культур цих народів.

Частина Бессарабії, прилегла до Дунаю, виділяється як історична зона **Буджак** (в перекладі з турецької - кут), відома ще як Ногайські

степи, оскільки з XVI по XVIII ст. була заселена переважно ногайцями. Цей народ, що жив за власним устроєм, не визнаючи ні хана, ні турків, відомий напівкочовим способом життя та своїми набігами на осілі християнські народи. Етнокультурні традиції населення краю формувалися внаслідок міграційних хвиль «руснаків» з Галичини, «малоросів» зі Східної України та козаків, які почали переселятися сюди після скасування Запорізької Січі, а також молдаван, гагаузів, циган та росіян, що були переважно старообрядцями і тікали від переслідувань.

Такою визнана загальна схема етнографічного районування України за даними досліджень і етнографічного матеріалу другої половини XIX - першої половини XX ст., коли локальні особливості традиційно-побутової культури певних районів і етнографічних груп населення простежувалися ще досить виразно. Однак треба пам'ятати, що межі етнографічних районів нестійкі, змінні в часі, оскільки відбувається постійний процес стирання місцевих локально-територіальних рис традиційно-побутової культури. Уже розвиток капіталістичних відносин дуже стимулював цей процес (поширення фабрично-заводських виробів, елементів міського одягу, все більше витіснення саморобних знарядь праці промисловими, розширення позарегіональних зв'язків і т. д.). Але особливо інтенсивний його розвиток і значні наслідки після 1917 р. Побудова нових політичних, соціально-економічних та загальнокультурних умов життя, ломка старих устоїв і культурно-побутових стереотипів, інтенсифікація внутрішньорегіональних і позарегіональних міграцій, насильницькі депортації, штучні переміщення та перемішування населення, масові заходи русифікації і культивування національного нігілізму внесли величезні зміни в сферу традиційно-побутової культури, витіснили з неї чимало важливих складових. На стирання регіональних історико-етнографічних особливостей значною мірою вплинуло воз'єднання різних частин українських земель і процес внутрішньої консолідації української нації, поширення сфери вжитку загальноукраїнської літературної мови, сучасні засоби масової інформації тощо.

І все-таки навіть стосовно нашого часу не можна сказати, що етнографічні райони України, етнографічні групи українського народу - це реальності минулого, оскільки в побуті місцевого населення різних регіонів збереглися й діють немало традиційних елементів, зокрема в сфері духовної культури і народного мистецтва. Зберігають та плекають їх і в діаспорі.

Відзначаючись більш чи менш виразними регіональними особливостями побуту і традиційної культури, корінне населення етнографічних районів України й етнографічні групи українського народу і в мину-

лому і, тим паче, у новітні часи усвідомлювало себе не відособлено, а складовими частинами єдиного українського етносу. Ця свідомість здавна ґрунтувалася на спільності етногенетичного походження, історичної долі, мови, тісних економічних і культурних зв'язках населення різних частин України, утверджувалося і розвивалося в процесі боротьби проти соціального і національного поневолення. Проте слід мати на увазі і те, що історико-етнографічні особливості окремих регіонів і груп населення України в непоодиноких випадках трактувалися перебільшено й ізольовано від загальноукраїнської етнокультурної цілості. Нерідко такий підхід мав і досі має тенденційний характер, обслуговуючи певну політичну мету. Він простежується у сучасних спробах відновлення на Півдні України так званого Новоросійського краю, в реанімації закарпатського політичного русинства, яке протиставляється українству, у впертому відстоюванні деякими вченими окремішності лемків від українського народу. Тому винятково важливим при вивченні етнографічного розмаїття традиційно-побутової культури українців різних регіонів є бачення того спільного, що визначає етнічну і духовну соборність всього українського народу в Україні і поза її межами.

Населення України становить 48,2 тис. осіб* і має тенденцію до скорочення, яка намітилась з кінця XX ст. як і в більшості європейських країн. Населення складається з більш ніж 130 національностей, тобто Україна є багатонаціональною державою із складною етнічною структурою. Українці є найбільш чисельною нацією (майже 78 % від загальної чисельності населення), а українську мову вважають рідною 82,2 % населення країни. Друге місце за чисельністю займають **росіяни** (17,3 %), кількість яких за період між двома переписами населення (1989 та 2001 рр.) скоротилась майже на 3 млн осіб. У сільській місцевості найбільш компактні етнічні масиви російського населення розташовані в смузі прикордонних контактів: Сумська, Харківська, Луганська області. Російські поселення на Слобожанщині виникали, починаючи з XV-XVII ст. внаслідок як урядової, поміщицької, так і стихійної селянської колонізації. Але в основному чисельність постійного російського населення в Україні зростала за рахунок регулярної армії - військові після завершення служби залишалися жити в Україні. Значну частину в поселеннях становили так звані «службово-ратні люди» (пушкарі, стрільці тощо), які одержували «в службу» приміські слободи та землі. Багато слобод одночасно засновувались росіянами і українцями, тому в побутовій культурі простежується багато спільних рис. Протягом XVIII-XIX ст. зростає

* Тут і далі статистичні відомості подаються за даними перепису населення 2001 р. та даними Державного комітету статистики України.

поміщицька колонізація, створюються поселення при фортифікаційних спорудах, які також заселяються переважно вихідцями з південних територій Росії. Деякі етнографічні групи росіян, наприклад, *горюни*, що проживають у Путівльському районі Сумської області [15, с. 80], етногенетично пов'язані з давньослов'янським автохтонним населенням.

Освоєння Північного Причорномор'я, Бессарабії та Буковини росіянами у ХУІІІ ст. також пов'язане з військово-стратегічним значенням цього району для Російської Імперії, тому й характер заселення подібний до Слобожанщини - це поміщицька колонізація і заснування слобод, заселених «служилим людом».

Значну частину російських сільських поселень в Україні заснували «розкольників», які тікали від релігійних переслідувань. Перші старовірські поселення виникли в Україні в другій половині ХVІІ ст. на Чернігівщині - Сіверщині. У ХVІІІ ст. вони поширилися на Єлизаветградщину (нині Кіровоградська область). У ХІХ ст. представники одного з напрямків сторообрядства - филипівці або «пилипони» оселились на Поділлі, духобори та молокани - на **Мілітопільщині**. Старообрядці розселилися також в межиріччі Прута й Дністра, а в північній Буковині з кінця ХVІІІ ст. жили липовани.

З розвитком капіталізму в другій половині ХІХ ст. потік росіян до України збільшується, концентруючись переважно в містах і на промислових об'єктах Півдня, що пов'язане з будівництвом залізниць, розвитком гірничовидобувної промисловості і металургії. Зараз росіяни переважають в АР Крим та М.Севастополь, значну частину населення (понад 20 %) становлять у Луганській, Донецькій, Харківській, Запорізькій, Одеській областях.

Росіяни є найбільшою етнічною меншиною в Україні. Чисельність інших етносів значно менша і інколи нараховує з десятків осіб, але цінність етнокультурного розмаїття від цього не зменшується. До числених етносів можна віднести ще чотири (білоруси, молдовани, кримські татари, болгары), які мають чисельність понад 200 тис. осіб. Це, крім корінних кримсько-татарського народу, представники етносів-сусідів. Білорусів в Україні проживає 275,8 тис. осіб. Значні хвилі переселення білорусів відбулися після першого поділу Польщі в східні райони Українського Полісся та на Слобожанщину. Протягом ХVІІІ-ХІХ ст. виникають білоруські поселення в Північному Причорномор'ї, переважно військові. Але особливо значною білоруська міграція стала за часи розвитку капіталізму і в радянський час. Зараз білоруси переважно проживають в містах практично по всій території України. Рідною мовою визнають білоруську менше 20 % з них, а більшість спілкується російською.

Зв'язки слов'ян і романізованого населення Карпатсько-Дунайсько-го регіону, які відносяться до У-А/ІІ ст., стали, вважають етнологи, основою формування етнічної спільності *волохів* - найближчих етногенетичних предків молдаван - і цей етнонім тривалий час зберігався поряд із самоназвою молдаван. У ХІУ ст. утворилося Молдавське князівство, до якого увійшли землі спільного проживання молдаван і слов'ян. З ХVІ ст., коли воно було загарбано Османською імперією, починається стихійний міграційний рух населення з поневолених земель на терени України. Волохів було немало у Запорізькому війську: як відомо, молдавсько-козацька армія на чолі з Василем Лупулом відзначилася у національно-визвольних змаганнях під проводом Б. Хмельницького. [4, с. 484-485]. Молдовани розселилися на Лівобережжі, на Поділлі, південній Брацлавщині і Київщині. В степових районах (сучасна Кіровоградська, Дніпропетровська області) протягом ХVІІІ ст. створювалися військові поселення. В цей же час відбувалися зворотні міграційні рухи українців до молдавських земель «на Волощину», які особливо посилилися після невдалих селянських повстань. Чимало молдавських поселень було утворено після Жовтневої революції і створення в 1924 р. Молдавської АРСР у складі України. Міграція населення з Молдови була також значною в кінці 80-на початку 90-х років ХХ ст. у зв'язку з Придністровським конфліктом.

Зараз в Україні проживає 258,6 тис. молдаван, які в переважній більшості рідною вважають молдавську мову. В культурі українського й молдавського народу за часи спільної етнічної історії склалися певні спільні риси. Наприклад, в традиційній сільській архітектурі наявні відкриті тераси, поширений двосхилий дах. Хати щедро декоровані ззовні, часто дерев'яними різними деталями, які прикрашають дахи й веранди, стіни тоновані різними кольорами і розписані. Молдавське населення відзначається оригінальним фольклором, пісенною й хореографічною культурою, народним костюмом, звичаями. В місцях компактного проживання молдаван, в Чернівецькій, Закарпатській областях, молдавською мовою виходять газети і журнали, радіо- і телепередачі, навчаються школярі і студенти, діють численні етнографічні колективи.

Частина молдаван зі створенням у ХІХ ст. Румунської держави поступово почала вважати себе румунами. Румуни почали оселятися серед українців з ХІІІ ст. Це були переважно вихідці з Марамуроша і Південної Трансільванії. Ареал розселення румунів охоплює південно-західну частину Чернівецької області (найбільше у Глибоцькому районі) та Закарпаття, де вони мешкають як мішано з українцями, так і окремими поселеннями. Нині їх чисельність становить майже 151 тис. осіб, з них майже 92 % вважають рідною румунську мову. Спільність мови і схожість

культури дають змогу румунам і молдаванам проводити спільні етнографічні заходи, хоча в місцях їх компактного проживання діють румунські школи, численні етнографічні колективи, працюють румунською мовою засоби масової інформації.

Переселення **болгар** на українські землі розпочалося з кінця XVIII ст. і активно продовжувалося до середини XIX ст. і було викликано турецьким поневоленням. Переселялися болгары здебільшого морським шляхом і розселилися в степових районах Причорномор'я. Болгари-військові поселенці входили до складу Бугського козацького війська і заснували ряд поселень на території нинішніх Одеської, Миколаївської, Запорізької, Кіровоградської областей. Царський уряд, забезпечуючи державний престиж на Балканах, надавав переселенцям всілякі пільги, колоністські права, звільняв від податків та військових повинностей. Це значно сприяло пошвидченню міграційних процесів і болгары протягом XIX ст. заселили Бессарабію, Приазов'я, Крим. В Бессарабії було створено чотири округи (Прутський, Кагульський, Ізмаїльський, Буджацький), які мали певні автономні права. На початку XIX ст. болгарські поселенці заснували поселення з колоністським статусом в Південній Бессарабії з центром в Болграді. У 20-30-х роках XX ст. болгары мали на Україні національний район. Зараз в Україні проживає 204,6 тис. болгар, які переважно розселені в Одеській, Запорізькій, Миколаївській та Кіровоградській областях і більшість з них (64,1 %) зберегли рідну мову і культуру. Міжетнічні контакти в той же час позначилися на особливостях культури болгар в Україні багатьма спільними рисами, зокрема, в веденні сільського господарства, що зафіксовано в назвах сільськогосподарських знарядь. Болгары завозили в Україну сільськогосподарські знаряддя праці - серп, косу, вили, ціп, мотики і плуги, мали ту ж технологію молотби та прокатування ріллі [4, с. 483]. Багато спільного є між українськими, молдавськими і болгарськими селами у плануванні сільського житла та господарських будівель, в національному костюмі (очіпок, прикраси з коралів, криї сорочки, вишивка тощо). В Криму та на Одещині побутують змішані болгаро-грецькі села, які дуже схожі за типом житла: комплекс надвірних будівель складається з хати та літньої кухні, побудованих з саману і каменю; двір обноситься мурованою огорожею. На територіях, населених болгарами, нині діють не тільки етнографічні колективи, болгарською мовою ведуться радіопередачі, виходять друковані видання.

Кримські татари, які повертаються в Україну, становлять лише 0,5 % населення, але вони здавна населяли південь України та Кримський півострів. Татари з'явилися в Криму у XIII ст. (1223 р.), коли Таврійський півострів захопила Золота Орда, яка була однією з найбільших середньо-

вічних держав кочовиків. Тоді ж змінив назву і півострів і став зватися Кримом - від назви головного міста. Етнонім татари означав збірну назву кочових племен. В Київській Русі його вживали для означення сусідніх кочових племен, а ще раніше, вважають етнологи [4, с. 467], це була назва монгольських племен татарів.

На півострові чітко виокремилися кочова і осіла культури. Кочовики займали північну частину півострова, а на південному узбережжі і подекуди в горах існували напівзалежні від Золотої Орди міста-колонії Кафа (Феодосія), Салдайя (Судак), Чембало (Балаклава) та інші.

Кочове населення займалося скотарством і скотарський цикл визначав спосіб життя (переносні житла), систему харчування (з переважанням молочних продуктів, кумису, м'яса), особливості побутової культури та навіть фольклору. У фольклорі жителів Кримського улусу значного поширення набули героїчні билини, було розвинуто прикладне мистецтво, існувала власна писемність - уйгурський алфавіт. У 1312 р. ханом Узбеком було введено мусульманство, однак татарські жінки не носили паранжі на відміну від інших мусульманських країн. З введенням мусульманства розпочалося значне монументальне будівництво, переважно за традиціями, які завезли майстри з Хорезму (Центральна Азія). Мечеті, мінарети, медресе, мавзолеї, палаци будувалися з тесаного каменю і пишно оздоблювалися глазурованими різнокольоровими керамічними плитками, сусальним золотом. В орнаменті геометричний малюнок поєднувався з рослинним, куди художніми шрифтами були вписані тексти з Корану. Значного розвитку набули ремесла. З розпадом Золотої Орди у 1443 р. на чолі з Хаджі-Преєм утворилося Кримське ханство зі столицею в м. Бахчисарай, яке згодом визнало вассальну залежність від Османської імперії. Відповідно були поділені і володіння: Кримське ханство займало внутрішню частину півострова, землі Північного Причорномор'я, Приазов'я, Прикубанья, а міста південного узбережжя Криму контролювала Туреччина.

З XVI ст. Кримські татари переходять до осілості і землеробства. Тип житла, сформований монгольськими впливами, відзначався своєрідністю і представляв собою квадратну глинобитну однокімнатну будівлю. Центром цієї будівлі, що мала максимальний розмір 6 x 6 м, був кан - піч-лежанка, де сім'я вдень їла, застеливши скатертиною, а вночі спала, вкривши килимами та ковдрами. Крім сільського господарства, економіку Криму підтримувала торгівля, завдяки вигідному географічному положенню, та війни, результатом яких були пограбування і невільництво. Міста Кафа і Стамбул в ці часи розквітали як відомі невільницькі ринки, де щороку продавалися десятки тисяч українських юнаків і дівчат, захоплених у полон.

У XVIII ст. в результаті Кючук-Кайнарджійської мирної угоди між Російською імперією і Туреччиною Кримське ханство отримало незалежність, але згодом було приєднане до Російської імперії. З цього часу розпочалися масові переселення в Крим українського і російського населення, а дещо пізніше й колоністів - німців, швейцарців, греків, болгар, вірмен.

Подальша історія Криму XX ст. позначена його автономізацією. В передвоєнні часи (30-ті роки XX ст.) етнічна структура півострова була досить строкатою і кримські татари не становили більшості населення, але були одним з найчисленніших етносів (200 тис.чол.) і мали діловодство та шкільне навчання на національній мові, факультети у вузах, національні театри і музеї.

11 травня 1944 р. Державний Комітет Оборони за вказівкою Й.В. Сталіна постановив виселити 188,6 тис. кримських татар, 14 тис. греків, 12 тис. болгар, 11 тис. вірмен з Криму в Середню Азію, Казахстан та Сибір. Розпочалися депортації та репресії проти народів і навіть Указ про реабілітацію 1967 р. не дав можливості кримським татарам повернутися на Батьківщину. Така можливість реально виникла тільки після проголошення Україною Незалежності. Зараз чисельність кримсько-татарського населення в Україні становить 248,2 тис. осіб. Вони зберегли своєрідну культуру і мову - 92 % населення вважають рідною мову своєї національності. Основна маса кримсько-татарського населення проживає в Криму і становить 12 % від загальної чисельності населення автономії, а також в Херсонській області (0,2 %). **Татари**, вихідці з Поволжя, становлять в країні понад 70 тис. осіб і проживають переважно в Криму, Донецькій, Запорізькій, Луганській областях.

В Криму та в Причорномор'ї здавна оселилися **греки**. Найдавнішою грецькою колонією на землях нинішньої України вважається поселення, засноване у другій половині VII ст. до н.е. на о-ві Березань. Греки, що населяли Крим, в ході етнічної історії поділилися на дві групи: одна, греки-елліни, зберегли свою мову, яка значно відрізняється від сучасної грецької, друга частина грецьких поселенців перейшла на татарську мову (греки-татари) і багато запозичила з кримсько-татарської побутової культури. Спільність релігії, економічні та культурні зв'язки з часів Київської Русі обумовили певні привілеї, які надавалися грекам після приєднання Криму до Російської імперії і стимулювали грецьку міграцію до районів Півдня - переважно у Причорномор'я та Приазов'я, де були засновані численні поселення. Греками засноване місто Маріуполь, де і зараз вони складають помітну частину населення. З XVII ст. відоме Ніжинське братство, утворене греками. Грецькі громади діяли в Києві, Одесі,

Миколаєві, Ізмаїлі, Кілії, Аккермані, Рені та в інших південних районах. Тут діяли грецькі церкви, а громади користувались адміністративними та економічними привілеями. В сільській місцевості греки займалися спочатку скотарством, а згодом перейшли до землеробства, їх земельні наділи становили не менше 60 десятин, на будівництво помешкань виділялося дерево, каміння, будівлі були достатньо просторими, критими черепицею, мали, як правило, відкриту галерею, побілені стіни. В інтер'єрі помешкання були поширені різні декоративні деталі - різьблені сволюки, вишиті рушники, домоткані килими, домашній посуд з червоної і жовтої міді. В побуті використовувалось чимало речей з вовняних тканин, сукна, шкіри. Традиційний костюм прикрашав своєрідний орнамент з металізованих ниток.

У побутовій культурі спостерігалось багато запозичень і взаємовпливів між греками, кримськими татарами, болгарами, молдаванами, українцями, росіянами та іншими народами, які населяли південні території. Це помітно в традиційній сільській архітектурі, в костюмі, харчуванні. Кримські греки, так само як татари та інші народи Криму, були репресовані під час Другої світової війни. Спостерігалася еміграція греків і наприкінці 80-х років XX ст. Зараз в Україні проживає 91,5 тис. греків і більшість з них розмовляє російською мовою і тільки 6,4 % вважають рідною мову своєї національності. Але поступово відроджується еллінська мова, відновлюються відділи етнографічних і краєзнавчих музеїв, діють фольклорні і хореографічні мистецькі колективи та національно-культурні товариства, які сприяють національно-культурному відродженню грецької еллінської культури.

З Кримом пов'язана й історія **вірмен** в Україні. Саме тут у X-XI ст. з'явилися перші поселення Вірменіє, які втікали від арабського і турецького поневолення, їх поселення більше закріпилися на західних землях. У Львові вже у 1183 р. діяла вірменська церква Св. Анни, а у XIII ст. вірменські архітектори і будівничі отримали запрошення до Львова від Данила Галицького, якому сподобалась своєрідність вірменського архітектурного стилю і забудови. Вірменські колонії з того часу поширились у Луцьку, Кам'янець-Подільському, Могилеві-Подільському. Але до XIX ст. більшість вірменських колоній під впливом соціально-економічних чинників розпалася, хоча чисельність вірменського етносу в Україні завжди була значною і зараз становить 99,9 тис. чол.

В Україні проживає 144,1 тис. **поляків**. Український і польський народи зв'язують спільні слов'янські корені та сусідське положення, що й визначило тривалі міжетнічні стосунки та взаємодію двох національних культур, незважаючи на трагічні історичні події.

Своєрідністю польської колонізації стало розселення поляків етнічними громадами в межах суцільного українського етнічного масиву. Колонізація відбувалася протягом тривалого історичного періоду, але помітними є хвилі посилення міграційних процесів: у XIV ст. це пов'язане з загарбанням Галицько-Волинського князівства; у XVI ст. із рухом сільської та міської бідноти на західноукраїнські землі; у XVII-XVIII ст. - поміщицько-магнатською колонізацією. Найбільш заселена поляками Правобережна Україна та Східна Галичина, але протягом XVIII-XIX ст. зона їх розселення поширилась на південні райони, Донбас, Крим. На територіях, підвладних Польщі, провадилась активна політика полонізації та окатоличення українського населення, що й спонукало українців до національно-визвольної боротьби.

Для польського населення властиве було соціальне розшарування: з одного боку, це «мазури» - бідні селяни, переселенці з Мазовії; з іншого - «шляхта» - нащадки дрібної польської шляхти, які осіли після закінчення військової служби. Відповідно, розрізнялася їх побутова культура. Якщо будівлі бідних польських селян та їх подвір'я майже нічим не відрізнялися від сусідніх українських, то будинки шляхти зводились обов'язково з ганками, а огорожене подвір'я мало браму.

Після Другої світової війни чисельність польського населення України скоротилась внаслідок здійснення репатріаційних договорів між ПНР та СРСР. З Радянського Союзу було репатрійовано 1526 тис. поляків, в тому числі з України - 810,4 тис. чол., а з Польщі до України - 518 тис. українців. [15, с. 84]

В Україні склалась етнічно-мішана українсько-польська система розселення в сільській місцевості Полісся, Поділля, Галичини; багато поляків проживає в містах. Відповідно, в традиційній побутовій культурі українського та польського населення районів спільного проживання, незважаючи по етно-релігійні відмінності, спостерігається багато спільних рис, зокрема, в архітектурі сільського житла. Наприклад, на Поліссі це були зрубні хати з двоскатним дахом, які в південних районах обмазувались глиною, а згодом їх замінили цегляні будівлі з чотирискатним дахом. Багато спільного в традиційному харчуванні, народному одязі, хоча польський традиційний костюм містить більше міських елементів.

Життя та діяльність багатьох польських вчених, митців, політиків пов'язана з Україною, особливо з її західними територіями. Достатньо згадати Т. Костюшко, А. Міцкевича, Ст. Лема, В. Василевську та багатьох інших діячів польської політики і культури, життя яких найтісніше зв'язане з Україною.

Зараз жителі польської національності в Україні мають не тільки релігійну свободу і католицькі храми, а й національні школи (у Львові

та Києві), численні товариства польської культури, які опікуються розвитком польської національної культури і збереженням національних традицій і пам'яток. Тісними на всіх рівнях і в усіх сферах життя є стосунки між Польщею і Україною. Особливо тісним є прикордонний обмін і жителі Львівщини мають можливість, скориставшись рейсовими автобусами і потягами, відвідати рідних на польській території. Інтенсивними і зростаючими є туристичні польсько-українські зв'язки. Польща входить до найвідвідуваніших українцями країн, так само і Польща займає провідні позиції серед країн-постачальників туристів (Україна має з Польщею позитивне сальдо туристичного балансу: потік польських туристів майже втричі перевищує потік українських туристів до Польщі [14].

Угорці (самоназва - мадяри) з'являються на теренах України в ранньому середньовіччі. У УН/П ст. вони жили у приазовських степах, займаючись скотарством, спочатку під владою племен онурів, а потім Хозарського каганату. Протягом IX ст. Угорські племена перейшли територію Київської Русі, подолали Карпати і оселилися в Придунайській низовині і в Закарпатті, відтіснивши в гори слов'янське населення, і вже в XI ст. перетворили цю територію у власну державу. Друга хвиля колонізації угорцями передгірських територій Карпат пов'язана з загарбанням Угорської держави Османською імперією. Етно-релігійні строкатість Закарпаття пов'язана і з пануванням Авро-Угорської імперії, а в пізніші часи імміграція сюди угорців була викликана розвитком капіталістичного підприємництва.

Зараз в Україні проживає 156,6 тис. угорців, їх розселення компактне - переважна більшість сконцентрована в південно-західній частині Закарпатської області на території Березівського, Виноградівського, Мукачівського та Ужгородського районів. Угорці в Закарпатті зберегли свою мову, традиції та культуру, 95,4 % угорського населення вважають рідною мову своєї національності, постійно підтримують зв'язки з історичною батьківщиною. В районах компактного розселення угорців діють національні школи і видаються підручники угорською мовою, рідною мовою ведуться теле- і радіопередачі, виходять численні друковані видання. У Закарпатті діють сотні етнографічних колективів, яких вирізняє самобутність у фольклорі, танцях, співах. В сільській архітектурі, одязі, обрядовості, традиційних святах угорців вирізняє яскрава самобутність. Вони відомі своєю господарністю, є умілими виноградарями та садівниками.

Євреї на українських землях з'явилися ще в ранньому середньовіччі. Вже за часів Данила Галицького у Львові існував єврейський квартал з синагогою (церквою) і школою. Основні міграційні хвилі єврейського

населення на історичні землі України просувалися з країн Центральної Європи, зокрема, з Польщі, у XV-XVII ст. Масові переселення євреїв були пов'язані з переділами Польщі і вже наприкінці XVII ст. єврейські общини з'являються не тільки в західних землях (у Львові, Луцьку, Коломиї, Жовкві), а й у Причорномор'ї. У 1796 р. був введений царський указ про «смугу осілості» для єврейського населення, яким їм дозволялося жити лише на Правобережжі, що значно вплинуло на розселення євреїв у малих містах і містечках, де вони переважно займалися торгівлею, управлінням виробництвом, фінансовою діяльністю. На Правобережжі євреї розселилися окремими етно-релігійними громадами серед місцевого населення. У XIX ст. великі громади виникають в Одесі, Маріуполі, в інших містах Півдня. Переважно в південних районах засновувалися єврейські сільськогосподарські поселення (у Бессарабії, Катеринославській, Херсонській губерніях). Єврейське населення самоорганізовувалося за принципами територіальної громади (кегила) і мало громадське самоуправління (кагал), яке в межах Росії офіційно було скасоване 1844 р., але фактично продовжувало існувати. У великих містах існували відокремлені єврейські квартали (гетто), які також жили за принципами самоуправління. На початку XX ст. в Україні проживало близько третини євреїв світу, що свідчить про певні сприятливі умови для їх розвитку серед населення країни [4, с. 461], незважаючи на національне гноблення єврейського народу в Російській імперії і розпалювання антисемітизму. Протягом XX ст. чисельність єврейського населення зменшувалася внаслідок міграційних та етнічних процесів, масового винищення в роки Другої світової війни. Від рук нацистів в Україні загинуло близько 1,2 млн. євреїв, понад 200 тис. з них не повернулося з фронту [4, с. 462]. Еміграційні процеси поширилися серед єврейського населення в 70-80-ті роки XX ст. і були спрямовані до Ізраїлю, Західної Європи та США.

Сьогодні чисельність єврейського населення в Україні становить 103,6 тис. осіб (10 місце в структурі національного складу населення країни), але тільки 3,1 % з них вважають рідною мову своєю національністю. Тривала політика національних утисків, передвоєнної та післявоєнної «боротьби з космополітизмом» позначилася негативно на збереженні національних традицій і національної мови єврейським населенням. Більшість єврейського населення говорить російською мовою. В той же час саме євреї дали світові приклад не тільки збереження традицій, а й відродження національної мови. Наприкінці XIX - у першій половині XX ст. зусиллями єврейської інтелігенції, яка емігрувала з Європи (в тому числі і з Російської імперії) до Палестини, була відроджена давня єврейська мова, мова біблійних текстів - іврит, яка протягом

XX ст. поширювалася серед єврейського населення і зараз є державною мовою Ізраїлю.

Єврейське населення-переселенці з Європи (ашкеназі) принесло в Україну свою мову - ідиш. Ідиш, за свідченнями фахівців, почав складатися у XII-XIII ст., коли в німецьких землях з'явилися перші поселення євреїв. Ідиш складався на основі верхньонімецьких діалектів у взаємодії з семітськими (давньоєврейськими) та слов'янськими елементами і відноситься до західної групи німецьких мов. Але спосіб життя і заняття єврейського населення, якому було заборонено в Німеччині оселятися в сільській місцевості, сприяв тому, що вже у XVI ст. ідиш значно відрізнявся від німецьких діалектів. Протягом XVIII-XIX ст. ідиш розвивається як літературна мова, завдяки діяльності єврейських просвітителів. На ідиш писали свої твори Шолом-Алейхем та Іцхак Перец - видатні письменники, життя і творчість яких пов'язані з Україною. З Україною пов'язане життя видатного єврейського філософа світового рівня Нахман-на Крохмалю та ще багатьох і багатьох діячів науки, техніки, мистецтва, творчої інтелігенції. Їх діяльність сприяла не тільки розвитку єврейської культури, а й культури всього народу України. Україна є центром паломництва хасидів (ортодоксальний напрямок іудаїзму), оскільки в малих містечках країни, таких як Умань, Меджибож та інші, жили хасидські проповідники, розвиваючи хасидське вчення.

Єврейське населення, незважаючи на тисячолітні утиски, зберегло релігійні традиції, своєрідність побутових традицій і культури. Переважно міський спосіб життя сформував традиційний костюм: жилет, сюртук, шляпа у чоловіків, фартук та особливим чином пов'язана хустка у жінок; в традиційній кухні багато особливим чином приготованих рибних та борошних страв. Духовною основою життя євреїв, формування релігійних норм є Талмуд - збірник священних текстів, в якому містяться не тільки притчі і повчання, а й багато відомостей з історії, природи та прикладних наук. Єврейські свята і святкова обрядовість також корінням сягають тисячоліть. Найбільші свята - Пурим, Ханука, Песах. Пурим (28 лютого) пов'язаний із врятуванням євреїв від винищення під час правління перського царя Ахашвейроща (485-463 р. до н.е.). Це свято милосердя і радості, коли діти з подарунками приходять до рідних і близьких, на стіл подається багата трапеза з вином, обов'язковими є булочки з маком і медом. Свято Ханука (12-19 грудня) встановлене у 165 р. до н.е. Іегудою Маккавеєм та ізраїльськими старійшинами на честь перемоги над зайовниками за збереження віри та її символу - Єрусалимського храму. При визволенні й очищенні Храму зберігся лише один не осквернений збанок з елеєм, якого могло вистачити на один день, але він горів вісім

днів. «Вісім днів оновлення» - Хануки, символом якого є семисвічник, який зберігається в єврейських родинах і запалюється в цей день на честь спасіння й збереження віри. Песах - свято чудесного виходу євреїв з єгипетської неволі 3,5 тис. років тому під проводом Пророка Мойсея. Про ці події читають у перший і другий вечір свята, відливаючи вино з чаш, печуть мацу - твердий хліб з борошна і води, який мали з собою тоді втікачі, запрошують до столу самотніх і знедолених.

Протягом 90-х років і на початку ХХІ ст. відбувається національно-культурне відродження єврейського народу. Створені культурно-освітні товариства (у Києві, Львові), Товариство українсько-єврейських зв'язків в Ізраїлі, діють не тільки недільні, а й загальноосвітні школи (Київ), поновлені видання (переважно на ідиш) газет та журналів, вивчається іврит.

Поява інших європейських народів на теренах сучасної України пов'язана з активною політикою колонізації, яка проводилась царським урядом і заохочувалась всілякими пільгами (здешевлений продаж землі, звільнення від податків на тривалий термін та від призову на військову службу). **Німецькі** колоністи на українських землях з'явилися у ХVІІІ ст., заснувавши німецьке поселення у Борзнянському повіті Чернігівської губернії. Протягом ХVІІІ-ХІХ ст. відбулось їх розселення у південних районах та в Криму, в Галичині, Закарпатті та на Волині. Хвилю німецької колонізації посилювали ліквідація кріпацтва та придушення польського повстання 1863 р., коли колоністам фактично роздавалися конфісковані землі польських панів. Колоністами ставали переважно сільська і міська біднота, сектанти, переслідувані у себе на батьківщині за віру (менноні-ти, сектанти-хіалісти тощо). Західноєвропейські колоністи (а крім німців, проживали ще голландці, французи, австрійці, швейцарці, шведи тощо) завозили і широко використовували західноєвропейську сільськогосподарську техніку, застосовували новітні землеробські технології, будували млини, круподерні, налагоджена була переробка соняшнику на олію. Активно застосовувались засоби захисту і збереження врожаю. Зокрема, в Приазов'ї німецькі колоністи чи не вперше на Україні почали створювати культурні пасовища та насаджувати лісозахисні смуги. Національний розвиток німців в Україні був достатньо значним і впливав на місцеве населення, але напередодні спочатку першої, а потім другої світової війни значну частину німецького населення депортували. У 1964 р. звинувачення з німецького народу були зняті, а у 1991 р. відмінені репресивні законодавчі акти. Останні десятиріччя ХХ ст. позначені еміграцією німецького населення до Німеччини. Але в той же час відбувається імміграція німців до України переважно з районів, куди вони були примусово переселені (Казахстан, Киргизія). Зараз в Україні проживає

33,3 тис. німців. Компактно вони розселені в Закарпатті, відновлюються німецькі поселення в південних районах та в Криму. Відповідно до між-державних угод між Україною та Німеччиною, переселенцям надається допомога в облаштуванні, у національно-культурному відродженні.

Швейцарськими колоністами було засноване поселення Шабо (Одеська область), а **шведськими** - с. Старошведське в гирлі Дніпра, які також відігравали помітну роль в господарському освоєнні Півдня України.

Чеські і словацькі колоністи з'явилися в Україні в другій половині ХІХ ст. внаслідок цілеспрямованої політики царату. Спочатку вони заселили Волинь, утворивши чеські та мішані чесько-українські поселення, потім розселилися на Поділлі, в Криму та Приазов'ї. Особливо склалися контакти українців, чехів і словаків в часи, коли вони разом співіснували в складі Австро-Угорської імперії. Значний вплив на становлення національної самосвідомості та боротьбу за національне відродження поневолених народів Габсбурзької імперії, і українців Галичини в тому числі, здійснили ідеї чеського ученого-славіста П-Й. Шафарика, якому Т.Шевченко присвятив свою поему «Сретик». Його славістичні праці та особисті контакти з М. Максимовичем, І. Головацьким сприяли розвиткові гуманітарних наук в Україні, пробудженню національної і громадянської самосвідомості. Зараз в Україні проживає 6,4 тис. словаків та 5,9 тис. чехів, які значною мірою зберігають рідну мову і національні традиції. Найбільше чехів на Житомирщині, а словаків - у Закарпатті.

Серед інших слов'янських народів на території України з середини ХVІІІ ст. проживають **серби**. Вони втікали на Україну, рятуючись від турецького гноблення, і отримали тут державну допомогу та підтримку, їх переселяли в південні райони, де згодом виникли «Слов'яно-Сербія» та «Ново-Сербія», що мали автономні права. Зараз в Україні налічується всього 623 серби, з яких 28,3 % визнають рідною мову своєї національності, а решта розмовляє російською.

Естонці-переселенці з'явилися у другій половині ХІХ ст. в Криму, заснувавши 1861 р. перше поселення с. Самруки (нині с. Берегове Бахчисарайського району). Це були сектанти, які втікали від переслідувань. Пізніше естонці розселилися по степовому Криму, де їх нащадки проживають і зараз (2,9 тис. чол.), практично втративши національну мову і традиційну культуру.

Кавказькі народи, крім вже згадуваних вірмен, представлені в Україні **грузинами** (нині їх 34,2 тис. осіб) та азербайджанцями (45,2 тис. осіб). Грузини емігрували в Україну у ХVІІІ ст., рятуючись від турецького поневолення. Ця еміграція була представлена переважно знаттю (князі,

дворянство), які отримували земельні наділи і служили на військовій службі. Грузинські військові поселення були відомі на Полтавщині та на півдні України. Ще одна частина грузинів була переселена на українські землі за участь у повстанні Шаміля. Зараз грузини, як і азербайджанці, живуть в різних районах країни, багато їх в містах. Вони частково (від 37 до 53 %) визнають рідною мову своєї національності, але часто спілкуються російською.

Караїми, як доведено наукою про народонаселення, є корінними жителями Кримського півострова, прямими нащадками хозар. Караїзм є різновидом іудаїзму, що визнає тільки писаний Ветхий завіт і відкидає Талмуд. Караїмська віра була поширена в Хозарському каганаті. Були шановані караїми і при ханському дворі як освічені люди. Згодом караїми мігрували на західноукраїнські землі, засновуючи колонії у Львові, Луцьку, Галичі, Тисмениці, Жовкві, Самборі та інших містах. У Києві з XV ст. проживала караїмська колонія. Караїмам були притаманні общинні форми життя, де адміністративна, правова та релігійна влада поєднувались. Саме така форма соціальної організації дала змогу караїмам зберегти мову, культуру і традиції. Караїмська мова належить до кипчакської підгрупи групи тюркських мов і зберегла багато архаїчних форм. Караїми були сільськими жителями і їх побутова культура найтісніше пов'язана з сільськими господарством. Вони славляться як вправні городники, садівники, виноградарі, мають власну технологію консервування. Своєрідною є національна караїмська кухня та технологія приготування їжі, значні тюркські впливи спостерігаються в національному одязі, обрядах, фольклорі. Караїмські культові споруди в тій чи іншій формі збереглися в багатьох місцях їх компактного проживання. Відомі пам'ятки караїмської культури є в Євпаторії (кенаса або молитовний будинок), Феодосії (фонтан). Історичною пам'яткою караїмів є фортеця Чуфут-Кале. Зараз в Україні налічується 1,2 тис. караїмів, але тільки 6 % з них вважають рідною мовою своєї національності, що свідчить про кризову ситуацію з караїмським етносом, незважаючи на діяльність караїмської асоціації, що ставить за мету культурно-просвітницьку роботу та відродження національних традицій.

Кримчаки живуть переважно в великих містах Криму - Сімферополі, Севастополі, Керчі, Феодосії, їх походження остаточно не встановлене, національною мовою є тюркська, а релігією - іудаїзм.

Гагаузи - народ, який населяє південні райони України (переважно Буджак) та Молдови і налічує 31,9 тис.чол. Існують найрізноманітніші версії походження гагаузів: а) за болгарською версією це потомки православних болгар, які втратили під тиском турків рідну мову; б) за тюркською версією це народ, який походить від тюркомовних куман і

є нащадками турків-сельджуків; в) «кочова» теорія виводить їх родовід від печенігів та інших кочових тюркських народів, які населяли степову зону від Алтаю до Карпат, тобто прашурами гагаузів вважають половців чи печенігів. Половці залишили після себе самобутню культуру, відому по високих, насипаних в степу на місці поховань могилах, на яких встановлювались скульптури, часто максимально наближені до оригіналу, орієнтовані обличчям на схід. До XVII ст. ці кургани були невід'ємною частиною південного степового ландшафту. Печеніги були таборними кочовиками, племена яких становили постійну загрозу для Київської Русі. Однак остаточної версії походження гагаузів немає й досі. Гагаузи розмовляють тюркською мовою, яка не ідентична турецькій, але близька їй. Гагаузька мова склалася остаточно в XIV-XVII ст. у взаємодії тюркської, румунської, грецької та південно-східнослов'янських мов. Після втрати стародавньої писемності до 1957 р. гагаузи не мали власної писемності, коли на основі російської графіки був створений гагаузький алфавіт і розпочалось викладання гагаузької мови, яке швидко було припинене. З 90-х років XX ст. в деяких школах відновилось викладання гагаузької мови, створені численні етнографічні колективи. Матеріальна і духовна культура гагаузів близька до болгарської. Вони сповідують православ'я. Гагаузи давно стали осілим народом, який спеціалізується на вирощуванні зернових, винограду та на вівчарстві. У районах розселення гагаузів немає великих міст, переважають сільські поселення. Вважають рідною мовою своєї національності 71,5 % населення, що свідчить про значну національну свідомість і відродження національних традицій.

Албанці, які з'явилися в Україні одночасно з гагаузами, налічують 3,3 тис. чол. і більше половини з них спілкуються національною мовою. Проживають вони здебільшого в Бессарабії та в Запорізькій області в етнічно мішаних поселеннях, заснованих ще у XIX ст.

В Україні проживає багато народів колишнього СРСР, становлячи більш (узбеки, чуваші, мордва, литовці, латиші, казахи, чисельністю понад 5,0 тис. чол. кожен) чи менш чисельні громади. Більшість з них утворюють національні об'єднання, творчі етнографічні колективи, що дає можливість підтримувати національні традиції.

Регіональні особливості культури і побуту, народні пісні і танці, святкові гуляння (Різдво, Масляна, Івана Купала, весільний обряд і т.ін.) також виступають вагомим туристичним ресурсом, що характерно, зокрема, для Гуцульщини, Бойківщини, Полісся, Буковини. Серед основних **осередків традиційної культури** слід назвати Коломию, Косів, Рахів, (гуцульські ремесла і народне мистецтво), Космач (писанкарство), Кро-левець (художнє ткацтво), Боромля (лозоплетіння), Петриківка (худож-

ній розпис), Вашківці (музей майстра української народної творчості Г. Тараса), Дігтярі та Решетилівка (килимарство, вишиванка), Опішня (гончарство). Відродженим центром колись традиційних українських ярмарок стали Сорочинці. В окремих регіонах можна познайомитися з обрядами, звичаями, кухнею інших народів, що населяють Україну: кримських татар (АР Крим), болгар (Одещина), євреїв (Одещина, Київщина, Житомирщина), молдаван (Буковина, Одещина), румун (Закарпаття, Буковина), угорців, словаків (Закарпаття), поляків (Житомирщина, Львівщина), греків (Донеччина) та ін. Етнографічним особливостям регіонів України присвячені експозиції музеїв архітектури і побуту під відкритим небом, що у Львові (найстаріший), Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Києві, Чернівцях, Галичі, Черкасах, Корсунь-Шевченківському, Луцьку, Краснограді, Дніпропетровську, Коломиї, Сарнах.

Список посилань:

1. *Відейко М.Ю.* Трипільська цивілізація в праісторії Європи. // Перший Всесвітній конгрес «Трипільська цивілізація». Тез доп. - К., 2004, с. 10-13.
2. *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. - Л.: «Наука» ЛО, 1980.-280с.
3. Енциклопедія етнології. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. Ч. I, кн. II. - К., 2001. - 521 с.
4. Етнографія України: Навч. посібник /За ред. С.А.Макарука. - Львів: Світ, 1994.- 520с.
5. Культура і побут населення України: Навч. посібник / Укради. Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. та ін. - К.: Либідь. 1991. - 230 с.
6. *Маланюк С.* Нариси з історії нашої культури. - К.: АТ «Обереги», 1992. - 80 с.
7. *Наулко В.І.* Географічне розміщення народів в УРСР. Додаток до «Карті сучасного етнічного складу населення Української РСР. - К.: 1968. - 32 с.
8. Національні меншини в Україні. Інформаційно-бібліографічний покажчик. - К.: Видав, дім «Стилос», 2003. - 246 с.
9. *Огієнко І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. - К.: «Довіра», 1992. - 141 с.
10. *Пономарьов А.П.* Українська етнографія. Курс лекцій. - К., «Либідь», 1994.- 320с.
11. *Попович М.В.* Нарис історії культури України. - К. «АркЕК»,1999. -728 с.
12. *Савчук Б.* Українська етнологія. - Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. - 560 с.
13. Статистичний щорічник України за 2002 рік. - К.: Вид «Консультант», 2003. - 610 с.
14. Статистичний бюллетень «Туризм в Україні» - 2002 - К., Держтурадміністрація України. - 41 с.
15. Українознавство: Посібник/Уклад.: В.Я. Мацюк, В.Г. Пугач. - К.: Зодіак-ЕКО, 1994. - 399 с.

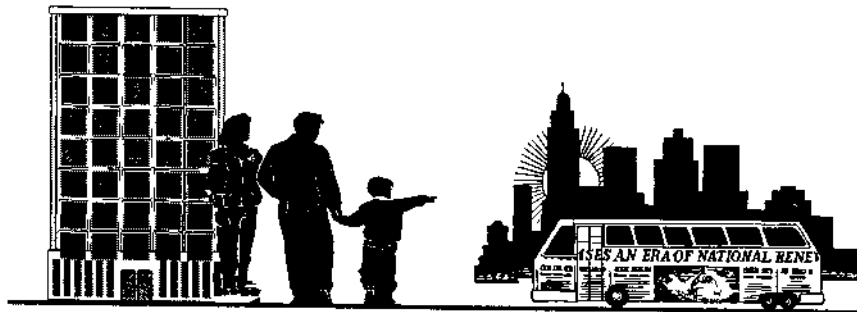
ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте своє визначення поняття «культура». Порівняйте його з визначенням ЮНЕСКО. Обґрунтуйте дефініцію «культура».
2. Якими є функції культури в сучасному суспільстві?
3. Розкрийте поняття «традиційна (етнічна) культура».
4. Назвіть етапи розвитку української культури. Обґрунтуйте систему часових зрізів, запропонованих для аналізу розвитку української культури.
5. За якими критеріями і принципами побудоване пропонуване етнокультурне районування України?
6. Назвіть і покажіть на карті етнокультурні регіони України.
7. Дайте характеристику етнокультурних особливостей Середньої Наддніпрянщини.
8. Поясніть особливості етнокультурного районування Півдня України.
9. Які найчисельніші етноси, що проживають на території України, Ви знаєте?
10. Поясніть етнокультурну мозаїчність Закарпаття і Галичини.
11. Поясніть етнокультурну мозаїчність Криму.
12. Які етнокультурні особливості властиві кримсько-татарському народу? Які пам'ятки традиційної культури цього народу Ви можете назвати?
13. Назвіть спільні і відмінні риси в традиційній культурі українського і польського народів.
14. Розкрийте особливості єврейської традиційної культури. Назвіть пам'ятки єврейської культури на території України.
15. Проілюструйте конкретними прикладами взаємовплив традиційної культури українського та західноєвропейських народів.

III. ІНФРАСТРУКТУРНІ УМОВИ ВИКОРИСТАННЯ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ

1. Розвиток сфери гостинності
2. Санаторно-курортне господарство
3. Транспорт і транспортна інфраструктура
4. Туристичні підприємства

Розвиток сфери гостинності

Гостинність, або створення приязної для гостя-подорожнього атмосфери перебування в новому й незнайомому місці, притаманна побутовій культурі українського народу. Створення спеціалізованої мережі з надання послуг гостинності (харчування, розміщення, за необхідності - надання медичної допомоги тощо) пов'язане з виникненням масового попиту, тобто з помітним збільшенням потоків подорожуючих. На початковому етапі такі потоки були представлені передусім прочанами, які прибували до Києво-Печерської лаври. Тому при лаврі ще з часів прп Феодосія діяла «странноприимница», а згодом і готель для більш заможних прочан.

Подальший розвиток готельної справи корелює з Індустріалізацією, для якої характерним було зростання міських поселень і поширення міського способу життя (урбанізація), розвиток транспорту і перш за все залізничного, який значно скоротив час перебування в дорозі, спростив подорожування та зробив його більш комфортним і дешевим, тобто доступнішим для різних верств населення. Такі зміни в стилі життя обумовили й зміни в стилі проведення вільного часу, стимулюючи подорожування «заради власного задоволення або розширення культурного кругозору» (так Вебстерський словник англійської мови тлумачив на початку XIX ст нове слово «іоипзі»).

Розвиток масового туризму в Європі в середині XIX ст і його пізніше поширення на терени України стимулювало розвиток тут готельної справи [2]. В першу чергу розвивалась мережа готелів в м Києві, який був відомий в Російській Імперії та в Європі не тільки своїми святинями, а й як історико-культурний центр. На західноукраїнських землях розвиненою готельною мережею вирізнявся Львів. Згодом розвиток залізниць сприяв будівництву готелів і в інших містах України (в Одесі, Харкові, Ялті).

Протягом XX ст готельна справа розвивалась відповідно до суспільних вимог. Сучасних рис вона почала набувати в нашій країні з середини 50-х років XX ст, коли за часів «відлиги» СРСР розпочав активно

долучатися до міжнародного туризму та розвивати внутрішній туризм. Участь в міжнародному туризмі забезпечував «Інтурист» (пізніше - Всесоюзне акціонерне товариство, підпорядковане управлінню з іноземного туризму при Раді Міністрів СРСР) та Бюро міжнародного молодіжного туризму (БММТ «Супутник», підпорядковане ЦК ВЛКСМ. Розквіт міжнародного туризму в СРСР і в Україні зокрема припав на 70-ті-початок 80-х років ХХ ст. Маршрутами для іноземних туристів були охоплені всі обласні центри України, міста з визначними пам'ятками історії та культури, курорти та заповідні угіддя. Для прийому та обслуговування іноземних туристів була сформована мережа готелів марки «Інтурист». До неї входили готелі «Інтурист», «Україна», «Либідь», «Братислава», «Русь» у Києві; «Жорж», «Дністер» у Львові; «Красная», «Чорне море» в Одесі; «Ореанда», «Таврида», «Ялта-Інтурист» в Ялті, а також готелі в Ужгороді, Чернівцях, Харкові, Запоріжжі, Полтаві, Херсоні. Це були найбільш висококласні готелі, які вирізняла висока якість обслуговування, що дозволяє певною мірою говорити про формування готельної мережі марки «Інтурист», яка налічувала в Україні понад 10 тис. місць. Мережа ця була складовою єдиної всесоюзної системи, яка забезпечувала прийом та обслуговування в межах єдиної держави СРСР понад 55 тис. іноземних туристів та охоплювала своїми маршрутами 135 міст в усіх союзних республіках.

В сегменті міжнародного молодіжного туризму успішно працював член БІТЕЖ (Міжнародне бюро туризму й обмінів молоді) БММТ «Супутник», який також мав власну, порівняно незначну, мережу підприємств гостинності різного типу (готелі, молодіжні табори та центри) в усіх визначних туристичних центрах України. Ці готелі за класом обслуговування були дещо нижчі, оскільки розраховані на молодіжного споживача. «Супутник» провадив також значну роботу з залучення молоді до внутрішнього туризму, пропагуючи туризм не тільки як активний вид проведення дозвілля, а й як форму патріотичного виховання молоді. [2, с. 97-105].

Розвитком внутрішнього туризму опікувалась Українська республіканська рада по туризму та екскурсіях ВЦРПС. Підйом масового туристичного руху в країні розпочався наприкінці 60-х років, але його розквіт також прийшовся на 70-ті роки ХХ ст. В цей час активно розбудовується матеріально-технічна база внутрішнього туризму, яка з 1970 по 1983 р. зросла у 2,5 рази і становила 156 об'єктів проти 58, в тому числі 25 готелів, 75 турбаз, 4 туркомплекси, 11 притулків, 6 кемпінгів та ін. [2, с. 91]. Ці об'єкти були основою розвитку масового, соціального за сутністю, внутрішнього туризму і мали за мету пропаганду туризму як активного способу проведення дозвілля. Основним напрямком внутрішнього туризму були культурно-просвітницький (екскурсійний) та спортивно-

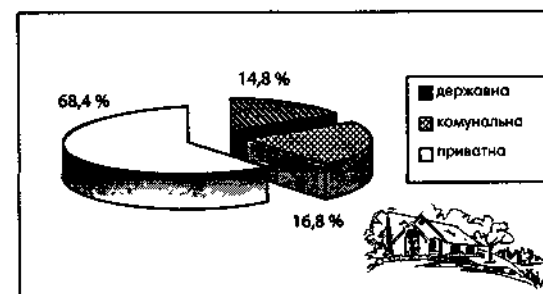
оздоровчий, а розвинена система маршрутів охоплювала практично всі мальовничі куточки країни.

Крім власне туристичного руху, який забезпечувався підприємствами гостинності різного типу (туристичні готелі, бази, притулки, кемпінги, мотелі тощо), діяла мережа комунальних готелів, підпорядкована Міністерству житлово-комунального господарства УРСР. Інші міністерства та відомства також мали власну готельну мережу (особливо значною вона була у міністерств сільського господарства, машинобудування, енергетики, оборони та ін.).

Таким чином, в Україні на початок 90-х років працювали кілька спеціалізованих готельних мереж, кожна з власним стандартом обслуговування, розрахованим на відповідний контингент споживачів.

За часів Незалежності готельне господарство України, перебудовуючись на ринкових засадах, зазнало значних структурних змін, які торкнулися всіх сторнів функціонування галузі і перш за все організаційно-управлінської структури. У 1990 р. було ліквідоване Міністерство житлово-комунального господарства, якому підпорядковувались комунальні готелі, і вони були передані в управління місцевим органам влади. Змін зазнала й існуюча паралельно відомча готельна мережа, приналежна численним міністерствам та установам.

Процеси приватизації в готельному господарстві призвели до докорінної зміни форм власності (мал. 3.1). Зараз більшість підприємств є колективною (акціоною) власністю, біля 5% припадає на приватні готелі, а решта - комунальна та державна власність.

Мал. 3.1 – Структура готельного господарства України за формами власності

Разом із зміною форм власності відбулась перебудова діяльності, що позначилось скороченням основних виробничих показників (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1 – Динаміка основних виробничих показників готельного господарства України

Показники	1992 р.	1997 р.	2002 р.	2005 р.
Кількість готелів, од.	1654	1375	1254	1232
Одноразова місткість, тис. місць	157,4	119,8	103,8	106,0
Середній рівень завантаженості %	47,0	21,5	26,0	33,0

Слід зауважити, що готельна справа протягом всієї історії свого формування діяла в конкурентних ринкових умовах, які потребували постійного оновлення матеріально-технічної бази, технологій обслуговування, підвищення якості послуг, враховувала різноманітність попиту, була спеціалізованою відповідно до соціального стану та купівельної спроможності населення, забезпечуючи той рівень комфорту, який міг собі дозволити подорожуючий. Тому підприємства, що надають послуги гостинності, постійно урізноманітнювались - нові типи підприємств з'являлись і з'являються відповідно до урізноманітнення попиту. В той же час конкуренція стимулювала впровадження інновацій (достатньо згадати, що перші ліфти, телефони та сантехнічне облаштування з'явилися саме в готелях), сприяла диференціації номерного фонду та готелів, що, зрештою, оформилось в офіційно визнану систему сертифікації готелів і готельних послуг. Архітектура готелів, організація їх внутрішнього простору також відображали наявну диференціацію. Диференціація підприємств, що надають послуги гостинності, за рівнем комфортності та якістю обслуговування просторово закріплена тяжінням висококласних підприємств до центрів поселень або курортів. Готелі як і адміністративні будівлі є неодмінною планувальною складовою адміністративного центру будь-якого міста, здебільшого вирізняючись своїми специфічними архітектурними особливостями з-поміж оточуючої забудови.

Соціалістична економічна система «розбестила» готельне господарство, незважаючи на те, що воно діяло на госпрозрахункових засадах (тобто засадах самоокупності), значною мірою надаючи дотації та різні позики, особливо для розвитку спеціалізованої мережі. Тому входження у ринкові умови болісно позначилось на стані готельного господарства.

Скорочення виробничих потужностей та чисельності зайнятих стало наслідком невідповідності діючої мережі вимогам ринку. Готельне господарство країни найактивніше формувалось протягом 60-80-х років ХХ ст. і було розраховане переважно на забезпечення масового

внутрішнього туристичного потоку, обслуговування якого не передбачало високих стандартів. Цим був обумовлений і вибір проектів, які не відповідали міжнародним вимогам, і діючі нормативи обслуговування, далекі від світової та європейської практики. Застарілі й зношені основні фонди тягарем лягли на собівартість готельної послуги. На зростання цін вплинула також низька продуктивність праці в готельному господарстві, обумовлена недостатньою увагою до технічного й технологічного забезпечення умов праці, а низька кваліфікація персоналу компенсувалася його надмірною кількістю. Ці недоліки призвели до того, що готельне господарство за співвідношенням ціна/якість практично втратило свої конкурентні ринкові позиції.

Сьогодні в Україні прийом та розміщення туристів здійснюють готелі різного типу, мотелі, заклади лікування (санаторії, пансіонати з лікуванням, санаторії-профілакторії) та відпочинку (будинки, бази відпочинку, пансіонати, туристичні бази), спеціалізовані установи (кемпінги, молодіжні табори відпочинку та центри, транспортні засоби розміщення), приватні засоби розміщення (апартаменти у приватному чи арендованому житловому фонді).

Україна за рівнем розвитку готельної мережі в п'ять разів відстає від середніх по Європі показників, майже втричі - від країн Центральної Європи, і дещо перевищує показники, середні для СНД (таблиця 3.2).

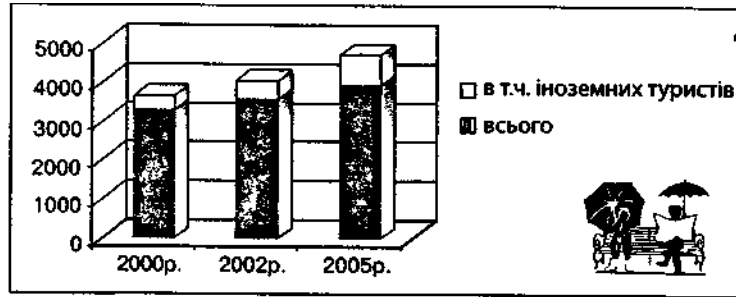
Готелі надають більше половини обсягу послуг розміщення іноземним

Таблиця 3.2 – Порівняльна характеристика розвитку готельної мережі

Регион	Середня місткість номеру, к-ть ліжок	Індекс локалізації готельної бази, I _г
Європейський	2,0	1,0
Центральноєвропейський	2,08	0,64
СНД	2,01	0,18
Україна	2,08	0,23

туристам, в той час як внутрішні туристи користуються послугами більш дешевих або соціалізованих (наприклад, за рахунок фонду соціального страхування) підприємств індустрії туризму, (мал. 3.2). Тому обсяги діяльності з надання послуг розміщення розподіляються практично рівномірно між підприємствами та установами різного типу, а перерозподіл визначається типом та призначенням підприємства, його місцем розташування. Так, основна маса туристів, що прибувають у м. Київ, роз-

міщуються в готелях, а туристи, що прибувають на відпочинок до Криму в більшій мірі використовують заклади відпочинку та приватне житло. В той же час позначилась тенденція до збільшення попиту внутрішніх туристів на розміщення у готелях та аналогічних закладах і зменшення використання приватних некатегоризованих закладів розміщення.

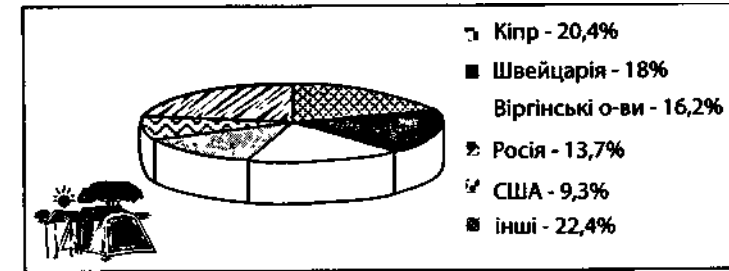

Мал. 3.2 – Динаміка та структура надання послуг розміщення туристам в Україні, тис. осіб

Найбільшим попитом користуються готелі м. Києва, АР Крим, Одеської, Дніпропетровської, Львівської областей. В цілому ж завантаженість готелів залишається невисокою, що свідчить про низьку рентабельність їх роботи, незважаючи на заходи, що провадяться. Порівняно з початком перебудовчих процесів (таблиця 3.1) цей показник скоротився майже вдвічі. Найменша завантаженість у минулому відзначена в готелях Житомирської, Херсонської, Миколаївської та Сумської областей (13-17 %), а найбільша -ум. Києві (68 %). Завантаженість готелів м. Києва майже вдвічі перевищує середні по країні показники, що свідчить не тільки про туристичну популярність столиці, а й про значні зрушення в бік зростання якісних характеристик її готельної бази. Однак, незважаючи на певні зрушення, діюча мережа готельного господарства ще не відповідає вимогам міжнародних стандартів. Особливо це стосується сучасних засобів зв'язку та комунікацій, обладнання конференц-залів та бізнес-центрів тощо.

Потреби міжнародного туризму та зростання вимог внутрішнього ринку стимулювали подальшу реструктуризацію галузі, яка відбувається на основі техніко-технологічної перебудови процесу обслуговування туристів (новітні технічні засоби, які підвищили фондоозброєність праці в галузі, комп'ютеризація та використання розподільчих мереж, які розширили ринкові можливості підприємств тощо), що має за мету підвищення якості обслуговування відповідно до європейських стандартів.

В першу чергу структурні зрушення торкнулися матеріально-технічної бази галузі, її оновлення шляхом реконструкції діючих та будівництва нових об'єктів. Незважаючи на нестабільну ситуацію з інвестуванням та освоєнням капіталовкладень у розбудову готельної та санаторно-курортної бази, помітна позитивна тенденція до зростання обсягів виконаних робіт.

Мал. 3.3 – Основні зарубіжні інвестори в розбудові інфраструктури гостинності

Стабільно високими є обсяги ведення робіт з розбудови матеріально-технічної бази готельного господарства Києва та Криму, Закарпатської, Львівської, Одеської, Хмельницької областей, поживаються діяльність в Харківській, Донецькій, Вінницькій областях. В той же час слід відзначити недостатність фінансування даної сфери, а пошуки та залучення іноземних інвесторів наражаються на недосконалість діючої законодавчої бази та повільну організаційно-управлінську перебудову діяльності самого готельного господарства з пошуку джерел інвестування, що обмежує його ринкові можливості.

Скорочення кількості готельних підприємств та їх місткості (на 21 % за той же період) відбувається паралельно з підвищенням комфортності - старі і нерентабельні готелі закриваються, низько комфортабельні номери багатомісного розміщення реконструюються і переобладнуються відповідно до діючих стандартів якості та сертифікації готелів України. Впроваджена державна Система сертифікації України УкрСЕПРО передбачає добровільну сертифікацію готельних послуг відповідно до діючих законодавчих та нормативно-правових документів, що сприяє підвищенню комфортності проживання та якості обслуговування туристів. Оцінка комфортності та якості обслуговування в готелях України визначена за європейською системою «зірок» - від 1* до 5*. Основу готельного господарства країни становлять 2-3-«зіркові» готелі при зростаючій, хоча і досить повільно, чисельності готелів високого класу (4-5-«зіркових»). Виникають нові типи підприємств (готельно-офісні центри), збільшується

чисельність спеціалізованих закладів гостинності (мотелів, кемпінгів та інших), передбачається створення мережі з 15-20 тисяч малих готелів на базі сільських приватних будинків.

Ринкові позиції та конкурентоспроможність готелів країни можуть зрости за рахунок створення національних готельних мереж та долучення до транснаціональних готельних груп. Слід зауважити, що створені за радянські часи системи обслуговування іноземних туристів у готелях марки ВАТ«Інтурист», БММТ«Супутник», по суті, являли на той час аналоги готельних мереж із власним стандартом обслуговування, розрахованим на відповідний контингент туристів. На обслуговування певного ринкового сегменту може бути спрямований вже значно розпорошений досвід туристичних підприємств Ради профспілок України з обслуговування екологічно спрямованих видів туризму, хоча їх матеріально-технічна база потребує докорінного оновлення. Саме ця мережа готелів під марою «Турист» ЗАО «Укрпрофтур» розглядається як одна з небагатьох формально діючих на сьогодні національних готельних мереж, хоча крім марки їх не об'єднує жодна з вимог, що є обов'язковими при створенні подібних структур [1]. Почала формуватися мережа готелів високого класу, з'єднана єдиним інвестором: «Прем'єр-Палас» (Київ) - «Ореанда» (Ялта) - Дністр» (Львів) - «Стар» (Мукачево) - Лондонська (Одеса).

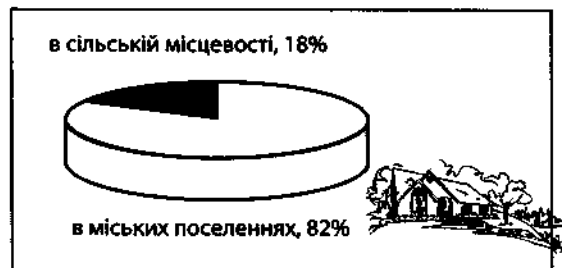
Поряд із готельними мережами високого класу започаткована мережа молодіжних готелів (хостелів), спрямована на обслуговування не тільки молоді, а й інших категорій споживачів із обмеженим статком і великим бажанням подорожувати. Костели - це не тільки здешевлене проживання (в середньому від \$4 до \$25 за добу), а й різноманітні програми відпочинку, заходи активного туризму, спрямовані на виконання туризмом його основної культурно-просвітницької і рекреаційної функції. Такі здешевлені молодіжні заклади розміщення, об'єднані в мережу з єдиним стандартом, мають майже сто років історії, і з самого початку були спрямовані на те, щоб дати можливість подорожувати малозабезпеченим верствам населення, економлячи на проживанні. В Україні Всеукраїнська молодіжна хостел асоціація створена у 2003 р. Вона приєдналась до Всесвітньої мережі молодіжних готелів (хостелів) «Hosteling International», яка об'єднує 96 національних хостел-асоціацій і налічує 7 тис. хостелів. За час існування відкриті 5 хостелів: три у Львові («Банківська Академія», «Перлина», «На Архи-пенка»), по одному в Ужгороді («Світанок») та Балаклаві («Балаклава»). Середня вартість проживання в них коливається від 4 до 7 ЕДЖ Протягом 2005 р. планується розширити мережу ще на 12 хостелів, а до 2010 р довести їх чисельність в країні до 40.

Тобто, створення національних готельних мереж на ринкових засадах і оновленій законодавчо-правовій, матеріально-технічній та організаційно-управлінській основі є нагальною проблемою сьогодення. Створена нещодавно на основі підприємств колишньої системи «Інтурист» Державна акціонерна компанія «Україна туристична» саме має за мету формування вітчизняних готельних мереж. До компанії увійшли підприємства колишньої мережі «Інтурист» 16 адміністративних областей та АР Крим.

Досвід входження українських готелей до міжнародних готельних мереж поки що досить обмежений: готель «Одеса» розірвав стосунки з міжнародною мережею Кемпінські, в той же час готельна мережа Redisson розпочала будівництво, мережі Marriott та Holiday Inn провадять активні дослідження українського ринку, а готельна мережа Асог збирається фінансувати будівництво у Києві готелю марки «Novotel», зацікавленість виявили інші європейські та близькосхідні партнери.

Таким чином, реструктуризація готельного господарства проявляється у зростаючій сегментованості готельного ринку як на шляху нарощування висококласної пропозиції, так і соціалізації готельних послуг (молодіжні гостели). Крім того, у реструктуризації готельного господарства країни можна визначити як провідні два «зустрічні» процеси: з одного боку, відбувається реконструкція та будівництво нових готелів та перерозподіл підприємств розміщення різного типу, а з іншого - скорочення діючої мережі. Дія цих процесів дозволяє робити висновок про територіальну концентрацію готельного господарства в туристичних центрах та курортних зонах. Найбільш популярними туристичними центрами країни залишаються Київ, Ялта, Одеса, Львів, зростає популярність Дніпропетровська та Донецька.

У розміщенні підприємств сфери гостинності країни помітною залишається значна диспропорція між міською та сільською місцевістю (мал. 3.4). В той час як кількість підприємств розміщення в містах зростає, в

Мал. 3.4 – Розподіл засобів розміщення за поселеннями різного типу

сільській місцевості вона зменшується і, відповідно, зростає розрив між містами та сільською місцевістю по всіх параметрах даної сфери. Зрозуміло, що ні кількісної відповідності, ні структурної ідентичності дані мережі мати не можуть, але зростаючий розрив між ними говорить про недостатність зусиль державної туристичної політики з підтримки місцевих ініціатив розвитку туризму і відповідного зростання різноманітності пропозиції послуг гостинності.

Високим рівнем розвитку готельної мережі вирізняються м. Київ, АР Крим (міста Південного узбережжя та Севастополь), Одеська, Волинська, Закарпатська області. Найнижчі показники мають Кіровоградська та Луганська області (таблиця 3.3). Більшість областей мають середній рівень розвитку.

З метою зменшення наявних диспропорцій слід перш за все провести комплексні геомаркетингові дослідження попиту та наявної пропозиції на їх структурну відповідність за ринковими параметрами (наявність та комфортність підприємств, їх рентабельність, характер клієнтури та ритмічність завантаженості, цінова політика та маркетингова стратегія тощо), що дозволить визначитись з пріоритетністю ринків. Структурні зміни потребують впровадження уніфікованих технологій, комплексної автоматизації технологічних процесів задля застосування якісно нової політики «готельної марки» на ринку послуг гостинності.

Входженню України до міжнародної системи готельного бізнесу сприятиме подальше вдосконалення нормативно-правової бази, впровадження міжнародних стандартів та документів, сертифікації та ліцензування послуг, розширення типологічної структури підприємств, що надають послуги розміщення, шляхом реконструкції та будівництва як за рахунок власних коштів, так і з залученням інвестицій, в тому числі й іноземних.

Розширення та урізноманітнення матеріальної бази готельного господарства повинно ущільнити ринок пропозиції, з одного боку, за рахунок розбудови мережі висококласних 4-5-«зіркових» готелів в основних центрах концентрації туристичного попиту, а з іншого, за рахунок розвитку малих приватних готелів сімейного типу в сільській місцевості, що дозволить долучити до туристичного ринку практично безмежні ресурси сільської місцевості, особливо в екологічно спрямованих видах туристичної діяльності. Таким чином можна підняти загальний рівень розвитку гостинності, розширити номенклатуру пропозиції та урізноманітнити готельний продукт (в тому числі шляхом гнучкої цінової політики) та забезпечити країні конкурентні позиції на провідних субрегіональних та видових ринках готельних послуг.

Таблиця 3.3 – Основні показники розвитку готельного господарства України
[за даними Держкомстата України, 2005р.]

Адміністративна одиниця	Кількість закладів розміщення, од.	Одноразова місткість закладів розміщення, місць	Доходи від експлуатації закладів розміщення, тис.грн.
АР Крим	78	12710	125977,4
Вінницька	25	1519	7564,7
Волинська	26	1961	12754,9
Дніпропетровська	106	11658	64733,6
Донецька	69	5457	67516,1
Житомирська	31	1752	5974,3
Закарпатська	38	3152	16587,4
Запорізька	40	2696	24342,7
Івано-Франківська	33	2092	13657,7
Київська	39	2447	23238,5
Кіровоградська	17	1066	5717,6
Луганська	56	3807	10619,0
Львівська	100	8701	62869,8
Миколаївська	30	1486	12163,9
Одеська	79	6619	76472,3
Полтавська	45	2571	13164,2
Рівненська	22	2519	18756,2
Сумська	44	2054	7068,5
Тернопільська	29	3082	8519,6
Харківська	51	3467	30566,8
Херсонська	34	2186	8092,2
Хмельницька	22	1352	7618,4
Черкаська	36	2139	11852,4
Чернівецька	12	1398	7007,5
Чернігівська	51	2095	7001,6
м. Київ	109	14757	472935,0
м. Севастополь	10	1305	12890,3
Україна всього	1232	106048	1136662,6

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте етапи формування готельної справи в Україні.
2. Які риси організації готельної справи притаманні етапу розвитку масового туризму 60-70-х років ХХ ст.?
3. Як відбувалась перебудова готельного господарства країни на ринкові засади?
4. Дайте характеристику сучасного стану готельної справи в країні.
5. Якими чинниками викликані регіональні відміни в розвитку готельної мережі України?

ЗАВДАННЯ

1. На основі даних таблиці 3.3 визначте регіональні відміни в діяльності готельного господарства країни. Проаналізуйте їх і зробіть висновки.

Санаторно-курортне господарство

В Україні санаторно-курортна справа найактивніше почала розбудовуватися у XIX ст. З цього часу відомі кліматичні курорти Південного узбережжя Криму, бальнеологічні курорти Передкарпаття та Закарпаття, Поділля, Полтавщини, грязеві курорти Криму та Одещини, які зазнали особливого розвитку у XX ст.

Курорт - це законодавче визначена територія з чіткими межами, спеціалізована на наданні послуг лікування, оздоровлення та профілактики захворювань відповідно до наявних ресурсів, які експлуатуються спеціально підготовленим персоналом на відповідно облаштованій матеріально-технічній базі. Тобто, підставою для визначення території як курорту є наявність природних лікувальних ресурсів, необхідної інфраструктури для їх експлуатації та організації лікувально-профілактичної діяльності. Означене формує курорт як спеціалізовану рекреаційну територію, якій наданий відповідний статус.

Курорти за унікальністю та цінністю природно-лікувальних ресурсів і рівнем облаштованості поділяють на курорти державного та місцевого значення. Властивості природно-лікувальних ресурсів визначають медичний профіль (спеціалізацію) курортів. За спеціалізацією курорти поділяються на курорти загального призначення та спеціалізовані для лікування конкретних захворювань. Відповідно до медичних показань курорти поділяють на ті, що лікують захворювання органів кровообігу, травлення, дихальних шляхів, опорно-рухового апарату, нервової системи, обміну речовин, урологічні, дермато- та гінекологічні. Термін лікування залежить від характеру захворювання і його складності та типу курорту і варіює від 24 днів (для найбільш поширених захворювань) до 30 (легеневі хвороби), 45 та більше днів (посттравматичне лікування хребта). Курортний режим зазвичай жорстко регламентований специфікою лікування і послаблюється лише за амбулаторно-курсовочними варіантами профілактики захворювань.

За характером провідних лікувальних факторів курорти поділяють на:

- 1) *бальнеологічні*, де провідним лікувальним фактором є використання природних мінеральних вод;
- 2) *грязеві* (застосування в якості основного лікувального засобу лікувальних грязей);
- 3) *кліматичні*, де основним лікувально-профілактичним засобом є клімат.

Курортний комплекс є поєднанням декількох видів природних ресурсів і дуже рідко якогось одного. На курортах провадиться переважно комплексне лікування з задіянням всіх наявних ресурсів.

Мінеральні води використовують наружно у вигляді ванн різної температури та тривалості (переважно сірко-водневі води з концентрацією сірководню не менше 50 мг/л, вуглецеві соляні, соляно-лужні тощо) та для пиття в різних дозах при лікуванні захворювань кишковика, печінки, порушеннях обміну речовин.

Грязеві курорти використовують мулові грязі, які утворюються на дні лиманів та солоних озер, вулканічні, що є наслідком дії рідких та газоподібних продуктів грязевих вулканів, сапропелеві або мули стоячих прісних озер та торф'яні грязі, що утворюються на болотах. Грязі є сильнодіючими лікувальними заходами, які супроводжуються значним навантаженням на людський організм. Лікувальні грязі діють на нервові рецептори шкіри і мають найбільше показань при лікуванні суглобів, кісток, хребта, а також периферійної та центральної нервової системи, судинних захворювань.

Кліматичні курорти мають найсприятливіші умови для використання всіх видів кліматотерапії та кліматопротекції: аеро-, геліо, таласо- та кінезотерапії, ландшафтотерапії тощо. Кліматотерапія є методом профілактики та оздоровлення, який полягає у використанні метеофакторів і особливостей впливу клімату певної місцевості на організм людини задля стимулювання її біологічних зв'язків з довкіллям, стимулюючи адаптивний механізм (кліматоконтрастні переміщення) або дозуючи кліматичні впливи (таблиця 3.4).

Таблиця 3.4 – Співвідношення значень параметрів метеоелементів та суб'єктивних відчуттів комфортності [1]

Суб'єктивні відчуття	Температура повітря, °C	Вологість повітря, %	Швидкість вітру, м/сек.
Холодно, дискомфортно	Нижче 15	Вище 80	Більше 7
Прохолодно, субкомфортно	15-20	60-80	До 5-7

Продовження табл 3.4

Суб'єктивні відчуття	Температура повітря, °С	Вологість повітря, %	Швидкість вітру, м/сек.
Комфортно	20-25	30-60	До 1-4
Субкомфортно, жарко	26-30	60-80	До 5-7
Дисконфортно, сухо й жарко	Вище 30	30-60	Менше 4
Дисконфортно, волого й жарко	Вище 30	Вище 80	Менше 7

Кліматичні курорти знаходяться в різних кліматичних і ландшафтних зонах, їх умови по-різному впливають на організм людини, утворюючи фон, який сприяє найбільш ефективному запровадженню спеціальних кліматичних та лікувальних курортних процедур. Розрізняють курорти приморські, гірські, рівнинні тощо. Найпоширенішим видом курортів, що найактивніше розвиваються протягом другої половини ХХ ст., є приморські.

Приморські курорти мають загальну профілактичну й рекреаційну дію на організм людини. Наведені (таблиця 3.4) дані розраховані на приморську рекреацію здорової людини, що не має спеціальних медичних обмежень. Протипоказання для хворих людей пов'язані з переохолодженням чи, навпаки, перегрівом, що особливо небезпечно для людей з серцево-судинними захворюваннями. Переохолодження справляє негативний вплив особливо на хворих невротами, церебральним атеросклерозом, а сонячні ванни обмежені для хворих на туберкульоз, зло- та доброякісні пухлини, гіпертонію та стенокардію, ендокринопатію. Обмеження стосуються не тільки застосування аеро- та геліотерапії, а також і таласотерапії. Протипоказаннями для купання є ревматичні, урологічні захворювання, ішемічна хвороба серця, епілепсія. Тобто, температурні межі кліматопродур для хворих з найпоширенішими хронічними захворюваннями знаходяться в межах зони комфорту або у верхньої межі прохолодного субкомфорту чи у нижньої межі жаркого субкомфорту, що визначає вибір курортів та сезонів для кліматолікування на приморських курортах.

Використання мікрокліматичних особливостей застосовується в спелеотерапії, що є методом лікування шляхом тривалого перебування в умовах мікроклімату карстових та інших печер, соляних копалень, шахт, гротів, які мають постійну температуру та тиск, газовий та іонний склад повітря, аерозолі певних солей та інші властивості, що справляють позитивний вплив на людський організм, стимулюючи функції дихання та кровообігу, мають протизапальну та спазмолітичну дію тощо.

Курорти охоплюють нині всі частини світу, утворюючи практично світову курортну мережу. Пропозиція курортних послуг дуже широка і стосується відпочинку та рекреації, оздоровлення, профілактики та лікування. Сучасні курорти облаштовані як спеціальними лікувальними закладами санаторного типу, так і спеціалізованими закладами розміщення (лікувальні готелі), а також іншими закладами розміщення та підприємствами індустрії туризму і широко використовуються в туристичному процесі на різних рівнях його організації.. Завдяки комплексності розвитку та можливостям урізноманітнювати власний ринковий продукт та форми обслуговування, курорти формуються як територіальні ринки певного ієрархічного рівня, виступають ядрами геопросторової організації туризму міжрегіонального, регіонального, субрегіонального, національного та місцевого рівнів.

Україна має найбільші й найрізноманітніші в Центральній Європі запаси ресурсів для розвитку санаторно-курортного лікування. Послуги санаторно-курортних закладів в Україні становлять майже 40 % від загального обсягу діяльності галузі туризму.

Ресурсна база представлена такими бальнеологічними типами мінеральних вод: вуглекислі (Закарпаття), радонові (Вінницька, Черкаська області), сульфідні (Львівщина, Закарпаття, Крим), залізні (Донбас), бромні, йодо-бромні та йодні (Причорномор'я), кремністі (Харківщина), води з підвищеним вмістом органічних речовин типу «Нафтуся» (Львівська, Хмельницька області), води без специфічних компонентів (Харківська, Полтавська, Одеська області). Грязеві курорти використовують торфові, мулові, сапропелеві грязі, значні поклади яких є в озерах та лиманах Криму, Одеської, Херсонської, Запорізької областей. Кліматичні курорти охоплюють як узбережжя Чорного та Азовського морів, так і унікальні ландшафти практично по всій країні. Відомі спелеокурорти в соляних шахтах Донбасу та Закарпаття.

Санаторно-курортна справа в Україні спирається на діючий Закон України «Про курорти», прийнятий у жовтні 2000 р., та відповідну нормативно-правову базу, які регламентують діяльність даної сфери, економне та раціональне використання природних лікувальних ресурсів та їх охорону забезпечуючи доступність санаторно-курортного лікування для всіх громадян, і в першу чергу для інвалідів, ветеранів війни і праці, учасників бойових дій, громадян, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, дітей, хворих на туберкульоз тощо.

В Україні протягом ХХ ст. система санаторно-курортних закладів розвивалась в межах державної системи охорони здоров'я, її послуги були соціально орієнтованими і достатньо дешевими для громадян

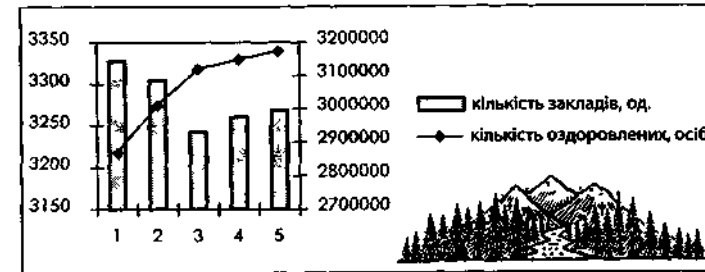
(за рахунок фонду соціального страхування та інших джерел фінансування). Але недостатньо розвинена матеріально-технічна база галузі, її низька пропускна спроможність і застаріле обладнання, навіть при високій кваліфікації персоналу і досконалості методик профілактики та лікування, робила санаторно-курортні заклади важкодоступними для більшості населення. Тому в період розвитку масового туризму в країні (60-80-ті роки ХХ ст.) курорти, особливо кліматичні, заповнювались неорганізованими відпочиваючими, які користувались переважно приватним житлом. Така традиція масової рекреації сформувала в основних курортно-рекреаційних зонах достатньо розвинений ринок пропозиції послуг розміщення на основі приватного житла.

В ринкових умовах сьогодення санаторно-курортна справа України зазнає структурних змін. В першу чергу вони торкнулися організаційно-управлінських засад: зростаюча комерціалізація діяльності, вихід на ринок санаторно-курортної пропозиції, подальша сегментація даного ринку відповідно до змін попиту обумовили зміну форм власності (зокрема, розширилась колективна та приватна складові) та управлінської структури.

Мережа оздоровчих закладів країни (2004 р.) налічує 3268 санаторно-курортних закладів всіх форм перебування загальною місткістю цілорічного використання 145,4 тис. ліжок (з можливістю збільшення в сезон максимального завантаження майже до 500 тис. ліжок), з них понад 95 % - це заклади тривалого перебування, розраховані на санаторне лікування, профілактику та відпочинок. До мережі входять санаторії (14 %, з них майже 40 % - дитячі), санаторії-профілакторії (10 %), пансіонати з лікуванням (2 %), бальнеологічні та грязеві лікарні (8 %), курортні поліклініки (1 %), будинки, пансіонати та бази відпочинку (65 %). Більшість оздоровчих закладів становлять різноманітні заклади відпочинку переважно сезонної дії, розраховані на відпочинок протягом відпустки, але за кількістю оздоровлених (34 %) вони поступаються санаторіям (39 %), які працюють цілорічне.

Останніми роками на ринку санаторно-курортної пропозиції позначилась цікава тенденція: загальна чисельність закладів зменшується, а чисельність осіб, які оздоровилися, зростає (мал. 3.5), що частково можна пояснити скороченням терміну відпочинку в середньому до двох тижнів.

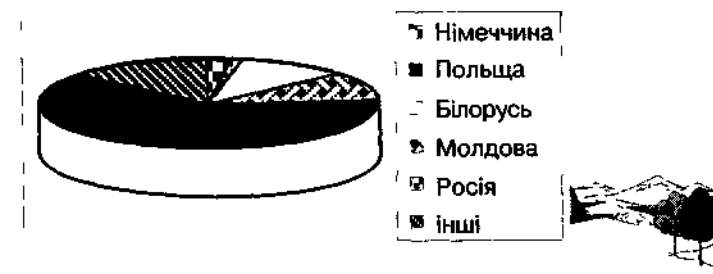
Щороку послугами санаторіїв країни користуються більш 3 млн осіб. Найбільша кількість рекреантів оздоровлюється на базах відпочинку в Криму (30%), Донецькій (майже 12%), Одеській (до 10%), Львівській (8,0), Запорізькій (7) та Херсонській областях.

Мал. 3.5 – Динаміка основних показників діяльності санаторно-курортних і оздоровчих закладів (2000-2005 рр.)

Спеціалізована мережа дитячих санаторних закладів (місткістю понад 27,0 тис. ліжок з можливістю розгортання в місяць максимального завантаження до 37,0 тис. ліжок) розрахована переважно на тривале лікування та оздоровлення дітей різного віку. Щорічно в санаторіях оздоровлюються понад 250 тис. дітей і більшість з них в санаторіях Криму, Одеської, Київської областей. Ще понад 55 тис. дітей щорічно проходять профілактично-санаторне лікування у позаміських санаторно-оздоровчих закладах, яких найбільше у Криму, Київській, Одеській, Донецькій та Рівненській областях.

Зростає частка іноземних туристів, які відпочивають на курортах України (в середньому на 1,1% щорічно). Зростання кількості іноземних рекреантів на вітчизняних курортах свідчить про певні здобутки на шляху просування вітчизняного санаторно-курортного продукту на європейський ринок (мал. 3.6).

Мал. 3.6 – Оздоровлення іноземних громадян окремих країн у санаторно-курортних закладах України

Більшість іноземних відпочиваючих становлять громадяни сусідніх країн: росіяни (в середньому 70,0 %), білоруси (16 %), молдовани (10 %), поляки (0,1 %), литовці (0,7 %) та інші. Найбільшою популярністю серед іноземців користуються санаторно-курортні заклади Криму, Одеської та Львівської областей.

В Україні діють понад 100 курортів та курортних місцевостей і санаторно-курортні заклади є практично в кожній області. За сполученням ресурсів і напрямками спеціалізації діючих курортів територію країни умовно можна поділити на три великі регіони: Південний, Західний та Центральний. Для Південного регіону характерно переважання кліматичних приморських курортів у поєднанні з грязями та мінеральними водами. В Західному регіоні основою курортної справи є використання бальнеологічних мінеральних вод та грязей у поєднанні з кліматичними (переважно ландшафтними) ресурсами. У Центральному регіоні переважають курорти, які розвиваються на основі використання мінеральних вод та ландшафтних кліматичних ресурсів.

Рекреаційна діяльність є напрямком спеціалізації АР Крим у господарстві країни. На Крим припадає майже 17 % від загальної чисельності установ та майже 30 % загальної кількості оздоровлених. Знаними кліматичними курортами є Велика Ялта (у складі м. Ялта, селищ Гурзуф, Массандра, Ливадія, Ореанда, Місхор, Алушка, Симеїз, Форос та ін.) та Алушта, розташовані на Південному узбережжі Криму в зоні сухого субтропічного клімату, де кількість сонячних днів на рік становить понад 2400 годин, а середня температура води в «піковий» курортний сезон (липень-серпень) - +22 °С. Більшість розташованих тут санаторіїв спеціалізуються на лікуванні захворювань органів дихання, нервової та серцево-судинної систем (наприклад, санаторії «Місхор», «Курпати», «Ай-Петрі», «Україна» та інші у Великій Ялті або санаторії «Слава», «Алушта» - в Алушті). Кліматичним та бальнеологічним курортом є Євпаторія, де кліматичні ресурси морського узбережжя сполучаються з лікувальними грязями та рапою оз. Мойнаки і термальними мінеральними водами. Євпаторійські санаторії лікують органи дихання, серцево-судинну та нервову системи, гінекологічні захворювання, опорно-руховий апарат (наприклад, санаторії «Примор'я», «Прибій», «40 років Жовтня» та інші). Південніше Євпаторії також на західному узбережжі Криму розташований курорт Саки, який є одним з найдавніших бальнеогрязевих курортів країни. Основним ресурсом даного курорту є оз. Саки, де насичений розчин мінеральних солей, мулові грязі, насичені сірко-воднем у сполученні з приморським кліматом дозволяють лікувати нервові, шкіряні, гінекологічні, шлункові захворювання (санаторії «Саки», «ім. Леніна»), а також

важкі спино-мозкові травми, опорно-руховий апарат та ДЦП (санаторій ім. Бурденко). Сполучення мінеральних вод та грязей Керченського півострова також є основою для розвитку тут курортів аналогічного профіля.

У Причорномор'ї популярністю користуються кліматичні курорти Одеської, Миколаївської, Херсонської областей, які спеціалізуються на лікуванні захворювань дихальної, нервової систем, кровообігу. На Одещині відомі курорти м. Одеси (санаторії «ім. Горького», «Україна», «Чорне море», ім. Пирогова та інші), Кароліно-Бугазу, Затоки; на Миколаївщині - Очакова, Коблева; на Херсонщині - Скадовська, Голої Пристані. Для оздоровлення та лікування на курортах Причорномор'я використовуються не тільки сприятливі кліматичні приморські ресурси, а й мінеральні води та лікувальні слабокислі лужні грязі, збагачені сірководнем Тузловського, Шаболатського, Сухого, Хаджибейського, Куяльницького, Бейкушського лиманів. На цей регіон припадає понад 20 % санаторно-курортних закладів, де протягом року (а переважно в літній сезон) оздоровлюються майже 580 тис. осіб, (майже 20 %).

Кліматичні приморські ресурси у сполученні з мінеральними водами та лікувальними грязями сприяють розвитку курортів Приазов'я (Запорізька, Донецька області). Тут сконцентровано майже 20 % санаторно-курортних потужностей і щорічно відпочивають та оздоровлюються майже 450 тис. осіб. Провідним курортом цього регіону є Бердянськ - кліматичний, бальнеологічний та грязевий курорт. Більшість санаторіїв, пансіонатів та баз відпочинку розташовані на Бердянській косі. Приморсько-степовий клімат, з повітрям, насиченим цілющими мікроелементами (кальцій, йод, бром), теплі води неглибокого моря (влітку вода біля узбережжя прогрівається до +26 °С) та піщані пляжі сполучаються з хлоридно-натрієвими йодо-бромними мінеральними підземними водами (з мінералізацією 12-60 г/л) та муловими слабкислими лужними приморськими грязями, визначаючи спеціалізацію курорту на лікуванні дихальної, нервової, судинної систем, органів травлення, кровообігу, гінекологічних та шкіряних захворювань, опорно-рухового апарату (наприклад, санаторії «Бердянськ», «Азов», «Приазов'я»). Води з високою мінералізацією використовуються для лікувальних ван, які мають протизапальну дію, а води з невисокою (4-6 г/л) мінералізацією - для лікування шлункових захворювань, оскільки також мають протизапальну дію. Ефективною дією на місцеві протизапальні процеси відзначаються місцеві грязі.

На Донеччині відомі кліматичні курорти Азовського узбережжя, переважно сезонного використання (Белосарайська, Крива коси, район м. Маріуполя) та Святогірська. Святогірська як курортна місцевість здавна відомий завдяки мальовничим природно-антропогенним ландшафтам та цілющому іонізованому, насиченому фітанцидами, повітрю реліктового бору, придатний для лікування захворювань дихальної, нервової та серцево-судинної систем. Бальнеологічним грязевим курортом є Слов'янськ, де лікувальні грязі солоних озер Репного, Слепного та Вейсового використовуються для лікування кістково-м'язової, серцево-судинної, нервової систем, гінекологічних та урологічних захворювань (наприклад, санаторії «Донбас», «Слов'янський», «Ювілейний»). Донеччина має один з найбільш високих в країні показників розвитку мережі санаторно-курортних закладів, кількість яких становить майже 15 % від загальної і займає друге після Криму місце за кількістю оздоровлених (понад 280 тис. осіб на рік).

На заході країни санаторно-курортною спеціалізацією вирізняється Карпатський регіон (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області). На нього припадає 8 % загальних потужностей і щороку оздоровлюється майже 350 тис. осіб. Найбільшою популярністю користуються курорти Львівщини - Трускавець, Моршин, Черче, Великий Любень та інші (всього 121 заклад). Відомим в Європі з давніх часів є курорт Трускавець, який вирізняється значними запасами підземних мінеральних вод (14 джерел різноманітної терапевтичної дії) та озокериту (його ще називають «гірський віск»). Найбільш відомою є мінеральна вода «Нафтуся», яка використовується при лікуванні гастроентерологічних захворювань, захворювань нирок, порушень обміну речовин, нервової системи, урологічних захворювань. Мінеральна вода «Бронислава» використовується при лікуванні органів дихання, а мінеральна сіль «Барбара» є аналогом карловарських солей. Озокерит є протизапальним засобом і використовується в лікуванні захворювань шкіри та суглобів. На курорті Трускавець відомі санаторії «Кришталевий палац», «Алмаз», «Каштан», «Кристал», «Бурштин», «Рубин» та інші.

Курорт Моршин, який офіційно відкрив свій перший курортний сезон у 1878 р., має аналогічний до Трускавецького лікувальний профіль - лікування захворювань шлунку, підшлункової залози, нирок, печінки, цукрового діабету. Це бальнеотерапевтичний курорт, де в лікувальних процедурах поєднується дія мінеральних вод, торфових грязей, озокериту та ландшафтних ресурсів передкарпатської, вкритої лісом, долини, які стимулюють діяльність серцево-судинної, нервової, легеневої систем (наприклад, санаторії «Перлина Прикарпаття», «Дністер», «Черемош», «Лаванда», «Пролісок» та інші).

У Передкарпатті також відомі курортні місцевості Яремча, Ворохта, гірські ландшафтні ресурси яких використовуються для оздоровлення та лікування верхніх дихальних шляхів.

Курортні території Гірських Карпат та Закарпаття розвиваються на основі поєднання лікувальних ресурсів гірських ландшафтів з бальнеологічними властивостями мінеральних вод. Тут відомі оздоровчі заклади Ясині, Рахова загальноотерапевтичної дії переважно для лікування верхніх дихальних шляхів. Але основним багатством краю є значні поклади вуглицевих гідрокарбонатних або гідрокарбонатно-хлоридних натрієвих мінеральних вод типу «Поляна Квасова», збагачених фтором та бором, де концентрація гідрокарбонату натрію становить понад 11 г/дм. Мінеральні води цього типу мають протизапальну дію, підвищують стійкість організму до несприятливої дії хімічних, фізичних чинників, іонізуючого випромінювання, а також нормалізують кислотність шлунку. Мінеральні води «Лужанська» та «Шаян» з підвищеним вмістом сульфатів та кремнієвої кислоти використовуються при лікуванні печінки, жовчного пухура та алергій. На сьогодні на території Закарпатської області розвідані понад 400 родовищ мінеральних вод (як природних джерел, так і свердловин) і діють 69 санаторно-курортних закладів, які в змозі оздоровити щорічно 45-50 тис. осіб. Санаторно-курортні заклади концентруються в Свалявському, Мукачівському, Хустському, Тячівському, Рахівському, Великоберезнянському районах. У Свалявському районі відомі санаторії «Сонячне Закарпаття», «Поляна», «Квітка полонини» та інші, де мінеральною водою «Поляна Квасова» лікують захворювання органів травлення, обміну речовин, серцево-судинні та урологічні паталогії, печінку, підшлункову залозу та цукровий діабет. У Мукачевському районі мінеральною водою типу «Поляна Квасова», «Лужанська», «Карпатська» лікують серцево-судинні, нервові захворювання, порушення обміну речовин (наприклад, санаторій «Карпати»), а слабосульфидною маломінералізованою натрієво-кальцієвою слаболужною мінеральною водою - захворювання шкіри та опорно-рухового апарату (наприклад, санаторій «Синяк»). Мінеральна вода «Сойми» лікує дисбактеріоз, захворювання органів кровотворення, залізодефіцитну анемію. Мінеральна вода «Шаяни» - шлункові, урологічні захворювання, порушення обміну речовин.

Більша частина території України знаходиться в зоні залягання двох основних типів мінеральних вод: на Лівобережжі (Чернігівська, Сумська, Харківська, Полтавська, Луганська та частина Донецької областей) це гідрокарбонатно-хлоридні та хлоридно-сульфатні води різного катіонного складу підвищеної та високої мінералізації йодо-бромних вод Дніпропетровського артезіанського басейну та Донбасу; на Правобережжі це радонові води Українського кристалічного щита.

Достатньо давню історію розвитку (з 1917р.) має курортний комплекс Миргорода, що на Полтавщині (санаторії «Хорол», «Березовий гай», «Миргород», «Полтава»), який розвивається на маломінералізованих лужних водах, що мають постійну температуру +20 °C і за властивостями близькі до мінеральних вод німецьких курортів Баден-Баден та Аахен. Тут також використовуються лужні грязі, які містять сірководень та органічні домішки (родовище біля с. Малі Сорочинці). Спеціалізацією курорту є лікування та профілактика кишкових (гастрити, хронічні коліти) захворювань, захворювань печінки та жовчогінної системи (гепатит, холецистит тощо), периферійної нервової системи, опорно-рухового апарату, цукрового діабету. Щорічно понад 60 тис. осіб проходять лікування та профілактику в 48 закладах області.

На Лівобережжі також значним курортним комплексом є Харківський, який використовує слабомінералізовані гідрокарбонатно-кальцієві та хлоридно-натрієві води родовищ Березівка та Рай-Сленівка у поєднанні з лікувальними властивостями лісостепових та степових ландшафтів (дубрави, соснові бори тощо). Тут в санаторіях «Бермінводи», «Роца», «Рай-Сленівка», «Ялинка», «Високий» та інших лікують захворювання органів травлення, нирок, нервової та серцево-судинної систем, опорно-рухового апарату тощо. Санаторії та будинки відпочинку Харківщини, яких 82, пропонують цілорічний відпочинок та оздоровлення батьків з дітьми та вагітних, а середня кількість оздоровлених становить майже 70 тисосіб щорічно.

На Дніпропетровщині запаси маломінералізованих гідрокарбонатно-натрієвих та радонових вод, а також лікувальні лужні грязі материкових озер (Солоний лиман) використовуються при лікуванні серцево-судинної, шлункової, нервової, ендокринної систем, гінекологічних захворювань, нирок, опорно-рухового апарату, печінки, наприклад, в санаторіях «Дніпровський», «Славутич», «Новомосковський» та інших, які розташовані переважно на берегах водосховища та річок Орель, Самара і поєднують лікувальні властивості мінеральних вод та грязей з кліматотерапією.

Курортний комплекс Київщини використовує переважно слабо- та маломінералізовані (до 5 г/л) води, до складу яких входять фтор, бром, марганець та залізо (родовища ур. Конча-Заспа, Миронівки, Богуслава, Білої Церкви) у поєднанні з кліматотерапією поліських та лісостепових ландшафтів (наприклад, ландшафтні курорти Пуща-Водиця, Ворзель, Конча-Заспа, Ірпінь під Києвом). Тут лікують захворювання серцево-судинної, нервової систем, органів дихання та травлення, порушення обміну речовин та провадять постчорнобильську реабілітацію хворих

(наприклад, санаторії «Україна», «Зірка», «Жовтень», «Феофанія», «Перемога», дитячий санаторій «Дубки», пансіонати з лікуванням «Десна», «ім. Щорса» та інші). Всього на Київщині (з урахуванням м.Києва) функціонують 188 санаторно-курортних та оздоровчих заклади, в яких мають можливість оздоровитися понад 140 тис. осіб.

Аналогічні умови для розвитку курортів наявні на Житомирщині, Рівненщині, Черкащині, Хмельниччині (наприклад, пансіонат з лікуванням «Тетерів» на Житомирщині, пансіонат в Умані тощо).

Значною популярністю користуються курорти Поділля (Немирів, Хмельник, Могилів-Подільський на Вінничині, Микулинці на Тернопільщині, Товтри, Кам'янець-Подільський на Хмельниччині). В Микулинцях на основі слабомінералізованих лужних хлориднонатрієвих йодо-бром-них вод, збагачених залізом та марганцем, і лікувальних грязей лікують захворювання шкіри, нервової системи та опорно-рухового апарату. На Хмельниччині слабомінералізовані лужні хлоридно-натрієві та радонові води Сатанівського, Сарнівського та інших родовищ використовуються для лікування захворювань серцево-судинної, нервової, обмінної, травлення та опорно-рухової систем (наприклад, санаторії «Збруч», «Товтри»). В санаторії «Хмільник» м. Хмільник, крім названих, лікують захворювання печінки, нирок, жовчогінні та легеневі захворювання. В м. Немирові в процесі лікування та профілактики використовуються кліматотерапевтичні властивості лісостепових природних ландшафтів та дендропарку, який є пам'яткою садово-паркового мистецтва XIX ст. (санаторій «Авангард»).

В той же час, незважаючи на зростання обсягів діяльності, про що свідчить позитивна динаміка оздоровлених вітчизняних і зарубіжних туристів, санаторно-курортна справа в Україні має ряд проблем, які потребують нагального вирішення. Перш за все, це недостатність фінансування, необхідного для реорганізації застарілої матеріально-технічної бази, розвідки та освоєння нових родовищ та розбудови курортів за європейськими стандартами. Потребують пильної уваги питання раціонального використання ресурсів і територій курортів, нагальною є розробка генеральних планів їх розвитку, економічне та фінансове забезпечення функціонування, процеси приватизації. Державний кадастр природно-лікувальних ресурсів та курортних територій України, створений з метою інформаційного забезпечення моніторингу природних територій курортів та прогнозування можливих змін під впливом господарської діяльності, дозволить створити інноваційний курортно-лікувальний продукт на основі як діючих марок, які вже зарекомендували себе як в Україні, так і за її межами, так і нових курортів (за відповідного

матеріально-технічного забезпечення та інформаційно-рекламної підтримки), просувати цей продукт як на вітчизняному, так і на міжнародному туристичних ринках.

Саме тому розвиток санаторно-курортної справи в Україні потребує підтримки, узгодженого розвитку в межах всієї індустрії туризму країни. Курортно-лікувальний туризм є одним з пріоритетних напрямку розвитку внутрішнього та іноземного туризму в країні, одним з найбільш сталих і перспективних видів туристичних ринків.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

- 1 Дайте визначення курорту, їх класифікація?
- 2 На яких ресурсах розвивається курортна справа в Україні?
- 3 Розкрийте спеціалізацію Південного курортного регіону країни
- 4 Розкрийте спеціалізацію Західного курортного регіону країни
5. Розкрийте спеціалізацію Центрального курортного регіону країни

ЗАВДАННЯ

- 1 Користуючись даними таблиці 3.4 та атласа «Природні ресурси Української ССР» визначте території найбільш комфортних умов літнього відпочинку

Транспорт і транспортна інфраструктура

Сам процес подорожування, тобто долання простору, неможливо уявити без використання транспорту. До того ж, прогрес на транспорті можна вважати тим «локомотивом», який «підтягує» до свого рівня розвитку, своїх можливостей й інші складові індустрії туризму. Швидкість транспорту, його потужність, місткість також впливають на можливості подорожування - умови, тривалість, вартість. І цим здавна визначалась доступність подорожування. Тривалі транспортні подорожі могли собі дозволити переважно представники заможних верст населення; бідне населення подорожувало здебільшого пішки і переважно з релігійною метою. Для певних представників подорожування ставало власне життям, як ми знаємо з біографи відомого українського мандрівника В. Григоровича-Барського. З історії туризму нам відомо, що перехід від підвісних до ресорних карет значно підвищив комфортність подорожей, які, невинно зростаючи протягом всього XVIII ст., перетворились на необхідну складову способу життя для заможного дворянства. Потреби подорожуючих стимулювали облаштування доріг та розвиток постійних дворів, нарощування рівня їх комфортності та обсягу послуг. Аристократичний спосіб життя передбачав проведення літа в маєтках з обов'язковим нанесенням візитів до сусідів і знайомих, а зимового часу - в місті, поступово входили в моду поїздки за кордон на курорти («на води») Німеччини, Італії, Франції та просто подорожування до інших країн задля проведення дозвілля. Західноєвропейський стиль життя переносився на терени Російської імперії і Україна не була виключенням з цього процесу.

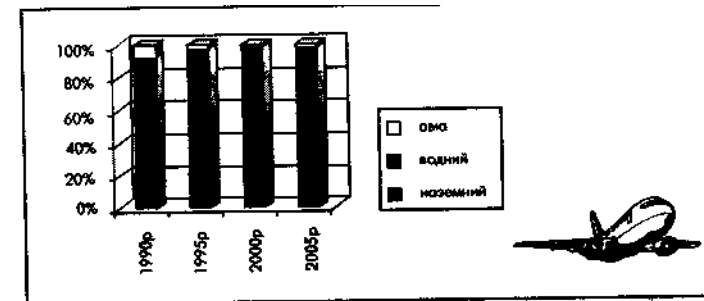
Іншим революційним кроком в розвитку транспорту став винахід парової тяги і розвиток залізниць. Подорожування стало дещо дешевшим, демократичнішим, комфортнішим і безпечнішим, що обумовило долучення до нього середнього класу і поклало початок розвитку туризму як масовому переміщенню частини населення з метою відпочинку та змістовного проведення дозвілля. Економічний підйом стиму-

лював розвиток залізниць, особливо в південному напрямку до портів Чорного моря, а також обумовив розвиток курортів на півдні України. Одночасно зазнала бурхливого розвитку готельна справа, було започатковане екскурсійне обслуговування. Протягом XIX ст. розвивається пасажирський річковий і морський транспорт, популярності набувають круїзні подорожі великими річками та вздовж морського узбережжя.

Подальші стрибки в розвитку туризму пов'язані з винаходом двигуна внутрішнього згоряння і розвитком автомобільного транспорту, а потім і з розвитком пасажирської авіації. Кожного разу до можливостей транспорту (його пропускна спроможність, одинична потужність, місткість, швидкість, комфортність, вартість) підтягувались можливості готельної бази, стимулювався розвиток курортної та екскурсійної справи, нарощувався обсяг і номенклатура додаткових (супутніх) послуг в туризмі, які були спрямовані на зростання комфортності подорожування. Тобто, науково-технічний прогрес на транспорті обумовлював і зараз обумовлює відповідні організаційно-технічні зміни в інших галузях індустрії туризму і загалом сприяє розвитку туризму.

Вигоди транзитного положення України, які відкрилися зі здобуттям Незалежності, обумовлюють особливу увагу до розвитку транспортного комплексу країни. Транспортний комплекс за сучасних умов функціонування є транспортно-логістичною системою, призначеною для виконання транспортної роботи, в межах якої взаємодіють транспортні засоби, шляхи сполучення та інфраструктура різних видів транспорту.

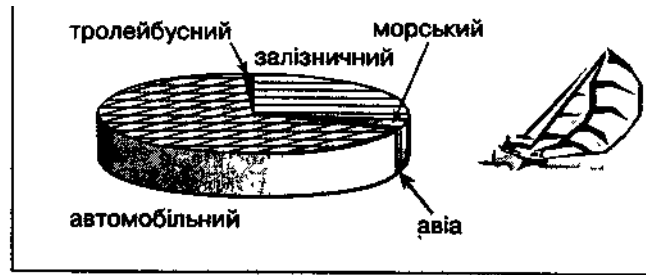
Транспортний комплекс є пріоритетним напрямком діяльності уряду країни, оскільки це «судинна система», яка забезпечує функціонування економіки. Розвиток пасажирських перевезень, як складова транспортного комплексу, залежить від загальної економічної ситуації. Тому економічна нестабільність позначилась скороченням пасажирообороту протягом 90-х років XX ст. і деякою його стабілізацією на початку XXI ст. (мал. 3.7).

Мал. 3.5 – Динаміка та структуру пасажирообороту транспорту загального користування

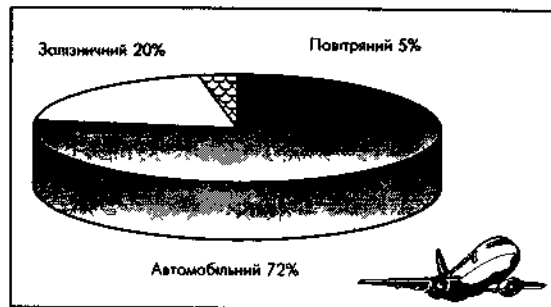
Структура пасажироперевезь при цьому залишається незмінною (рис. 3.8). Основний обсяг міжміських і далеких сполучень припадає на автомобільний (міжміські автобуси) та залізничний транспорт.

Україна має густу мережу шляхів сполучення, яка робить доступними для туристів практично всі куточки країни, особливо з огляду на зростаючу автомобілізацію населення.

Мал. 3.8 – Структура пасажироперевезь окремими видами транспорту

Іноземні туристи, що прибувають в Україну, надають перевагу сухопутному, особливо автомобільному, транспорту (мал. 3.9), оскільки основний потік спрямований з країн-сусідів і цей вид сполучень є оптимальним. [5, 5.193].

Мал. 3.9 – Структура туристичного потоку, що прибуває в Україну, за використанням транспортних засобів

Аналогічна ситуація характерна й для внутрішнього туризму. Домінування *автотранспорту* у виборі засобів пересування при подорожуванні можна пояснити зростаючою автомобілізацією населення, яка з 80-х років ХХ ст. зросла у 3,7 рази [4, с. 257], що значно підвищило загаль-

ну рухомість населення і позитивно вплинуло на туристичну мобільність. Як вказують дослідники [2], шість чоловік з десяти, які купують автомобіль, одним з провідних мотивів, що спонукав їх до його придбання, вказують бажання подорожувати, довільно обираючи час та маршрут подорожі. Все

зростаюча комфортність автомобілів, їх швидкість, зручності управління та системи безпеки у поєднанні з розвитком транспортної інфраструктури (придорожні засоби розміщення та харчування, технічного обслуговування та заправки автомобілів тощо) і мережі шляхів сполучення, навіть незважаючи на втомлюваність, зростаючу аварійність при високій інтенсивності руху, відносну дороговизну внаслідок зростання цін (в тому числі й сезонних) на паливо, паливно-мастильні матеріали та послуги, необхідні в дорозі, залежність від погодних умов тощо, забезпечують автотранспорту беззаперечні переваги у внутрішніх регіональних туристичних переміщеннях, які, за прогнозами, будуть і надалі домінувати в структурі туристичного процесу.

Густа мережа автошляхів України найкращі техніко-економічні показники має в центральних, західних областях та в Криму, тобто у найбільш рекреаційне привабливих районах, в той час як в Причорномор'ї потребує значного поліпшення. Найінтенсивніші автомобільні потоки припадають на автомагістралі Київ-Москва, Одеса-Київ-Санкт-Петербург, Москва-Харків-Сімферополь, Київ-Харків, Київ-Львів, Київ-Брест, Одеса-Кишинів, Донецьк-Дніпропетровськ, Дніпропетровськ-Запоріжжя-Сімферополь. Автомагістралі, що з'єднують Україну з сусідніми європейськими країнами, обладнані пунктами перетину кордону, кількість та пропускну спроможність яких постійно зростають.

Мережа міжнародного автобусного сполучення України нараховує 170 маршрутів, які з'єднують її з більш ніж 40 країнами. Регулярні міжнародні автобусні рейси до європейських країн здійснюються з Києва, Львова, Одеси, Миколаєва, Херсона та з невеликих міст (наприклад, Трускавця, Золочіва, Стрия). Популярні екскурсійні автобусні тури як в сфері міжнародного, так і внутрішнього туризму. Позитивними моментами для розвитку екскурсійного туризму і використання автобусів з метою

переміщення до місця відпочинку є порівняно невисока ціна і зростаюча комфортабельність автопарка, хоча безумовними мінусами залишається втомлюваність та підвищена небезпечність. На автотранспортному ринку країни працюють різні за формами власності, потужністю, структурою автопарку підприємства. Найпопулярнішими серед подорожуючих за останні роки, наприклад, у Києві, стали компанії «ААЗ Трейдинг К°», яка працює під торговою маркою «Автолюкс» та «Гюнсел». Компанії використовують автобуси підвищеної комфортності класу «люкс» марок «Mit.5ПЫ5пи», «Мегсесіез», «Меоріап», «Бсапіа» тощо. Автобуси обладнані кондиціонерами, двома телевізорами, аудіо-, відеотехнікою, мають туалет. До послуг пасажирів відеофільми, радіо, преса, мобільний зв'язок. Під час рейсу пасажирів обслуговують кваліфіковані стюардеси, які безкоштовно пропонують гарячі та прохолоджувальні напої, бутерброди. Автобуси «Автолюкс» відправляються за графіком з Центрального автовокзалу м. Києва, аеропорту «Бориспіль» та з залізничного вокзалу. Транспортно-туристичні фірми, які спеціалізуються на екскурсійних транспортних турах та на доставці туристів до місць відпочинку як в сфері міжнародних, так і внутрішніх сполучень, використовують аналогічні марки автобусів та мікроавтобуси підвищеної комфортності. Дослідження показали, що автобусні перевезення як на міжнародних, так і внутрішніх рейсах найпопулярніші на середні і короткі відстані, а зі зростанням відстані інтенсивність руху автобусів зменшується. Наприклад, найінтенсивнішими напрямками виїзних автобусних турів є Київ-Краків-Варшава, Київ-Будапешт, Київ-Прага, Київ-Албена-Созопол, а на внутрішніх маршрутах: Київ-Полтава-Харків, Київ-Умань-Одеса, Київ-Кременчук-Дніпропетровськ-Запоріжжя.

У внутрішніх пасажироперевезеннях першість належить залізничному транспорту (понад 45 %), який розвивається з 60-х років XIX ст., поступово модернізуючись відповідно вимогам часу. Найгустіша мережа залізниць - у Донбасі, Придніпров'ї, на заході країни. Залізниці з'єднують Україну практично з усіма країнами Центральної та Західної Європи, з країнами СНД. Залізничні паромні лінії (через Керченську протоку, Іллічівськ - Варна) забезпечують зв'язок з країнами Закавказзя, Іраном, Туреччиною, дають вихід на Балкани.

Залізничний транспорт України об'єднує діяльність шести залізниць (Донецької, Львівської, Одеської, Південної, Південно-Західної, Придніпровської), серед яких найбільші обсяги діяльності припадають на Південно-Західну та Придніпровську, які забезпечують більш ніж половину всіх пасажироперевезень. Значну роботу з обслуговування пасажирів здійснюють вокзали та станції. В країні діють 126 вокзалів та майже

1,7 тис. залізничних станцій. Найбільшими залізничними вузлами, в яких можна здійснити пересадку на будь-який напрямок і на будь-який вид транспорту є Київ, Харків, Дніпропетровськ, Львів, Донецьк, Одеса. Саме між цими вузлами спостерігається найбільш інтенсивний рух. Комплекс обслуговування на вокзалах включає інформаційно-довідкові послуги, продаж квитків (в касах попередніх, добових, групових

замовлень, замовлень по броні, сервіс-центрах) як в один, так і в обидва кінці, зберігання багажу, послуги зв'язку, торгівлі, побутові, валютно-фінансові, медичні та інші, діють зали очікування, кімнати відпочинку, готелі для транзитних пасажирів, від вокзалів формуються екскурсійні маршрути і т.д. Основні внутрішні турпотоки, які формуються на залізниці, мають виражений сезонний характер і спрямовані на південь: до Криму (Євпаторія, Керч, Севастополь, Сімферополь, Феодосія) та Причорномор'я (Одеса, Маріуполь, Бердянськ, Херсон); і на захід (Львів, Івано-Франківськ, Ужгород, Трускавець, Чернівці, Чоп).

В міжнародних туристичних обмінах на залізницю припадає обслуговування лише п'ятої частини турпотоку. Ширше використання залізничних перевезень в міжнародному туризмі стримується порівняно (з автотранспортом) підвищеною ціною. Історично склалося так, що ще за часів Російської імперії із військово-стратегічних міркувань залізнична колія будувалась ширшою за європейську і при перетині кордону на зовнішніх перевантажувальних станціях провадиться перестановка колесних пар і візків з коли шириною 1520 мм (Україна) на 1435 (європейський стандарт), пересадка пасажирів, що подовжує час в дорозі.

Розвиткові транспортного комплексу України, забезпеченню європейських стандартів транспортно-логістичної діяльності і, відповідно, зростанню туристичної доступності країни сприятиме розбудова міжнародних транспортних коридорів (таблиця 3.5) і прикордонних митних пунктів пропуску. Передбачається не тільки формування сучасної транспортної мережі, а й розбудова супутньої інфраструктури, яка забезпечує комфортність пересування, в тому числі розроблена програма розбудови туристичної інфраструктури. Зокрема передбачається розвиток

вздовж міжнародних автомагістралей придорожніх готелів, motelів і кемпінгів з відповідною попиту системою послуг гостинності, закладів харчування, дозвілля, пунктів екскурсійного обслуговування, система інформаційного забезпечення автотуристів щодо наявності туристичних об'єктів і можливостей їх відвідування тощо. Але не тільки інфраструктура забезпечує розвиток туризму, а в першу чергу гостинність, гарантована якість обслуговування туристів під час транспортної подорожі, в дорозі. Сервіс повинен відповідати таким принципам: обов'язковість пропозиції з боку тих, хто надає послуги, при не обов'язковості використання, тобто свободи вибору, з боку подорожуючих; зручність і технічна/технологічна адекватність послуг, що надаються/споживаються; еластичність послуг або їх відповідність попиту в даний час і в даному місці; розумна цінова політика. Дотримання цих принципів на всіх рівнях організації туристичного процесу забезпечить приток як вітчизняних, так і закордонних туристів до нашої країни і підвищить ефективність національного туристичного ринку.

Таблиця 3.5 – Міжнародні транспортні коридори на території України

№№, назва	Залізничні коридори	Пункти перетину кордону	Автомобільні коридори	Пункти перетину кордону
Критський коридор №3	Берлін (Дрезден)-Вроцлав-Львів-Київ	Мостиська-2 (з Польщею)	Берлін-Дрезден-Львів-Київ	Краковець (з Польщею)
Критський коридор №5	Трієст-Любляна-Будапешт-Братислава-Ужгород-Львів	Чоп, Косини (з Угорщиною); Ужгород (з Словаччиною)	Трієст-Любляна-Будапешт (Братислава)-Львів	Тиса-Чоп (з Угорщиною); Ужгород (з Словаччиною)
Критський коридор №9	Гельсінки-Санкт-Петербург-Вітебськ-Москва(Київ)-Одеса(Кишинів)-Бухарест-Пловдив-Олександрополіс	Горностаївка (з Білоруссю); Кучурган (з Молдовою); Зернове (з Росією)	Гельсінки-Санкт-Петербург-Москва-Мінськ-Київ-Одеса	Нові Яриловичі (з Білоруссю); Платонове (з Молдовою); Бачівськ (з Росією)

№№, назва	Залізничні коридори	Пункти перетину кордону	Автомобільні коридори	Пункти перетину кордону
Балтійське море-Чорне море	Гданськ-Ягодин-Ковель-Луцьк-Тернопіль-Хмельницький-Вінниця-Умань-Одеса	Ягодин (з Польщею)	Гданськ-Ягодин-Ковель-Луцьк-Тернопіль-Хмельницький-Вінниця-Умань-Одеса	Ягодин (з Польщею)
Європа-Кавказ-Азія (TRACEGA)	Ягодин-Ковель-Луцьк-Тернопіль-Хмельницький-Вінниця-Умань-Одеса-Іллічівськ	Ягодин (з Польщею)	Ягодин-Ковель-Луцьк-Тернопіль-Хмельницький-Вінниця-Умань-Одеса-Іллічівськ	Ягодин (з Польщею)
Європа-Азія	Краковець-Львів-Рівне-Житомир-Київ-Полтава-Харків-Дебальцеве-Луганськ-Краснодон	Краковець (з Польщею)	Краковець-Львів-Рівне-Житомир-Київ-Полтава-Харків-Дебальцеве-Луганськ-Краснодон	Краковець (з Польщею)
ЧЕС (Причорноморські країни)	Рені-Ізмаїл-Одеса-Миколаїв-Херсон-Мелітополь-Бердянськ-Новоазовськ	Рені (з Румунією)	Рені-Ізмаїл-Одеса-Миколаїв-Херсон-Мелітополь-Бердянськ-Новоазовськ	Рені (з Румунією)

Обсяги перевезення пасажирів авіаційним транспортом протягом 90-х років ХХ ст. постійно скорочувались і тільки на початку ХХІ ст. намітилась тенденція до зростання (мал. 3.10).

Тільки 15 регіонів країни з 25 задіяні в пасажирських авіаперевезеннях, при цьому на Київ та область припадає 2/3 від обсягу діяльності з обслуговування пасажирів як на внутрішніх, так і на міжнародних рейсах. Повітряний транспорт за сучасних умов не може конкурувати з залізницею чи автотранспортом на внутрішньому ринку, оскільки є достатньо дорогим і, на жаль, ненадійним. Внаслідок цього скорочується кількість внутрішніх рейсів, але зростає кількість міжнародних і сьогодні регулярні і чартерні авіалінії з'єднують Україну з більш ніж 70 країнами світу.

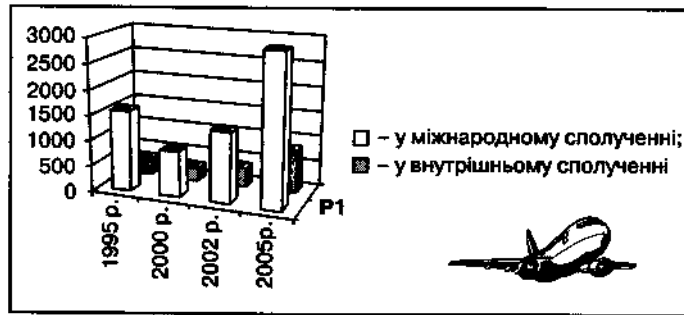

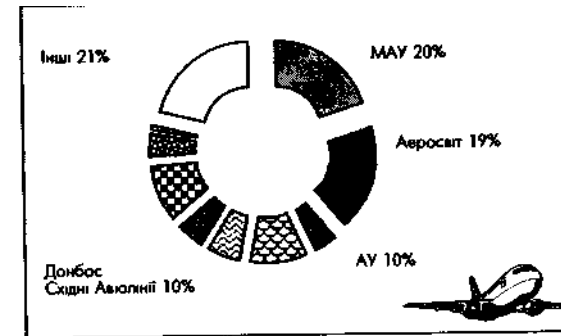
Рис. 3.10 – Динаміка авіаперевезень в Україні, тис. осіб.

Кризова ситуація в галузі має соціально-економічне підґрунтя і пов'язана з переходом до ринкових відносин. Ринкові перетворення торкнулися не тільки створення відповідних структур і відносин, а й потребували набуття досвіду самостійної роботи на міжнародних лініях. Внаслідок структурних трансформацій обсяг пасажироперевезень українськими авіакомпаніями скоротився за десять років майже в 11

разів. [1] Основним продуктом національного авіаринку є авіаперевезення на міжнародних авіалініях, хоча тут доводиться конкурувати з потужними авіа(транспортними корпораціями, і наприклад, такими як «Люфт-Ганза», «British Airways», «Austrian Airlines», «KLM» та іншими, які постійно розширюють свій ринковий сегмент

Ринок авіаперевезень України можна охарактеризувати як такий, що знаходиться в стадії становлення, має значну кількість суб'єктів різних форм власності та різного рівня розвитку, що, відповідно, характеризує різні можливості виходу на міжнародний ринок та роботи на внутрішньому ринку. Дві

третини національних авіакомпаній є колективною формою власності, а третина - державної; майже третина авіакомпаній спеціалізується виключно на ринку пасажирських авіаперевезень. Однак нестабільна цінова політика, нерегулярність рейсів, ненадійність і низька якість обслуговування порівняно із зарубіжними авіаперевізниками, що працюють на національному ринку у сегменті міжнародних авіаперевезень, разом із низькою платоспроможністю попиту на внутрішньому ринку роблять ринок авіаперевезень в країні ареною запеклої конкурентної боротьби, стимулюючи процеси диференціації і подальшої виробничої інтеграції, створення альянсів та об'єднань (наприклад, Національна авіакомпанія, об'єднання цивільної авіації «Аеропорти України» тощо). В країні зареєстровано понад 100 авіакомпаній, однак відносно стабільно на ринку пасажирських перевезень працюють тільки дев'ять (мал. 3.11).

Мал. 3.11 – Сегментація українського ринку авіаперевезень

Всі авіакомпанії, як державні, так і недержавні мають подібні проблеми. В першу чергу, це застарілий парк літаків, середній знос яких становить 70 %. Тому, внаслідок фізичного та морального старіння, кількість одиниць цивільної авіації щорічно зменшується і становить близько 400 повітряних суден 27 типів, з яких лише чверть мають льотні можливості. Другою проблемою, що логічно пов'язана з попередньою, є невідповідність національного авіапарку міжнародним стандартам, що значно погіршує конкурентні позиції вітчизняних авіаперевізників на міжнародному ринку, призводить до втрати престижних авіарейсів. Слід зауважити, що структура парку повітряних суден за останні роки почала змінюватись на краще за рахунок сучасних вітчизняних (АН-140, АН-124, АН-74, АН-32), російських (ТУ-334, ІЛ-76) та машин іноземного виробництва «Boeing-737», «Boeing-734», «Фалкон-ДА-50», «Фалкон-ДА-20»), які дозво-

ляють здійснювати безпосадочні дальні перельоти. Введення в експлуатацію іноземної сертифікованої техніки дозволило розширити ринок міжнародних авіатранспортних пасажирських перевезень, забезпечити необхідну безпеку і якість обслуговування пасажирів, однак вона майже вся перебуває в операційному лізингу (оренді без викупу).

Конкурентоспроможність української авіації на міжнародному ринку авіаперевезень великою мірою забезпечується якістю наземного обслуговування, гарантованою сучасним обладнанням аеропортів. На території України наявні понад 160 цивільних наземних об'єктів, з яких тільки 74 аеродроми та 2 вертодроми занесені до державного реєстру як такі, що відповідають умовам реєстрації, але тільки 31 з них здатен обслуговувати значні та постійні потоки пасажирів і вантажів [3]. Аеродроми є в усіх обласних центрах та деяких великих містах, але більшість з них працює нерегулярно. Стабільні показники діяльності і перспективи розвитку мають 8 вітчизняних пасажирських аеропортів: Бориспільський та Жулянський в Києві, аеропорти Донецька, Дніпропетровська, Львова, Одеси, Сімферополя, Харкова, хоча статус міжнародних має значно більша кількість аеропортів. Найінтенсивніші внутрішні авіаперевезення також відбуваються між цими аеропортами. Тому вітчизняні та міжнародні авіакомпанії нарощують свою присутність саме в цих аеропортах і саме на їх розвиток спрямовані іноземні інвестиції.

Понад 70 % відправлень з аеропортів країни припадає на міжнародні авіалінії і понад половину з них обслуговує аеропорт «Бориспіль» (обсяг річного пасажиропотоку становить біля 1,4 млн осіб). Цей аеропорт є основним вузлом авіатранспортної системи України у здійсненні нею міжнародних контактів, але обсяги його діяльності на порядок менші за аналогічні показники, наприклад, Відня, не говорячи вже про найбільші розподільчі авіатранспортні вузли Європи. Тому для вітчизняних пасажирів міжнародних авіаліній, якими на дві третини є ділові люди, головними розподільчими авіатранспортними вузлами стали Відень та Франкфурт. В той же час реконструкція і розбудова «Борисполя» сприяє нарощуванню обсягів діяльності і повинна зробити цей аеропорт конкурентоспроможним принаймні для найближчих сусідів - аеропорт ім. Шопена (м. Варшава), який щорічно обслуговує понад 5 млн пасажирів та аеропорт «Шереметьєво» (м. Москва, понад 11 млн чол.).

Для здійснення міжнародних туристичних подорожей використовуються як лінійні, так і чартерні рейси, хоча на сьогодні частка чартерних авіаперевезень не перевищує 15 %. Слід зауважити, що розширення чартерного сегменту вважається одним з перспективних напрямків діяльності авіатранспортного комплексу України. У ринковому сегменті чартерних перевезень задіяні як авіакомпанії, що здійснюють регулярні

рейси, так і суб'єкти, виключно спеціалізовані на чартерах. Регулярні авіакомпанії співпрацюють з туристичними підприємствами, що виступають консолідаторами чартерного замовлення і забезпечують завантаження літаків через власну збутову мережу. Чартерні рейси входять до блок-турів, що пропонуються туроператорами, їх напрямки та частота рейсів відповідають коливанням попиту. Якість обслуговування залежить від умов угоди між туристичною фірмою та авіакомпанією, але здебільшого відповідає економічному класу. Географія чартерних рейсів не менш широка, ніж регулярних, але в основному концентрується на країнах Середземноморського регіону (Барселона, Ніцца, Ріміні, Ларнака, Анталія, Пальм)-Де-Майорка. Хургада та інші»), розширюються південно-східний (Бангкок) та Південний Щубай) напрямки. Основними замовниками чартерів 8 бсганнГ роки виступали туроператори «САМ», «Гамалія», «Авіаційний Об'єднавчий Центр», «Проланд» та інші, а авіакомпаніями, що здійснювали ці рейси і найбільше були представлені у чартерному сегменті авіаринку - МАУ та «Аеросвіт».

Незважаючи на розвиток чартерних авіаперевезень, що також опосередковано свідчить про розвиток національного ринку туристичних послуг, більшість пасажирів обслуговується регулярними рейсами, географія яких постійно розширюється. За останні роки відкрито нові напрямки на Мадрид, Лісабон, Копенгаген, Торонто, Нью-Йорк, Пекін, Бангкок, Делі, Ханой та інших великих міст. В той же час на вітчизняних авіаперевізників припадає лише третина від загального обсягу пасажирських авіаперевезень у повітряному просторі України. На ринку країни працює більше 50 іноземних авіакомпаній, з яких більше половини - авіакомпанії країн СНД. У списку авіакомпаній, які працюють в Україні - провідні авіакомпанії світу. Найбільшою популярністю у туристів (за співвідношенням ціна/якість) користуються «Австрійські авіалінії», «Люфтганза» (Німеччина), «Французькі авіалінії», «Британські авіалінії». Значною інтенсивністю рейсів виділяються напрямки: Москва-Київ (здійснюється російськими авіакомпаніями «Трансаеро», «Аерофлот»), Москва-Сімферополь («Внуковські авіалінії», «Аерофлот»), Франкфурт-Київ («Люфтганза»), Відень-Київ («Австрійські авіалінії»), Лондон-Київ («Британські авіалінії»). Тобто, ринок авіаперевезень в Україні розвивається, становлячи конкуренцію наземному транспорту на середніх відстанях і є незамінним при здійсненні далеких подорожей.

Використання в туризмі *водного транспорту* можна вважати одним з найдавніших напрямків діяльності. Подорожі по воді (річці або морю/ океану) на борту спеціального пасажирського судна із заходом у порти з екскурсійною метою або із зупинками для відпочинку у спеціально обладнаних місцях («зелені стоянки») отримали назву круїзів. Круїзний

туризм є одним з елітарних видів відпочинку, оскільки є достатньо дорогим, має певним чином обмежену пропозицію, але попит на круїзи у світі постійно зростає. Відповідно до зростання попиту будуються нові круїзні суда для здійснення морських, річкових та круїзів мішаного типу ріка-море. Нарощування пропозиції йде по шляху збільшення безпеки та комфортності подорожування.

Ринок круїзного туризму в світі розвивається достатньо динамічно, тим Прикришою виглядає ситуація, яка склалася в Україні, коли протягом 90-х років сегмент круїзних подорожей звівся практично нанівець. В той же час можливості розвитку круїзів по Чорному і Азовському морям, по річкам Дніпру та Дунаю не використовуються й на третину. Судноплавними є й інші великі річки країни - Південний Буг, Дністер, але пасажирські перевезення водним транспортом майже завмерли - вони становлять лише 3% від загального обсягу діяльності пасажирського транспорту.

Загальна довжина морської берегової лінії країни становить близько 2835 км. Чорне море омиває береги України, Росії, Грузії, Туреччини, Болгарії, Румунії, через протоку Босфор, Мармурове море і протоку Дарданелли з'єднується з Середземним морем, а через Керченську протоку - з Азовським. Тут ще з часів Давньої Греції були прокладені торгові шляхи і функціонували порти, а згодом розвинулось рекреаційне господарство, морські подорожі вздовж узбережжя. Тобто, потенціал для розвитку круїзної пропозиції значний, зокрема, як за рахунок Чорноморських, так і подовження Середземноморських маршрутів.

Новітня історія морських круїзів в Україні може бути розпочата з діяльності ВАТ «Інтурист», який з 1957р. організовував подорожі навколо Європи (з Одеси до Ленінграду) на орендованих теплоходах «Победа» та «Грузія» та подорожі Чорним морем на теплоході «Петр Великий». З 1960р. почала функціонувати круїзна Кримсько-Кавказька лінія, по якій курсував сумнозвісний теплоход «Адмірал Нахімов», який затонув 1986р. біля Новоросійського порту під час здійснення чергового рейсу. Україні після отримання Незалежності відійшло 40 круїзних суден, діяльність яких скеровувалась Чорноморським морським пароплаванням (ЧМП) Міністерства морського транспорту і які переважно базувались в Одеському порту. Це були достатньо комфортабельні суда типу «Білорусь» («Україна», «Азербайджан», «Грузія») та типу «Іван Франко» («Шота Руста-велі», «Тарас Шевченко»), які й зараз, після реставрації та реконструкції, знаходяться в експлуатації, але більшість суден була втрачена (продана за борги, віддана в оренду або поставлена «на прикол»). Незважаючи на це, компанія «ЧМП-Бласко» й надалі залишається основним фрахтонадавачем і більшість круїзних суден зафрахтовані іноземними компаніями. Найбільшими портами, які забезпечують обслуговування круїзних суден і їх пасажирів є Одеса, Іллічівськ, Очаків, Скадовськ, Євпаторія, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч на Чорному, та Бердянськ, Маріуполь - на Азовському морях. Найпотужнішим є портове господарство Одеси, яке останніми роками

розбудовується. Одеські причали здатні приймати і обслуговувати як океанські лайнери, в тому числі значних габаритів, так і суда типу ріка-море, а новий морський вокзал і готель «Одеса» забезпечують комфортність обслуговування туристів на березі.

Попит на круїзні подорожі в країні існує, про що свідчить наявність спеціалізованих туристичних фірм, та й самі пароплавання в своїй структурі створюють туристичні фірми і виходять як на внутрішній, так і на міжнародний ринок із власною пропозицією. Найбільшою регулярністю в останні роки відзначались міжнародні круїзні рейси Одеса-Стамбул-Одеса та Одеса-Хайфа. Національним туристам пропонуються переважно класичні морські круїзи по Середземномор'ю, навколо Європи, а також зимова пропозиція круїзів по Карибському басейну переважно на судах провідних круїзних компаній США «Ргіпсезз Сгіі5Є5», «РезіуаІ Сгіі5Є5», «Созіа Сгіі5Є5», «НоПапсі Атегіса».

Також з 60-х років ХХ ст. розпочинається сучасна історія розвитку річкових та мішаних ріка-море круїзів по Дніпру та Дунаю.

Міжнародні круїзні подорожі здійснюються по Дунаю - найбільшій внутрішній водній артерії Європи, яка з'єднує дев'ять країн. Дунай в межах України протікає своєю нижньою частиною, яка становить всього 174 км. У гирлі Дунай розпадається на три рукави і одним з них -Килійським - проходить державний кордон з Румунією. Дунай і його дельта є унікальним в природному відношенні місцем, тому тут функціонує Дунайський біосферний заповідник (площею 46,4 тис. га, з яких і 6,89 тис. га займають водні простори).

Організацією круїзів по Дунаю займається Дунайське пароплавство і базовим портом є Ізмаїл. Перші круїзні подорожі відбувалися по лінії Ізмаїл-Відень-Ізмаїл із заходом у порти всіх придунайських країн. Війна на Балканах на певний час перервала успішні дунайські круїзи, частина круїзних судів була переправлена у верхній Дунай, частина залишилась в нижньому Дунаї, здійснюючи короткі подорожі, тривалістю 7-10 днів, наприклад, такі як Пассау-Будапешт. Більшість круїзних теплоходів є тризірковими, тобто забезпечують достатньо високий рівень обслуговування (теплоходи «Дніпро», «Волга», Україна», «Молдова» та ін.). Є можливість подовжити Дунайські круїзи маршрутами з Пассау до Вилкова. Крім круїзних маршрутів, здійснюються регулярні рейси теплоходом на підводних крилах «Схід» між портами Ізмаїл, Рені та Силістра (Болгарія), які забезпечують транспортування туристів з України до курортів Болгарії. Найбільшими портами на Дунаї є Ізмаїл, Рені, Килія, Вилкове.

Дніпро, відомий як Борисфен за описами Геродота, або Славугич, як називали його в Київській Русі, є найбільшою рікою України, що має протяжність в її межах 1121 км, а площа басейну охоплює більше половини території країни. Найбільшими портами на Дніпрі є Київ, Канів, Черкаси, Світловодськ, Кременчук, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь, Херсон.

Дніпровські круїзи є внутрішніми. Вони забезпечуються компанією «Укррічфлот», в розпорядженні якої знаходяться понад 200 вантажних і пасажирських суден різного типу. Круїзи по Дніпру були досить тривалими (не менше трьох тижнів), а з виходом в море до Одеси чи Ялти тривали місяць. Класичним дніпровським круїзом є лінія Київ-Одеса-Севастополь і в зворотньому напрямку із заходом в усі порти за маршрутом слідування і відповідним екскурсійним обслуговуванням, а також із «зеленими стоянками» для відпочинку туристів на пляжах. Зараз ця компанія, побудувавши нові суда і відремонтувавши ті, що вже зарекомендували себе на ринку мішаних круїзів, розширила пропозицію морськими круїзами по лінії Одеса-Ялта-Варна-Несебр (Болгарія).

Світова круїзна практика має в своєму арсеналі не тільки тривалі подорожі, все більшої популярності набувають подорожі короткі (тижневі), значним є попит на прогулянки і екскурсії на теплоходах, катерах, яхтах. Сегмент подорожей на яхтах є перспективним і потребує розбудови відповідної інфраструктури в наших портах. З огляду на можливості розвитку всіх різновидів круїзної пропозиції і достатньо високі потенційні конкурентні можливості слід провадити більш активну ринкову політику просування вітчизняного круїзного продукту, урізноманітню-

вати пропозицію за рахунок коротких річкових, мішаних та морських круїзів.

Таким чином, розбудова транспортного комплексу України є нагальною потребою розвитку всієї економіки, реалізація якої значно підвищить і туристичні можливості нашої країни.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Розкрийте механізм впливу транспорту на розвиток інших складових індустрії туризму.
2. Які процеси притаманні пасажирському транспорту України кінця XX - початку XXI ст.?
3. Розкрийте роль автотранспорту у розвитку туризму країни.
4. Розкрийте роль залізничного транспорту у розвитку туризму країни.
5. Розкрийте роль авіатранспорту у розвитку туризму країни.
6. Розкрийте роль водного транспорту у розвитку туризму країни.

Туристичні підприємства

Узагальнюючою суспільною функцією туризму, його соціальною основою, є забезпечення можливості саморозвитку людини: саморозвитку фізичного, завдяки пропаганді активного, здорового способу життя, і саморозвитку духовного, завдяки спілкуванню з природою, ознайомленню з пам'ятками історії і культури, з традиційною і сучасною культурою населення.

Масовий туристський рух зумовив необхідність організації туристичного процесу в певних формах. Так склалися дві форми - самоорганізація і галузева організація. Галузева організація спирається на соціально-економічну сутність туризму як галузі господарства. Туризм, за класифікацією, належить до сфери послуг, надаючи населенню нестандартні послуги за індивідуальними замовленнями за заздалегідь визначеною ціною.

Поліфункціональність туризму відбилась і в структурі туристської галузі (рис. 3.12), де взаємодіють два типи організацій, в основі діяльності яких лежать два різні типи організації туристичного процесу. Перший тип ґрунтується на самоорганізації населення. Туристична самоорганізація населення може відбуватися через різного роду добровільні громадські об'єднання, які формуються переважно за інтересами і традиційно стосуються активного туризму (пішохідного, гірсько-пішохідного, авто-, мото-, велосипедного, водного, лижного тощо); через участь в спортивних секціях (наприклад, альпінізм, сплав по гірських річках, авіа-планеризм та ін.) або стосуватися самостійного планування відпустки без звертання до спеціалізованих туристичних підприємств (самостійне планування маршруту, бронювання проїзних документів і місць в готелях, наприклад, через Internet).

Самодіяльні громадські об'єднання - туристські клуби - координують діяльність і надають методичну і практичну допомогу в організації і проведенні походів (наприклад, походів вихідного дня з оздоровчо-кра-

єзнавчою метою або спортивних категорійних походів задля отримання певної спортивної кваліфікації), злетів, змагань.

Галузева організація туристичного процесу представлена юридичними (підприємства, установи, організації) та фізичними (гіді-перекладачі, екскурсіводи, спортивні інструктори, провідники та ін.) особами, які відповідно до діючого законодавства отримали право (ліцензію) на здійснення туристичної діяльності і є суб'єктами ринку туристичних послуг. Туристичні підприємства на підставі певної маркетингової стратегії розробляють ринковий продукт - тур, реалізують його на ринку туристичних послуг, організують процес споживання, провадять обслуговування туристів відповідно до умов туру.

Мал. 3.12 – Структура галузі туризму

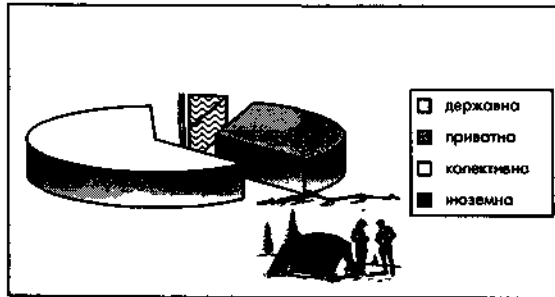
Суб'єктами, які здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність в Україні, відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про туризм» 1995 р., прийнятого Верховною Радою України 2003 р., визначені туристичні оператори, туристичні агенції та фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом і які в установленому порядку отримали дозвіл (ліцензію) на право здійснення туристичного супроводу [стаття 5].

Туроператори є юридичними особами і представлені підприємствами та організаціями різних форм власності, які здійснюють повномасштабну туристичну діяльність - моніторинг ринку та інформаційно-рекламну діяльність, розробку і впровадження власного ринкового продукту (туру), його поширення, реалізацію та супровід, забезпечення надання комплексу туристичних послуг, обумовлених умовами туру.

Туроператори відповідно до організаційних форм та масштабів діяльності на ринку туристичних послуг поділяються на туроператорів ринку міжнародного та внутрішнього туризму. Перші здійснюють свою діяльність на ринку міжнародного туризму макрорегіонального та світового рівня, другі - на національному туристичному ринку.

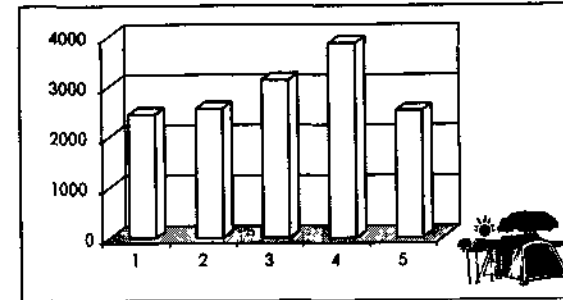
Туристичні агенції представлені юридичними та фізичними особами, які здійснюють посередницьку діяльність з реалізації туристичного продукту туроператорів та туристичних послуг інших суб'єктів туристичного ринку. Турагенції співпрацюють з туроператорами на основі партнерських угод різного типу (жорстких, які передбачають викуп тур-паketу, м'яких - за умов певної процентної передоплати та інші варіанти). Туроператори забезпечують споживання послуг реалізованих турів і мають обов'язкове право контролю над діяльністю турагенцій щодо виконання умов угод (контроль процентної ставки, узгодження змін в пакеті тощо).

Галузь туризму в Україні об'єднує представників переважно малого та середнього бізнесу. Понад половину підприємств є колективною, переважно акціонованою, формою власності, і майже 20 % - приватними (мал. 3.13). Суб'єктами підприємництва за десять останніх років булЬ понад 5 тис. ліцензій на право здійснювати туристичну діяльність, що свідчить про значну популярність даного виду бізнесу. В той же час соціально-економічна нестабільність тих часів не сприяла створенню для галузі сприятливого середовища ринкової діяльності. Тому фактично працювали на ринку туристичних послуг тільки 68 % від загальної кількості підприємств.

Мал. 3.13 – Структура туристичних підприємств України за формами власності

Основні показники діяльності суб'єктів національного ринку туристичних послуг віддзеркалюють певним чином загальний стан економіки, але в цілому помітна позитивна тенденція туристичної діяльності (мал. 3.14).

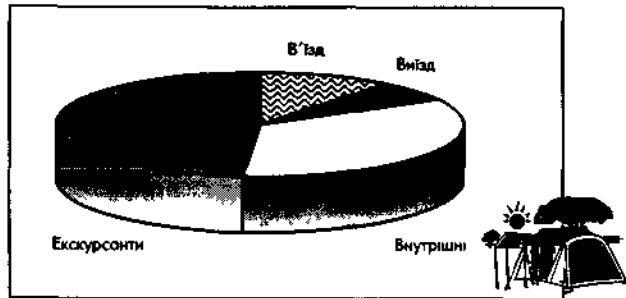
Мал. 3.14 – Динаміка чисельності туристичних підприємств, 2000-2005 рр. (одиниць)

Протягом 2004 р. туристичні послуги надавали майже 2,5 тис. підприємств, з яких 39 % - це Туроператори і 61 % - турагенції.

Відповідно до змін в законодавстві переліцензування протягом 2004 р. пройшли понад 2,6 тис. туристичних підприємств, з них понад тисячу стали туроператорами. Найбільша кількість туристичних підприємств діють в м. Києві та в АР Крим, значна їх кількість в м. Севастополі, у Львівській, Харківській, Одеській, Дніпропетровській та Донецькій областях.

Зростання кількості суб'єктів ринкової діяльності в сфері туризму обумовлено зростанням попиту як на ринку міжнародного, так і внутрішнього туризму. Ці показники є корелюючими і знаходяться в синергетичній залежності: з одного боку, попит стимулює розвиток підприємництва і створення робочих місць в цій сфері діяльності; з іншого, підприємства своєю діяльністю на ринку пропозиції турпродукту стимулюють розвиток попиту, формування «туристичного стилю життя» з обов'язковим подорожуванням.

За перші роки XXI ст. зростали всі показники діяльності в туризмі, що свідчить про його розвиток і певну стабільність, про ефективність діяльності галузі. Структура туристичної діяльності свідчить про її переорієнтацію з обслуговування виїзних туристичних потоків, на розвиток внутрішнього ринку і обслуговування іноземних і вітчизняних туристів та екскурсантів (мал. 3.15).

Мал. 3.15 – Структура діяльності суб'єктів ринку туристичних послуг

В міжнародних туристичних обмінах прийняли участь 0,9 млн. осіб, причому з порубіжжя сторіч спостерігається стійка тенденція до зростання в'їзного потоку, про що свідчить співвідношення між іноземними (в'їзними) і зарубіжними (виїзними) туристичними потоками (мал. 3.16)

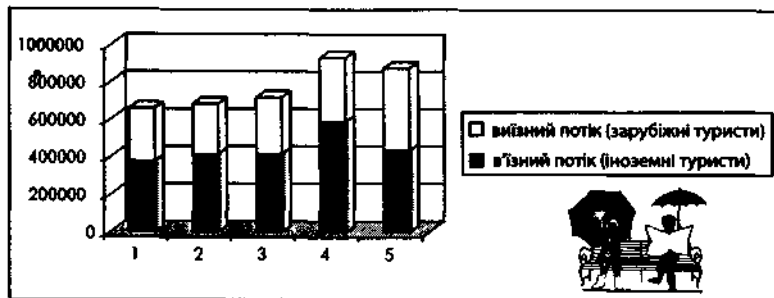
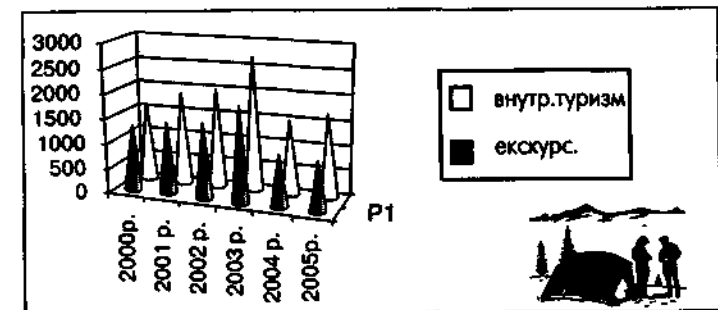

Рис. 3.16 – Динаміка та структура міжнародного туристичного потоку України, 2000–2005 рр.

Для виїзного туризму характерні майже стабільні темпи приросту (12-14 % на рік). При цьому середня тривалість подорожі дещо зменшується і становить в середньому тиждень при зростанні вартості (середня вартість зарубіжної поїздки коливається в межах \$ 300-350). Стабільним попитом на ринку зарубіжного туризму користуються подорожі з метою відпочинку і екскурсійні тури. Екскурсійні тури превалюють до країн Європи, а тури з метою відпочинку - в південному напрямку (Єгипет, ОАЕ, Туреччина, Болгарія, Іспанія). Найбільший попит на зарубіжні подорожі спостерігається в м. Києві, в Донецькій, Одеській та західних (Львівській, Закарпатській, Чернівецькій) областях.

В структурі в'їзного (іноземного) туризму переважають приватні подорожі (70 %), а частка організованого туризму доволі незначна (понад 10 %). Основні туристичні потоки до України спрямовані з країн-сусідів: Роси, Молдови, Білорусі, Угорщини, Польщі, на які припадає понад 80 % від загального потоку. Найбільшою популярністю серед іноземних туристів користуються м. Київ, АР Крим та м. Севастополь, Одеська область, тобто основною метою туристів, що приїждять в Україну, є відпочинок та екскурсії, що свідчить про сталі позиції на ринку масового туризму, а також значну сезонність діяльності національного ринку. Тривалість подорожі іноземних туристів поступово зростає і становить в середньому майже тиждень, а за рахунок певного впорядкування тарифної політики та відміни візових формальностей для більшості зарубіжних країн-партнерів зменшується вартість такої подорожі.

Національна туристична політика, спрямована на пріоритетність розвитку внутрішнього туризму і заохочення в'їзного туризму в останні роки позначилась успіхами у відродженні внутрішнього туризму і екскурсійної діяльності (мал. 3.17).

Мал. 3.17 – Динаміка внутрішнього туризму та екскурсійної діяльності, тис. осіб

Попитом на ринку внутрішнього туризму користуються практично ті ж регіони, що й на ринку в'їзного: АР Крим та м. Севастополь, м. Київ та Одеська область, що свідчить про сезонність попиту (літній відпочинок переважає). Середня тривалість подорожі в межах країни також збільшується і в середньому становить майже декаду, але зростає й її середня вартість, хоча, як свідчить статистика, відпочивати в рідній країні майже втричі дешевше, ніж за кордоном.

Висока позитивна динаміка екскурсійної діяльності (з початку сторіччя екскурсійні потоки зросли в 1,6 рази) більше за все свідчить про відродження туристичної традиції в Україні, про відродження цікавості

до власної історії і культури, про зростання громадянської свідомості і певні зрушення в процесі виховання. Найбільший інтерес у екскурсантів викликають АР Крим і м. Севастополь, м. Київ, Івано-Франківська, Львівська, Закарпатська та Запорізька області.

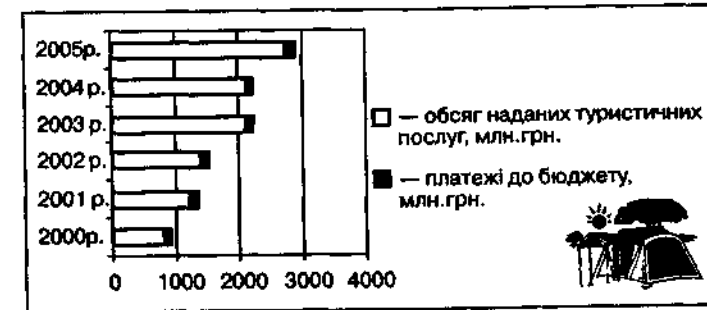
Зростання міжнародних і внутрішніх туристичних потоків обумовлене соціально-економічними причинами. Серед цих причин в першу чергу слід відзначити цілеспрямовану туристичну політику з розбудови індустрії туризму в країні, що повертає довіру як національного, так і іноземного туриста до туристичної пропозиції, гарантії її якості і стимулює до організованих форм діяльності в цій сфері.

Зростання попиту на організовані форми відпочинку і подорожування стимулюється й діяльністю самих туристичних підприємств, які, працюючи останні роки в умовах певної економічної стабільності, опановують цивілізовані форми і методи діяльності на ринку туристичних послуг, озброюються передовими технологіями в цій галузі, що також дає можливість гарантувати безпеку і якість обслуговування.

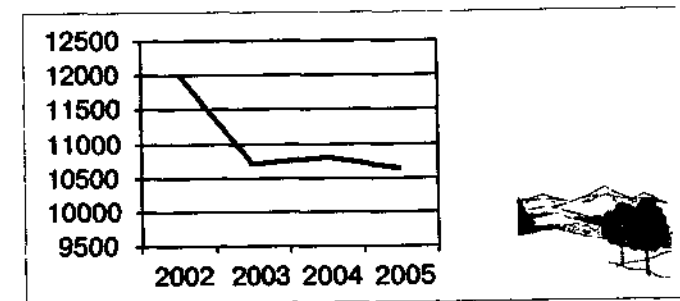
Слід зазначити, що, незважаючи на зростання кількості організованих туристів, в країні ще достатньо розвинутий «стихийний» ринок туристичних послуг, так званий «дикий» самодіяльний туризм, активність якого зростає в період літніх відпусток та в святкові дні і також спрямована переважно в регіони визначеного попиту (АР Крим, м. Київ, Одеська та інші Причорноморські області, Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Запорізька області).

Обсяг послуг, наданих галуззю туризму, становить понад 2 млн грн., а платежі до бюджету відповідно майже 100 тис. грн. (2004 р.), що свідчить про економічну роль туризму в національній економіці (мал. 3.18), хоча ця галузь далеко не повністю використовує як свої наявні можливості, так і потенціал і має значні можливості для зростання потужностей і ефективності діяльності.

В галузі туризму постійно зайнято понад 10,0 тис. осіб. Ця галузь, що динамічно розвивається протягом ХХ ст. і досьогодні (мал. 3.19), є тією сферою діяльності, де не тільки постійно створюються робочі місця, а й галуззю зі значним мультиплікативним ефектом, де зростання обсягів обслуговування створює нові робочі місця ще в 40 галузях господарства країни. Туризм є синтетичною галуззю, яка завжди потребувала фахівців з різних спеціальностей. Саме ця синтетичність обумовлює необхідність комплексного підходу до підготовки кадрів для туризму з урахуванням специфіки галузі і мінливості ринкових умов. Відповідно до таких цільових настанов і був на початку ХХІ ст. відкритий новий напрям підготовки кадрів 0504 - «туризм».

Мал. 3.18 – Динаміка економічної ефективності галузі туризму

Мал. 3.19 – Динаміка постійної зайнятості в галузі туризму, тис. осіб

Слід зазначити, що історія підготовки кадрів для туризму значно коротша за саму історію туризму і на теренах країни розпочата наприкінці 60-х років ХХ ст. Саме тоді почав свою роботу Київський технікум готельного господарства, при структурах Центральної ради по туризму і екскурсіям ВЦРПС були відкриті курси екскурсводів, а при структурних підрозділах Центральної дитячої туристсько-екскурсійної станції розпочато підготовку інструкторів з туризму. З середини 70-х років ХХ ст. переважно на базі географічних факультетів Таврійського (тоді Симферопольського) та Київського національних університетів було розпочато підготовку методистів-організаторів туристсько-екскурсійної діяльності, тобто підготовку фахівців з вищою освітою. Підготовка кадрів здійснювалась відповідно до державного замовлення і була спрямована на розвиток переважно внутрішнього туризму. Потреба в кадрах для розвитку міжнародного туризму (ВАТ«Інтурист», БММТ«Супуник»), з огляду на заідеологізованість даної діяльності, покривалася за рахунок партійно-комсомольських кадрів.

Формування в Україні туристичної галузі як самостійної сфери діяльності припадає на 90-ті роки минулого століття. Саме тоді була закладена законодавчо-нормативна база, організаційні засади і форми діяльності, на основі яких почала складатися індустрія туризму, що стає основою розвитку національного туристичного ринку. Однією з ознак формування галузі, крім специфічних технологій і стандартів обслуговування, є система кадрового забезпечення. Комплексна, синтетична галузь туризму потребує й відповідного кадрового забезпечення, тому метою підготовки кадрів для туризму є формування фахівця, здатного працювати в змінних умовах ринку, тобто здатного не тільки задовольняти потреби населення в якісному і змістовному турпродукті і гарантовано забезпечувати його споживання, а й прогнозувати зміни ринкової кон'юнктури, відповідно плануючи роботу. Туризм, як кожна галузь, потребує фахового забезпечення різних ланок діяльності фахівцями різного рівня підготовки - виконавської, організаційно-управлінської, науково-педагогічної. Відповідно в країні склалася система підготовки молодших спеціалістів (училища, коледжі, технікуми), бакалаврів, спеціалістів, магістрів (вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації) для туризму і готельного господарства. Зараз вузів, які готують кадри для туризму, в країні майже півтори сотні, з них майже половина об'єдналася у 1997р в Асоціацію працівників навчальних закладів України туристського і готельного профілю - громадську організацію, яка мала за мету надання науково-методичної допомоги навчальним закладам, які готують кадри для туризму, узгодження планів підготовки фахівців, обмін досвідом тощо. Така співпраця фахівців різних навчальних закладів України призвела до розробки галузевого стандарту вищої освіти напряму підготовки 0504 «Туризм». У цьому державному нормативному документі узагальнюється зміст освіти, визначається місце фахівця в структурі господарства держави та пропонується освітньо-професійна програма підготовки: молодших спеціалістів з організації обслуговування в готелях і туристичних комплексах та бакалаврів фахового спрямування «туризм» і «готельне господарство». В процесі підготовки студенти опановують цикл гуманітарних (психологія, соціологія, філософія, політологія, культурологія, правознавство, логіка, історія України та ін.), природничо-наукових (вища математика, інформатика та комп'ютерна техніка, туристичні ресурси України, рекреаційна географія, туристське країнознавство), загально-економічних дисциплін (економічна теорія, статистика, економіка підприємства, фінанси та фінанси підприємства, основи маркетингу і менеджменту тощо), а також дисциплін професійної підготовки з технології та організації діяльності в сфері туриз-

му. Особлива увага в підготовці фахівця сучасного рівня приділяється вивченню іноземних мов, оскільки туризм є сферою міжнародної діяльності і вимога до вільного володіння двома іноземними мовами є обов'язковою в подальшій роботі. Підготовка фахівців на кожному з рівнів має свою специфіку - в підготовці молодших спеціалістів з організації обслуговування в готелях і туристичних комплексах більше уваги приділяється опануванню технологіями; в підготовці бакалаврів з туризму - вмінням розробити і реалізувати турпродукт, здійснювати його супровід; спеціалісти з туризму є організаторами виробництва, а магістри - управліннями, науковцями та педагогічними працівниками з навчання спеціальних дисциплін.

Відповідно до типу навчального закладу і регіональних потреб до циклу професійної підготовки вводяться навчальні дисципліни, які відображають цю специфіку. Слід зазначити особливу роль класичних університетів, які на базі значного досвіду, традицій і можливостей університетської освіти мають можливість здійснювати якісну підготовку спеціалістів і магістрів, а також через аспірантуру та докторантуру підготовку кадрів вищої кваліфікації. Основними напрямками підготовки магістрів мають бути маркетинг (прогнозування розвитку туристичного ринку на основі його моніторингу, розробка фірмових стратегій тощо), наукова діяльність (в напрямку туристичної ресурсології та методичного забезпечення екскурсознавства, стратегій збалансованого розвитку, туристичного країнознавства і регіоналістики тощо) та педагогічна діяльність фахового спрямування.

В Україні зараз практично всі класичні університети на географічних факультетах готують фахівців для сфери туризму. Ця спеціальність надається в Київському, Таврійському, Харківському, Львівському, Чернівецькому, Дніпропетровському, Ужгородському національних університетах. В багатьох державних спеціалізованих університетах також відкрита ця спеціальність, наприклад, в Київському торгово-економічному університеті, Київському національному університеті культури і мистецтв, Київському національному педагогічному університеті імені М. Драгоманова, Харківській державній академії міського господарства, Одеському державному економічному університеті. Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника, Ізмаїльському державному гуманітарному університеті та в інших. Ведеться підготовка менеджерів туризму на факультетах і кафедрах ще багатьох інших навчальних закладів державної і недержавної форм власності практично в усіх регіонах України. В структурі підготовки кадрів для туризму особливе місце займають галузево-спеціалізовані навчальні заклади, такі як Інститут туризму Федерації

профспілок України (м. Київ), Київський університет туризму, економіки і права, Інститут розвитку людини «Україна» та багато інших.

В процесі навчання значна увага приділяється практичній діяльності студентів, тому галузевим стандартом вищої освіти передбачене обов'язкове створення і постійне функціонування в системі підготовки кадрів кожного з вузів даного спрямування навчальних лабораторій «туристична фірма», «готель», туристських інформаційних технологій та методичних кабінетів екскурсійної та музейної справи, що значно посилює фахову орієнтованість.

Таким чином, динамічно зростаюча індустрія туризму, за сприятливого середовища бізнес-діяльності, розвитку інфраструктури і кадровому забезпеченні, здатна стати однією з найефективніших галузей економіки країни, сприяти вирішенню соціальних, гуманітарних, просвітницьких, патріотично-виховних проблем.

Список посилань до п. III:

1. *Бабак В.* Український ринок авіаперевозок. Затяжної взлет. // Гостиничний й ресторанний бізнес, 2002, № 5, сс. 48-53.
2. *Баранов А.В.* Социально-демографическое развитие крупного города. - М.: Финансы и статистика, 1981. - 191 с.
3. *Бокша В.Г.* Справочник по климатотерапии. - К.: Здоров'я, 1989. - 208с.
4. *Гончаров С, Цхведиани В.* Общая дорога в небо. // Роипсі Тгір, зрезіаі, 2001 -С. 41-42.
5. *Самарцев Е.* Гостиниці України: каким будет завтрашний день? «Гостиничний й ресторанний бізнес, 2002, № 6 (10), С. 14-19.
6. Україна у цифрах. 2005 рік. - К., Держкомстатистики України. - 457с.
7. *Федорченко В.К., Дьорова Т.А.* Історія туризму в Україні: Навч. посіб. - К.: Вища шк., 2002. - 195 с.
8. *УеагБоок отТоигітз 5іаіІ5ііс\$* - 1995-1999. - \Л\ТО, Масігіо¹, Браіп. - Чо\ II - 278 5.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Назвіть основні форми організації, характерні туристичного процесу?
2. Які типи туристичних організацій Ви знаєте?
3. В яких формах здійснюється самоорганізація населення з проведення дозвілля?
4. В чому сутність галузевої організації туристичного процесу?
5. Які типи туристичних підприємств Ви знаєте?
6. Назвіть відміни між туроператорами і турагенціями
7. Які показники визначають ефективність діяльності туристичних підприємств?
8. В чому сутність підготовки кадрів для туризму?
9. Назвіть основні центри підготовки кадрів для туризму.
10. Розкрийте регіональні відміни в напрямках туристичної діяльності.

Замість післямови

Багато пишуть і говорять про те, що Україна має значні можливості для розвитку туризму. Це, безумовно, так і є. Однак також із впевненістю можна стверджувати, що практично немає в світі країни, яка б не мала можливостей для розвитку туризму. Тому основне завдання полягає не в тому, що ми можемо самі побачити в своїй країні й іншим показати, а в тому як подати ті ресурси і як створити можливості для їх споживання. Загальним місцем в публікаціях стало також критикувати державну політику в сфері туризму, що само по собі є, безумовно, корисним і стимулюючим, але в той же час не слід забувати, що за останні роки саме завдяки тій же туристичній політиці державних органів влади туризм зміг подолати кризову межу і організаційно закріпитися як достатньо вагома галузь економіки. Туризм має всі об'єктивні умови для розвитку - законодавчу базу, організаційно оформлену галузь діяльності, поступово розбудовується матеріально-технічна база, реставруються пам'ятки історії і культури, нарощують обсяги діяльності національні природні парки, історико-культурний та інший заповідний фонд, сформована система підготовки кадрів. Окрім зусиль представників самої галузі не можна говорити про неухвалу до її розвитку з боку влади: провадилися слухання з питань розвитку туризму у парламенті, затверджена Державна програма розвитку туризму на 2002-2010 роки; діють громадські організації, наприклад, такі як Спілка сприяння розвитку сільського «зеленого» туризму та інші.

Місце на ринку міжнародного туризму визначається не тільки унікальними ресурсами, воно є результатом цілеспрямованої діяльності по формуванню туристичне сприятливого іміджу (безпечної, стабільної, гостинної країни), підкріпленого розвитком внутрішнього туризму, туристичним рухом населення країни. Такий туристичний рух або туристичний стиль життя, безумовно, є результатом сукупної дії багатьох чинників, але головними серед них є поєднання рівня освіти і культури з рівнем життя населення, коли, як кажуть, бажане може бути здійсненим. А будь-яке поліпшення середовища бізнес-діяльності малого і середнього бізнесу, в тому числі й в туризмі, позначиться розширенням пропозиції, її урізноманітненням.

При всіх здобутках туризму він має ще чимало проблем, і в першу

чергу, проблем економічних, пов'язаних з інвестиційною діяльністю. Вбачається необхідним задля концентрації інвестицій на пріоритетних регіонах, видах туризму і сегментах ринку активізувати державну туристичну політику в таких напрямках: виявити території туристсько-рекреаційної спеціалізації, надати їм відповідний статус, провести їх типологію та ієрархізацію за принципом пріоритетності; на основі інвентаризації і аналізу ефективності діяльності розробити бізнес-плани (проекти) розвитку територій туристсько-рекреаційної спеціалізації; встановити черговість надання інвестицій на їх розвиток; сприяти формуванню регіональних туристсько-рекреаційних корпорацій за принципами горизонтальної інтеграції з метою акумулювання необхідних матеріальних, фінансових і людських ресурсів.

Складною є проблема розвитку і підтримки приватної ініціативи і, пов'язана з нею, проблема регіоналізації туристичної діяльності, тобто розвитку місцевої ініціативи в сфері туризму (розбудови матеріально-технічної бази чи її реконструкції, реставрації історико-культурних пам'яток і заповідання пам'яток природи, розвиток відпочинку на селі і т.д. і т.п.), а корпоративна організація туристичної діяльності на місцях дозволить акумулювати кошти в місцевих бюджетах, спрямовуючи їх на підтримку місцевого туристичного ринку.

Нарешті, проблемою залишається науковий супровід туристичної діяльності. Потрібно розвивати теоретичну базу туристології - комплексного наукового напрямку розвитку туризму як багатогранного суспільного явища, а також прикладні дослідження, спрямовані на поліпшення туристичної практики (наприклад, поновити розробку схем та проектів туристсько-рекреаційної організації території, спрямованих на комплексний розвиток і забудову рекреаційних територій з дотриманням норм граничних навантажень на об'єкти та інших екологічних і санітарних параметрів з урахуванням перспектив розвитку територій). Практика потребує оновлення методик математико-статистичного, економічного аналізу, новітніх інформаційних технологій тощо.

Таким чином, спільні зусилля підприємництва, органів місцевої і державної влади, практиків і науковців здатні підняти туризм не тільки до рівня ефективної галузі господарства, а й необхідної складової способу життя кожного українця.

Видавництво «АЛЬТЕРПРЕС» пропонує:

Цветкова Л.Ю.

Методика викладання класичного танцю

Підручник "Методика викладання класичного танцю" розрахований на студентську і педагогічну аудиторію і зможе стати практичним посібником у процесі викладання курсу в середніх, спеціальних і вищих навчальних закладах відповідного профілю, а також допомогти в оволодінні дисципліною студентам хореографічних спеціалізацій, керівникам аматорських хореографічних колективів.

Книга складена з урахуванням терміну навчання зі спеціальності в межах вузівської програми. Вміщений у ній навчальний матеріал згрупований з огляду на його поетапне засвоєння і викладений у послідовності, що забезпечує реалізацію принципу наступності в оволодінні фаховими знаннями.

В підручнику розглянуті методичні засади викладання дисципліни з детальним аналізом методики виконання ряду базових рухів і вправ класичного танцю, якими передбачено поступове ускладнення в ході занять біля станка і на середині залу. Книга включає практичні рекомендації щодо підготовки і складання як окремих комбінацій, так і уроку класичного танцю. Воно містить також критерії оцінки фахових знань і практичних навичок учнів, використовуваних в педагогічній практиці з метою підсумкового контролю.

Підручник. 324 с., іл., ф. 60х90/16, тверда обкл.

Устименко Л., Афанасьев І.

Історія туризму

Пропонований навчальний посібник містить аналіз сучасного підходу до питання появи і розвитку туризму в суспільстві як соціального явища.

Висвітлено основні передумови виникнення туризму. Подано характеристику головних етапів розвитку міжнародного і вітчизняного туризму. Розглянуто особистий внесок окремих особистостей у становлення і розвиток туристичної справи та сфери гостинності. Визначено характерні тенденції розвитку туризму в різні історичні епохи та перспективи в сучасному світі.

Для студентів, аспірантів та викладачів вищих навчальних закладів, що спеціалізуються на підготовці фахівців туристичної діяльності, а також для всіх бажаючих ознайомитись з історією туризму.

Навчальний посібник. 320 с., іл., ф. 60х90/16, тверда обкл.

З питань придбання книг звертатися у видавництво «Альтерпрес»
01025, м. Київ, вул. В. Житомирська, 28, тел.: (044) 501-24-59

Бабарицька В., Короткова А., Малиновська О.

Екскурсознавство і музеєзнавство

Пропонований навчальний посібник є першим в Україні, який у повному обсязі включає програмний матеріал з понять екскурсознавства і музеєзнавства.

Розкрито особливості розвитку екскурсійної справи в контексті еволюції туристичної діяльності.

Висвітлено особливості створення інноваційного екскурсійного продукту та специфіка методики проведення оглядових і тематичних екскурсій.

Особливу увагу присвячено професійній майстерності екскурсовода, зокрема, опануванню ним методичних прийомів показу і розповіді, а також ораторському мистецтву і комунікаційній майстерності, в тому числі при роботі з іноземними відвідувачами.

Розглянуто механізм управління екскурсійною діяльністю в ринкових умовах, а також організаційно-інституційні засади розвитку екскурсійної справи в Україні. Висвітлено сутність сучасних інструментів маркетингу і менеджменту екскурсійної діяльності, модель управління екскурсійною діяльністю на національному рівні.

Підручник містить значний фактичний і прикладний матеріал; подано словник термінів по архітектурі, скульптурі, живопису та декоративно-прикладному мистецтву, що стане у нагоді практикуючим екскурсоводам при підготовці екскурсій на різноманітну тематику.

Для студентів фаху менеджмент туризму географічних, історичних, економічних факультетів вищих закладів освіти. Може бути корисним для практикуючих екскурсоводів і методистів екскурсійної справи.

Навчальний посібник. 464 с., іл., ф. 60х90/16, тверда обкл.

Панкова Є.В.

Історія Європи

Даний посібник є однією з перших спроб хоч би частково відобразити історію найважливіших політичних процесів розвитку європейського суспільства, історію окремих аспектів розвитку регіонів і країн, міжнародних відносин.

У посібнику наведені основні положення курсу «Історія Європи», що викладають майбутнім менеджерам міжнародного туризму. Мета посібника – допомогти студентам засвоїти цей курс.

Навчальний посібник. 352 с., ф. 60х90/16,
тверда обкл.

З питань придбання книг звертатися у видавництво «Альтерпрес»
01025, м. Київ, вул. В. Житомирська, 28, тел.: (044) 501-24-59

Любцева О О

Ринок туристичних послуг

У даній книзі розглядаються теорія методологія і методика дослідження геопросторових аспектів розвитку ринку туристичних послуг механізм та закономірності його функціонування і територіальної організації на різних ієрархічних рівнях Основна увага приділена структурно-типологічним ознакам туристичного ринку, принципам його сегментації, умовам та чинникам формування і територіальної організації індустрії туризму як основи розвитку національного ринку туристичних послуг Проблеми розвитку та територіальної організації національного ринку туристичних послуг України висвітлюються на тлі світогосподарських процесів притаманних індустрії туризму на етапі глобалізації

Для фахівців галузі туризму, студентів фаху менеджмент туризму географічних історичних, економічних факультетів вищих закладів освіти

436 с., іл., картосхеми, ф. 60х90/16, тверда обкл.

Сьомкін С В

Основи проектування та конструювання

У навчальному посібнику розглядаються і обґрунтовуються базові категорії проектної культури такі як проектування і конструювання з урахуванням тих процесів створення матеріальних об'єктів навколишнього середовища що відповідають вимогам притаманним сучасним проектним і ринковим ситуаціям жорсткій світовій конкуренції глобалізації економіки Проектування та конструювання які є інженерно технічними категоріями трактуються як інтегрований процес зі створення систем і конструкцій що здійснюється на основі органічного включення в цей процес і широкого використання методів дизайну та ергономіки

Аргументована структура сучасного процесу проектування та конструювання де людський чинник є домінуючий викладене інженерно-технічне обґрунтування основ проектування та конструювання а також завдання для виконання практичних робіт з проблематики конструювання механізмів

Призначений для студентів зі спеціальності «Дизайн» практикуючих дизайнерів рекламистів, фахівців споріднених спеціальностей а також може стати в нагоді інженерно технічним працівникам

Навчальний посібник. 283 с., іл., ф. 70х100/16, тверда обкл.

З питань придбання книг звертатися у видавництво «Альтерпрес»
01025, м Київ, вул В Житомирська, 28, тел (044) 501-24-59

